Universiteit Leiden – Instituut voor Geschiedenis

Leiden in het groen

Vier eeuwen openbaar en particulier stedelijk groen

Juni 2025

Fenna IJtsma MA
o.l.v. Prof.dr. Ariadne Schmidt

Universiteit Leiden
Geesteswetenschappen

Colofon:

Leiden, 2025

Illustratie cover: Jan Elias Kikkert, *Levendaal*, 1918 (aquarel, ELO PV_PV5493.22).

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van de gemeente Leiden. Het overnemen van teksten uit deze publicatie is toegestaan, op voorwaarde van correcte bronvermelding.

Universiteit Leiden – Instituut voor Geschiedenis

Leiden in het groen

Vier eeuwen openbaar en particulier stedelijk groen

door

Fenna IJtsma MA

Instituut voor Geschiedenis

Faculteit der Geesteswetenschappen

Universiteit Leiden

In opdracht van de gemeente Leiden

Onder leiding van Prof.dr. Ariadne Schmidt

Juni 2025

Inhoudsopgave

Voorwoord 5

Inleiding 7

1. ‘Ligt Leiden in een bos of ligt er een bos in Leiden?’ 12

1.1. Een groen stadsbeeld van Leiden na het ontzet (1574-ca. 1600) 14

1.1.1. Gebruikswaarden van stedelijk groen 14

1.1.2. Esthetische waarde van stedelijk groen 19

1.1.3. Welzijnswaarde van (toegeëigend) stedelijk groen 20

1.1.4. Particuliere tuinen 27

1.2. Verdichting van de stad, afnemend gebruiksgroen (1600-ca. 1611) 33

1.3. Leiden breidt uit, aandacht voor esthetisch groen (1611-ca. 1675) 37

1.3.1. Stadsuitbreidingen 37

1.3.2. Esthetische en economische waarde van stadsbomen 38

1.3.3. Open ruimten in de stad 43

1.3.4. Welzijns- en esthetisch groen aan de singel 51

1.4. Groei stagneert (ca. 1670-1795) 55

1.4.1. Esthetische-, gebruiks- en economische waarde van stadsbomen 57

1.4.2. Vrijkomende grond door sloop aan de randen van de stad 60

1.4.3. Welzijnsgroen op de singel, in de Doelen en op de Burcht 62

1.4.4. Ruimte voor statige privétuinen 68

2. Goudenregen en seringen weerspiegelend in Stille Mare 78

2.1 Openbrekende stad (1795-±1850) 80

2.1.1. Gebruikswaarde van open grond 80

2.1.2. Welzijnswaarde van groen voor de notabelen 85

2.1.3. Lijst der opgaande Woudbomen (1852) 92

2.3. Toenemende industrialisatie (±1850-1896) 99

2.3.1. Epidemieën 99

2.3.2. De plek van groen bij nieuwe bebouwing 102

2.3.3. (Verticaal) groen op kleine plekken in de stad 109

2.3.4. Komst trein en tram 115

3. '...een boom vol levenskracht en pit, maar door verminking geworden een mandragora' 120
3.1 Leiden breidt uit buiten de Singel (1896-±1940) 121
3.1.1. Welzijnswaarde van volksparken, volkstuinen en speeltuinen 121
3.1.2. Open ruimten in de binnenstad 124
3.3. Herstel van de Leidse binnenstad (1940-±1985) 143
3.3.1. Herstel van beschadigd groen na de Tweede Wereldoorlog 144
3.3.2. Van 'cityvorming' naar een leefbare woonomgeving 152
4. Conclusies 163
Literatuurlijst 169
Archiefmateriaal 182
Afbeeldingen 187
Bijlage 1. Interview met bioloog Marco Roos 195
Bijlage 2. Bomenbestand 1852: 'binnen de stad' 201
Bijlage 3. Bomenbestand 1944: Soortenoverzicht binnenstad 202

Voorwoord

Dit historisch onderzoek naar vier eeuwen openbaar en particulier groen is onderdeel van het bredere project *Erfgoed Deal Leiden*, dat ernaar streeft de binnenstad klimaatbestendig te maken met behoud van het beschermde stadsgezicht. Om deze groenere, klimaatbestendige binnenstad mogelijk te maken, stimuleert *Erfgoed Deal Leiden* kennisdeling tussen de gemeente, kennisinstellingen en stadspartners. Het was en is enorm inspirerend om te merken hoeveel mensen betrokken en begaan zijn bij een groenere binnenstad. Tijdens bijeenkomsten van *Erfgoed Deal Leiden* vertelde stedelijk beheerder Wouter Wuite bijvoorbeeld hoe, bij het onderhoud van kademuren, de groeiplaatsen van bomen aan kades worden verbeterd; studenten van mboRijnland maakten communicatiemateriaal naar aanleiding van de vele initiatieven rond *Erfgoed Deal Leiden* - hiervoor werd ik ook geïnterviewd; en tijdens een brainstormbijeenkomst van lokale erfgoedliefhebbers over de erfgoedwaarden van de Leidse binnenstad bleek hoeveel belangstelling er is voor groenerfgoed.

Ook gedurende dit onderzoek is kennis uitgewisseld. Erfgoeddeskundigen, waaronder Matthijs Burger en Inger Groeneveld, van Erfgoed Leiden en Omstreken gaven advies en lazen mee. Zij hebben veel kennis van de historische stad Leiden, weten waar hiaten zitten in bestaande kennis en zijn op de hoogte van de uitdagingen rond erfgoed en klimaatverandering. Daarnaast gaven landschapsarchitecten van de gemeente Leiden, waaronder Frank Kalshoven, richting aan het onderzoek door met specifieke vragen te komen of een concrete casus voor te leggen. Zo werd de historische informatie over de groene omgeving van de Burcht urgent, omdat de monumentale beuk op de heuvel bedreigd werd door een parasitaire reuzenzwam en mogelijk op korte termijn vervangen moest worden.[1] Verder is samengewerkt met biologen van Naturalis: Marco Roos duidde historische prenten en foto's door aan te geven welk effect de historische beplanting had op biodiversiteit en Lotte Vroomans gaf aan welke huidige groene maatregelen zouden aansluiten bij het historische beeld van de afbeelding.[2] Het resulteerde in een beeldbank die online te raadplegen is. Vroomans werkte in het kader van de *Erfgoed Deal Leiden* gelijktijdig aan een onderzoek naar de effecten van groene maatregelen op watervoorziening, hittestress en biodiversiteit.[3] De kennis van bioloog Marco Roos over biodiversiteit in de stad en zijn ideeën en enthousiasme over de (al dan niet aanwezige) biodiversiteit op historische afbeeldingen, is geprobeerd te vatten in een meer journalistiek artikel dat als bijlage is opgenomen (zie bijlage 1.).

---

[1] "Kenmerkende Beets-beuk bij de Burcht vanaf nu risicoboom. 'Er is niets aan te doen'". *Leidsch Dagblad.nl* (9 januari 2025). In februari werd vastgesteld dat de zieke beuk nog stevig genoeg staat om geen gevaar te vormen. De boom blijft voorlopig toch staan en wordt jaarlijks met een trekproef gecontroleerd (Facebookbericht Gemeente Leiden, 7 februari 2025).

[2] Lotte Vroomans, Michael Stech, en Marco Roos, 'Historisch hart, groene toekomst. Toolbox voor een biodivers en klimaatbestendig historisch centrum van Leiden' (Naturalis Biodiversity Center, 2025), 5.

[3] Vroomans, Stech, en Roos, 'Historisch hart, groene toekomst'.

Tijdens het onderzoek waren verschillende historici bereid om hun kennis te delen over groene historie. Zo vertelde Bart Tritsmans over zijn proefschrift ‘Bomen zijn waardevolle bijkomstigheden: Stedelijk groen in Antwerpen 1859-1973’ (2016); Cor Smit vertelde over zijn boek *Leiden met een luchtje: Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000* (2001), over de zorg van het stadsbestuur voor de kwaliteit van de leefomgeving; promovendus Jan Fongers gaf mij een indruk van de stedelijke agricultuur in de Lage Landen tussen 1500-1650, waar hij onderzoek naar doet; promovendus Minke Walda, die onderzoek doet naar afbraak en verval in Hollandse steden gedurende de lange achttiende eeuw, gaf mij tips voor literatuur en archiefmateriaal over vrijkomende grond in Leiden gedurende deze periode; en architectuurhistoricus Esther Starkenburg maakte mij wegwijs in de enorme bulk aan informatie over stadsplanning in de jaren ’80 van de twintigste eeuw. Zij wees mij daarbij onder andere op het tijdschrift *Stadswerk*: *het gemeentelijk informatieblad over de stadsvernieuwing in Leiden*, dat tussen 1982 en 1993 werd uitgegeven, en waaruit ik veel relevante informatie heb kunnen halen.

Ariadne Schmidt, bijzonder hoogleraar geschiedenis van de stadscultuur (in het bijzonder van Leiden), begeleidde dit onderzoeksproject. Het enthousiasme dat zij toonde voor dit project werkte stimulerend. Ook de inhoudelijke en opbouwende feedback, de motiverende aanmoedigingen en het persoonlijke contact maakten het tot een hele fijne samenwerking.

Leiden, 30-5-2025

Fenna IJtsma

Inleiding

Het is zomers, dit voorjaar van 2025. Nu al voel je de zon ongenadig branden op versteende plekken in de stad. Net als voorgaande jaren realiseer je je hoe heet een stad kan worden. Met het veranderende klimaat staat een historische binnenstad als Leiden voor grote uitdagingen. Hete en droge periodes wisselen af met zware regenbuien. Doordat een stenige stad snel opwarmt en overtollig water daarentegen slecht afvoert, kan de leefbaarheid (en aantrekkingskracht) van de stad voor mensen en dieren verslechteren en lopen de 2800 monumentale panden in de stad risico op verdroging, inklinking en waterschade.[4]

De gemeente Leiden wil de binnenstad klimaatbestendig maken en tegelijkertijd het historisch stadsgezicht beschermen en waar mogelijk versterken.[5] In 2050 moet, met financiële ondersteuning van het landelijke Programma Erfgoed Deal, de gehele stad zichtbaar groener zijn en de biodiversiteit vergroot.[6] Om hiervoor tot een duurzaam plan en ontwerp te komen, vindt de gemeente het belangrijk om te weten hoe de stad er vroeger uitzag op het gebied van groen. Hoe heeft het groen in de stad zich ontwikkeld door de eeuwen heen? Welke soorten groen waren aanwezig in de stad? Welke waarden hechtte men in het verleden aan stedelijk groen? En welke factoren droegen bij aan de verandering van het groen in de stad?[7] Vanuit deze opdracht is dit historisch onderzoek, onder leiding van bijzonder hoogleraar Ariadne Schmidt, opgezet voor de duur van een jaar.

De Leidse binnenstad kreeg definitief vorm in de zeventiende eeuw. Vanwege een enorme bevolkingsgroei breidde de stad in die eeuw meerdere malen uit tot het in 1659 de huidige vorm binnen de singels kreeg. Ruim drie eeuwen later, in 1982, werd dit gebied verklaard tot beschermd stadsgezicht.[8] Vanwege de beschermde status staat dit gebied centraal in dit onderzoek. Het is dan ook logisch om dit onderzoek te beginnen in de periode dat de stad haar huidige vorm kreeg en te eindigen in de jaren ‘80 van de vorige eeuw, toen de Leidse binnenstad, na enkele ingrijpende veranderingen, haar beschermde status kreeg.

Omdat de Leidse binnenstad veel particuliere tuinen herbergt, wil de gemeente ook tuineigenaren motiveren om met een groenere tuin bij te dragen aan een klimaatbestendige binnenstad. In dit onderzoek wordt daarom ook een aantal representatieve historische stadstuinen belicht. De nadruk ligt daarbij op tuinen in de zeventiende- en de achttiende eeuw. In de negentiende en twintigste eeuw gebeurde er dusdanig veel op het gebied van openbaar groen dat de focus voor die eeuwen daarop ligt. Wel stonden enkele foto’s van

[4] Gemeente Leiden, ‘Over de Erfgoed Deal Leiden’, *Erfgoed Deal Leiden* (blog), 2024, https://leidenkennisstad.nl/erfgoeddealleiden/erfgoed-deal-leiden/ (geraadpleegd op 7-5-2025).
[5] Gemeente Leiden; Gemeente Leiden, ‘Erfgoed Deal Onderzoek’, *Erfgoed Deal Leiden* (blog), 2024, https://leidenkennisstad.nl/erfgoeddealleiden/erfgoed-deal-leiden/ (geraadpleegd op 7-5-2025).
[6] Gemeente Leiden, ‘Over ons’, *Erfgoed Deal Leiden* (blog), 2024, https://leidenkennisstad.nl/erfgoeddealleiden/erfgoed-deal-leiden/ (geraadpleegd op 7-5-2025).
[7] Gemeente Leiden, ‘Erfgoed Deal Onderzoek’.
[8] F.J.L. van Dulm, ‘Register van beschermde stads- en dorpsgezichten. Gemeente Leiden, Zuid-Holland’, 1 februari 1982.

negentiende-eeuwse tuinen centraal in het gehouden interview met bioloog Marco Roos, waarin hij deze tuinen beoordeelde op de mate van biodiversiteit (zie bijlage 1).

Leiden heeft een actieve gemeenschap van historisch geïnteresseerde inwoners, onderzoekers en erfgoedspecialisten. Naar allerlei uiteenlopende onderwerpen is onderzoek gedaan. Voor dit onderzoek is, naast het gebruik van primaire bronnen uit het archief van Leiden Erfgoed en Omstreken, dan ook gebruikgemaakt van bestaande literatuur over groenvoorzieningen in Leiden. Historicus Cor Smit schreef in 2001 het boek *Leiden met een luchtje: Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000*. In dit boek zijn de groenvoorzieningen onderdeel van een breder verhaal over de zorg van het stadsbestuur voor de kwaliteit van de leefomgeving. Voor iedere tijdsperiode gaf het een goede eerste indruk van belangrijke veranderingen op het gebied van groenbeleid in de stad.

Bestaande literatuur hielp ook bij het in kaart brengen van de ontwikkelingen van specifieke, bekende Leidse groene oorden. Zo schreef historicus Ed van der Vlist zowel over het Plantsoen als over de Burcht.[9] In *De Burcht van Leiden* (2001) kwam de invulling van het burchtterrein door de eeuwen heen aan bod. In de twintigste eeuw beperkte Van der Vlist zich echter tot het archeologisch onderzoek dat in die tijd werd gedaan. Daarom is voor dit onderzoek de informatie over het burchtterrein in de twintigste eeuw grotendeels gebaseerd op primaire bronnen. Over Leidse stadsparken in het algemeen werd geschreven door kunsthistoricus Gaston Bekkers in *Het omheinde land: de geschiedenis van het Leidse stadspark* (1998). Bekkers maakte al een begin aan het plaatsen van de stadsparken in een bredere Europese context. Omdat ieder stadspark enkel kort en bondig aan bod komt in zijn boek, vormde zijn boek voor dit onderzoek vooral een begin voor verdere verdieping.

Voor de bredere, nationale ontwikkelingen op het gebied van stedelijk groen is onder andere gebruikgemaakt van het proefschrift van historicus Maurits van Rooijen (1990): *De wortels van het stedelijk groen. Een studie naar het ontstaan en voortbestaan van de Nederlandse groene stad*. Van Rooijen trok hierin al regelmatig vergelijkingen tussen Nederlandse steden onderling en tussen Nederlandse en Europese groenontwikkelingen. Het boek *City trees: a historical geography from the Renaissance through the nineteenth century* van historicus Henry Lawrence (2006) gaf met name voor de zeventiende- en achttiende eeuw een goed inzicht in de Europese verschillen als het ging om bomen in de stad. Tot slot boden verschillende werken van landschapshistoricus Erik de Jong inzicht in de ontwikkeling van verschillende landschapsstijlen, al dan niet in relatie tot stadsparken of tuinen.[10] De Jong pleitte in 1997 al voor een stedelijk groenbeleid – in zijn geval groenbeleid

[9] Over het plantsoen schreef Van der Vlist het artikel 'Geen koste of moeite is gespaard geworden om dit werk in orde te brengen: De aanleg en de ontwikkeling van het Plantsoen in Leiden', in *Een aangename publieke wandeling: Een schets van historische stads- en singelparken* door Ed van der Vlist, Clemens Steenbergen, en Erik de Jong (Zuthpen: Walburg Pers, 1997), 39-40.

[10] Zie onder andere: Erik de Jong, *Natuur en kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (Amsterdam: Uitgeverij Thoth, 1993); Erik de Jong en Leslie Tjon Sie Fat, 'Stadsgroen als culturele opdracht. Naar een nieuwe toekomst van het negentiende-eeuwse Nederlandse stadspark', in *Een aangenaame publieke wandeling. Een schets van historische stads- en singelparken*, door Ed van der Vlist, Clemens Steenbergen, en Erik de Jong (Zuthpen: Walburg Pers, 1997), 29-56.

van stadsparken - dat gebaseerd zou zijn op kennis van de geschiedenis van het stedelijk groen. Alleen dan zouden stads- en landschapsarchitecten volgens De Jong weloverwogen keuzes kunnen maken rond cultuurhistorisch verantwoord beheer en onderhoud, nieuwe ideeën over natuurwaarden en het toekomstige gebruik van de stadsgebieden.[11] Daarnaast wees De Jong op het belang van een interdisciplinaire aanpak waarbij praktische ervaringen met theoretische inzichten elkaar zouden versterken.[12]

Die interdisciplinaire aanpak streeft ook de gemeente na binnen het bredere programma van de Erfgoed Deal Leiden. Meerdere stadspartners werken samen aan de klimaatbestendige binnenstad. Ook voor dit onderzoek zijn verschillende partners samengebracht. Gedurende het onderzoek is gebruikgemaakt van de kennis van erfgoeddeskundigen van Erfgoed Leiden en Omstreken, van de input van stedelijke landschapsarchitecten waaronder Frank Kalshoven en van de kennis van biologen van Naturalis. Deze laatste samenwerking resulteerde in de opzet van een beeldbank, waarin historische afbeeldingen worden gecombineerd met kennis over biodiversiteit, en in een journalistiek artikel waarin bioloog Marco Roos historische foto's beoordeelt op de mate van biodiversiteit en de betekenis van biodiversiteit verder toelicht (zie bijlage 1). In het voorwoord is de interdisciplinaire samenwerking verder toegelicht.

Naast bestaande literatuur en de input van verschillende stadspartners vormt het archiefmateriaal behorend tot de collectie van Erfgoed Leiden en Omstreken de belangrijkste basis van dit onderzoek. Deze erfgoedinstelling beheert onder andere het Leidse stadsarchief. Daarin waren verrassend veel bronnen te vinden over groen in de stad. Zo gaf de financiële administratie van de tresorier extra-ordinaris (ofwel stadsfabriek: stadsbouwmeester) een indruk van aangekochte bomen in de zeventiende eeuw; bleek uit regelgevingen – onder andere opgeschreven in keurboeken – hoe stadsbewoners het aanwezige groen gebruikten en het zich toe-eigenden; notulen van de Commissie van Fabricage, die vanaf eind achttiende eeuw verantwoordelijk was voor de openbare werken, maakten het mogelijk de argumentatie rond de (groene) invulling van vrijgekomen terrein te reconstrueren; de Handelingen van de Raad – makkelijk doorzoekbaar via leiden.courant.nu – gaven inzicht in de besluitvorming rond stedelijk groen in de negentiende- en begin twintigste eeuw; krantenberichten en informatiebulletins als *Stadswerk* gaven tot slot houvast in de enorme hoeveelheid aan informatie over de herinrichting van de binnenstad in de jaren '80 van de twintigste eeuw en de rol daarin van groen.

Niet alleen schriftelijke historische bronnen gaven inzicht in de groenontwikkelingen. Ook prenten, schilderijen en foto's vormden een bron van informatie. Dankzij de beeldbank van Erfgoed Leiden en Omstreken zijn deze beeldbronnen makkelijk doorzoekbaar. Uiteraard zijn prenten en schilderijen niet per definitie een afspiegeling van de werkelijkheid. Door verschillende bronnen naast elkaar te leggen, werd meestal vrij goed inzichtelijk in hoeverre

[11] De Jong en Tjon Sie Fat, 'Stadsgroen als culturele opdracht', 39-40.
[12] Idem, 53.

afgebeeld groen overeenkwam met de werkelijkheid. Bij deze beoordeling is ook dankbaar gebruikgemaakt van de expertise van architectuur- en interieurhistorica Inger Groeneveld. Met haar kennis van historische tuinmode kon zij plattegronden en afbeeldingen duiden. Bovendien kon ze in veel gevallen op basis van de verschillende tuinstijlen of van kleding van geportretteerden inschatten of de bijbehorende tijdsaanduiding van een afbeelding correct was.

In dit historisch onderzoek naar vier eeuwen openbaar en particulier groen in de binnenstad van Leiden is verdieping gezocht door zowel in te gaan op stadsgroen dat vanuit het stadsbestuur werd aangelegd, als op het stadsgroen dat door andere factoren aanwezig was. Daarbij is soms relatief uitgebreid ingegaan op de groene historie van één specifieke plek. Dit hangt samen met het feit dat de uitdagingen voor meer groen in de stad liggen op de plekken waar op dit moment weinig of geen groen is. Om die reden is bijvoorbeeld het nu versteende Pieterskerkhof uitgebreid aan bod gekomen. Op de Hortus Botanicus is juist minder gefocust, omdat het beheer van deze botanische tuin niet valt onder de verantwoordelijkheid van de gemeente of particuliere stadsbewoners en de tuin bovendien een op zichzelf staande unieke wetenschappelijke functie heeft. Van de bestaande stadsparken Plantsoen, Van der Werfpark en het Singelpark wordt wel het ontstaan beschreven en de toegewezen functies van deze parken, maar de precieze beplanting of het onderhoudsschema is achterwege gelaten. Het onderzoek zou dan te gedetailleerd worden en niet vier eeuwen kunnen beslaan.

Naast beschrijvingen van enkele specifieke groene plekken in de stad, ligt de focus van dit onderzoek vooral op de grote historische lijnen van de groenontwikkeling in de stad. Deze ontwikkelingen worden in een bredere context geplaatst door in te gaan op de verschillende waarden rond groen, door de ontwikkeling van groen te plaatsen binnen de bestaande landschapsstijlen en door de groenontwikkeling van Leiden waar mogelijk in een nationale en Europese context te plaatsen.

De ontwikkeling van stadsgroen laat zien dat er vier waarden van groen zijn te onderscheiden: Groen had een gebruikswaarde (voedselproductie, blekende werking, schaduw en verkoeling), een economische waarde (financiële winsten voor de stad), een esthetische waarde (verfraaiing van de stad) of een welzijnswaarde (beweging, recreatie, bezinning). Deze vier waarden, die kunnen overlappen, geven houvast in het schetsen van een groene identiteit van de stad. Groene waarden in de stad varieerden van buurt tot buurt; in armere buurten was er bijvoorbeeld eerder gebruiksgroen dan esthetisch groen. Kennis van de groene waarden kan helpen het historische karakter van een stadsgedeelte weer terug te brengen of te versterken, waarbij een stedelijke landschapsarchitect de vrijheid houdt om de groenvoorziening aan te passen aan de tijd. De vier waarden van groen vormen dan ook een rode draad in dit onderzoek.

Door de groene historie van Leiden te plaatsen in een bredere context van landschapsstijlen en van nationale of internationale ontwikkelingen, wordt zichtbaar in welke opzichten Leiden uniek was op het gebied van groen en in welke opzichten Leiden

juist achterbleef. Ook deze kennis biedt houvast in het zichtbaar maken van de groene identiteit van Leiden als stad.

De ontwikkelingen op het gebied van groen in Leiden hangen uiteraard sterk samen met de ontwikkeling van de stad zelf. Deze ontwikkelingen zijn goed gedocumenteerd. Vooral de vierdelige boekenserie *Leiden: Een geschiedenis van een Hollandse stad* onder redactie van Rudi van Maanen geeft een compleet beeld van de verschillende perioden in de Leidse geschiedenis. Voor dit onderzoek is de tijdsindeling van Van Maanen overgenomen. De breekpunten die hij in de Leidse historiografie aanbracht, hangen vaak samen met veranderingen in het stadsbeeld en bieden daarom houvast. De drie[13] hoofdstukken van dit onderzoek zijn dus gebaseerd op de volgende tijdsindeling: Leidens ontzet in 1574 tot de inval van het Franse leger in 1794 – een periode van economische groei, stadsuitbreidingen én verval –; van de Franse inval, waarna er sprake was van toenemende centralisatie en industrialisatie, tot het jaar 1896, waarin Leiden voor het eerst weer uitbreidde buiten de singel; en van 1896 tot de jaren ’80 van de twintigste eeuw, toen de Leidse binnenstad in slechte staat verkeerde totdat herstelwerkzaamheden dankzij financiële overheidssteun een enorme impuls kregen.

[13] Van Maanens eerste deel gaat over de periode vóór 1574, die periode blijft in dit onderzoek buiten beschouwing.

1.
‘Ligt Leiden in een bos of ligt er een bos in Leiden?’
Van bloeiende lakenstad naar een stad in verval (1574-1795)

In de nacht van 2 op 3 oktober 1574 verliet het onder druk gezette Spaanse leger de door hen belegerde stad Leiden. Met de komst van de geuzen de volgende dag was Leiden bevrijd van de Spanjaarden en ging de stad een nieuwe fase van zijn geschiedenis in.[14] Veertien jaar later, in 1588, werd de breuk met de Spaanse koning bezegeld door de totstandkoming van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Deze republiek bleef bestaan tot de Franse overname in 1795, waarna de Bataafse Republiek werd uitgeroepen.[15] Hoe verhielden de ontwikkelingen van de stad zich tot de aanwezigheid van groen in Leiden gedurende deze twee eeuwen?

Omdat Leiden tot 1659 meerdere keren veranderde in vorm en oppervlakte, is de periode tussen 1574 en 1659 opgedeeld in drie sub-paragrafen. Hierdoor wordt de relatie tussen groen en de verschillende stedelijke veranderingen zichtbaar. In de eerste paragraaf wordt aan de hand van de stadskaart van Hans Liefrinck uit 1578 de uitgangssituatie geschetst waarmee dit onderzoek begint. Welke soorten groen waren er aanwezig in Leiden vlak na het ontzet? In paragraaf 1.2 wordt duidelijk hoe de aanwezigheid van groen veranderde door de toenemende bevolkingsgroei en de verdichting van de stad. De stadskaart van Pieter Bast uit 1600 geeft hierbij houvast. Paragraaf 1.3 gaat vervolgens in op de verschillende uitbreidingen van de stad en de plaats van groen in deze uitbreidingen. Bij deze paragraaf is gebruikgemaakt van de stadskaart van Willem Jansz. Blaeu uit 1649 en Christiaan Hagen uit 1670. In de laatste paragraaf wordt duidelijk hoe het groen in de stad verandert als de stad in verval raakt. Van deze periode zijn geen gedetailleerde kaarten bekend.

[14] S. Groenveld, ‘Korte introductie’, in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad.*, onder redactie van S. Groenveld, vol. 2 1574-1795 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2003), 11.
[15] Ibidem.

Afb. 2 Kopie van de plattegrond van Hans Liefrinck (1578), gekopieerd in 1744 door Jacob van Werven (ELO PV_PV321.1). Rechts boven vijf voorbeelden van hooibalen in de stad. Tweede van rechts: twee rijen bomen die een laan vormen naar het burgemeestershuis. Linksboven het Rapenburg.

1.1. Een groen stadsbeeld van Leiden na het ontzet (1574-ca. 1600)

Leiden was na het Beleg een verpauperde stad. Het bevolkingsaantal was sterk afgenomen en in de stad heerste leegstand en armoede.[16] Toch zou Leiden in de decennia na het Beleg een enorme groei doormaken. Met de toegewezen universiteit enkele maanden na het ontzet trok de stad (beroemde) hoogleraren aan en studenten vanuit heel Europa.[17] Daarnaast vestigden zich vrijwel direct na het ontzet Vlaamse migranten in de stad die het Spaanse regime ontvluchtten. Deze migranten waren veelal textielondernemers en -arbeiders. Met hun kennis en arbeidskracht gaven zij een nieuwe impuls aan de Leidse textielindustrie.[18]

De stadskaart van Hans Liefrinck van 1578 geeft de stad weer voordat deze groeiperiode begon (zie afb. 2).[19] Op zijn kaart zijn vooral in het noorden van de stad open terreinen te zien, soms met ingetekende hooibergen. In het zuiden en westen vallen de Doelen en de Raamvelden op als het gaat om open, groene ruimte. Tot slot zijn op enkele plekken in de openbare ruimte bomen getekend. Welke waarden had groen in de periode rond 1578 en op welke plekken in de stad kwamen deze waarden tot uiting?

1.1.1. Gebruikswaarden van stedelijk groen

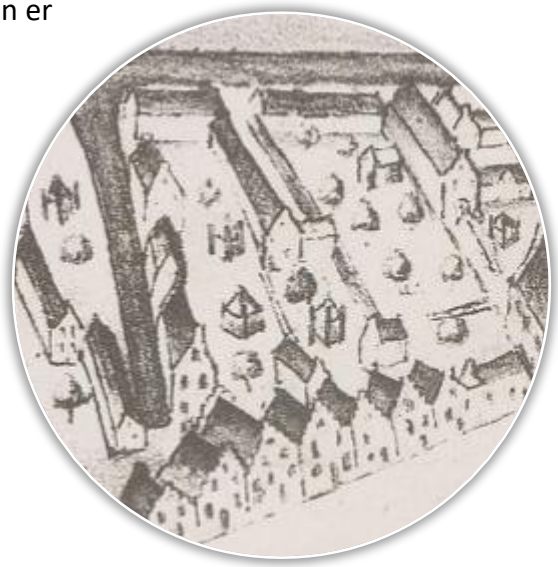
Met name de particuliere tuinen en open boerenerven maakten dat Leiden veel groen kende aan het begin van de vroegmoderne tijd. Het meeste groen in de stad had vooral een gebruikswaarde. Deze paragraaf geeft een overzicht van de verschillende manieren waarop groen in de stad gebruikt werd. Hierbij is het belangrijk om alvast op te merken dat vrouwen een relatief groot aandeel hadden in het gebruik van groen. Omdat het onderhouden van een moestuin of het bleken van kleding tot de huishoudelijke taken behoorden, was dit hun domein. Soms konden zij zelfs geld verdienen aan deze werkzaamheden en hiermee zeggenschap verkrijgen.[20]

Voedselproductie

Al halverwege de veertiende eeuw groeide Leiden uit tot een textielstad. Met name de wolnijverheid zorgde tot in de zestiende eeuw voor werkgelegenheid en economische

[16] Rudi C.J. van Maanen, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad.*, onder redactie van S. Groenveld, vol. 2 1574-1795 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2003), 20.
[17] Ibidem.
[18] Dirk Jaap Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden, 1574-1795', in *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000*, onder redactie van Jaap Moes e.a. (Leiden: Dirk van Eck-Stichting, 1996), 39.
[19] Liefrinck begon aan deze kaart in 1573 in opdracht van stadssecretaris Jan van Hout die op basis van een goede stadskaart een nieuwe stedelijke administratie wilde voeren. H.A. van Oerle, 'Waarachtige afcunter-feitinge der stad en universiteit Leiden in Holland', *Leids jaarboekje*, 66 (1974): 155-57; Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 39.
[20] Antonia Weiss, 'The city of nature. Women and making green space in eighteenth-century Amsterdam and Berlin' (Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, 2025), 69.

bloei.[21] Hoewel Leiden een nijverheidsstad was, waren er ook altijd agrarische activiteiten binnen de stadsmuren. Zo werden er dieren in de stad gehouden, waaronder koeien, schapen, geiten, varkens, paarden, honden, ganzen en eenden.[22] De agrarische activiteiten waren van oudsher het sterkst aanwezig in Maredorp (het stadsgedeelte ten noorden van de (Oude) Rijn tot aan de Oude Vest) en ten westen van de Hooigracht. Veeteelt en akkerbouw vonden hier al plaats toen de gebieden halverwege de veertiende eeuw bij de stad werden ingelijfd. De Groenesteeg herinnert met haar naam en kronkelende verloop nog aan haar oorspronkelijke functie als landweg.[23] Dat de agrarische activiteiten tot in de zestiende eeuw deel bleven uitmaken van de stad, blijkt uit de ingetekende hooibergen en open terreinen op de stadskaart van Liefrinck, volgens archeoloog Roos van Oosten.[24] Gedurende de winter werd vee binnen de stad gehouden en gevoed met hooi, ook afkomstig van het omliggende land. Hooibergen binnen de stad werden, in ieder geval sinds eind zestiende eeuw, vanwege brandgevaar streng gekeurd.[25] Omdat het opslaan van hooi een dure en arbeidsintensieve aangelegenheid was, werden dieren ook wel geslacht vlak voor de winter. Het geconserveerde vlees diende als voedselvoorraad om de winter door te komen.[26] Varkens vormden hierop de uitzondering; zij konden zich voeden met afvalresten en waren daarom ook in de winter te houden. Niet voor niets behoorden varkens tot een van de meest gehouden dieren in de stad van de middeleeuwen tot aan het begin van de twintigste eeuw: varkenshouders waren verzekerd van een vleesvoorraad gedurende het hele jaar.[27]

Afb. 3 Boerenerven in Maredorp. Liefrinck, 1578.

Ook boomgaarden waren aanwezig in de stad die Liefrinck in kaart bracht.[28] Met

---

[21] Cor Smit, *Leiden met een luchtje. Straten, water, grond en afval in een Hollandse stad, 1200-2000.* (Leiden: Primavera Pers, 2001), 17.
[22] Idem, 27.
[23] Smit, 17.
[24] Met dank aan Roos van Oosten die mij persoonlijk haar slides met deze resultaten stuurde en mij toestemming gaf haar bevindingen te gebruiken (16-12-2024).
[25] W.C.S. van Benthem Jutting, 'Index op zaken/personen in de Aflezingboeken 1574 – 1649', (1966-1967) (gedigitaliseerd door H.M. van den Heuvel, 2016), aldaar pg. 904: 0501A 16-64V (05-08-1593); 0501A 16-75 (27-07-1594). Verkregen via: https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/uw-verhalen/uw-verhalen/verhaal/id/647.
[26] A.D. Fischer e.a., 'Urban farming and ruralisation in The Netherlands (1250-1850): Unravelling farming practice and the use of (open) space by synthesising archaeological reports using text mining', *Nederlandse Archeologische Rapporten* (Amersfoort: Cultural Heritage Agency of the Netherlands; Universiteit van Amsterdam, 2021), 78, https://www.cultureelerfgoed.nl/binaries/cultureelerfgoed/documenten/publicaties/2021/01/01/urban-farming-and-ruralisation-in-the-netherlands/71909_NAR_68_Urban+Farming.pdf.
[27] Idem, 72-73.
[28] Idem, 38; Smit, *Leiden met een luchtje*, 15-16.

name in Maredorp tekende hij velden met bomen. Archeologisch onderzoek in Tiel wees uit dat de bomenvelden die cartograaf Willem Blaeu in 1649 intekende op een stadskaart van Tiel, ook daadwerkelijk boomgaarden waren.[29] Dit maakt het aannemelijk dat ook de bomenvelden die Liefrinck op zijn kaart tekende, werkelijk boomgaarden waren. Stedelijke boomgaarden waren net als groentetuinen belangrijk voor de voedselvoorziening. Groente en fruit bleef niet lang goed zonder moderne koelingssystemen en kon daarom niet over lange afstanden vervoerd worden. Bovendien gaf een eigen boomgaard of groentetuin zekerheid in tijden dat de voedselvoorziening stagneerde door bijvoorbeeld pestuitbraken of oorlogen.[30]

Bleekfunctie

Het gebruik van stedelijke ruimte voor voedselproductie, in de vorm van veehouderij, boomgaarden of groentetuinen, is een verschijnsel van alle tijden en vond plaats in alle Nederlandse vroegmoderne steden. Ook met toenemende verstedelijking werden de meest kleine stukjes groen nog gebruikt voor het houden van een varken of voor een klein groentetuintje.[31] Dat groen een gebruiksfunctie had in de late zestiende eeuw, blijkt ook uit het gebruik van de hofjestuinen. Verspreid over de hele stad zijn op de kaart van Liefrinck hofjes te herkennen. Al halverwege de vijftiende eeuw werden de eerste hofjes in Leiden gesticht door rijke, vaak kinderloze echtparen. De hofjes waren bedoeld voor arme, meestal alleenstaande, vrouwen en mannen. Bewoners moesten zich aan strikte regels houden, waaronder niet drinken, niet bedelen, niemand laten logeren en binnen zijn voordat de

Afb. 4 Het bleekveld van het Sint Jacobs- of Crayenboschhofje in gebruik, door Jacob Timmermans, 1787 (ELO PV_PV27575).

Afb. 5 Pieter de Hooch, Vrouw en kind bij een bleekveld in Delft, 1657-1659. (Rothschild Collection,

[29] Fischer e.a., 'Urban farming and ruralisation', 160.
[30] Fischer e.a., 203.
[31] Idem, 126.

portier de deuren sloot.[32] Uit de plattegrond van Liefrinck is de invulling van de binnentuinen niet af te leiden, maar meestal werden hofjestuinen gebruikt als bleekveld, boomgaard of moestuin.[33]

Op het korte gras van het bleekveld legden vrouwelijke hofjesbewoners hun wasgoed en begoten het met water (zie afb. 4 en 5). De vochtige grond produceerde onder invloed van de zon extra zuurstof onder de gespreide stoffen, waardoor vrije zuurstofatomen ontstonden. Die atomen hadden een sterk blekend effect op het textiel. De stoffen werden voortdurend natgehouden om dit effect te versterken.[34] Het bleken was belangrijk omdat het dragen van wit linnen symbool stond voor hygiëne en daarmee voor status. Ook het dineren aan een wit tafellaken stond voor welstand en luxe.[35] Mogelijk was het bleken voor hofjesbewoners ook een verdienmodel en bleekten vrouwen naast hun eigen wasgoed ook het wasgoed van de Leidse middenklassers die zich geen eigen tuin met bleekveld konden permitteren.[36]

Afb. 6 Het Bethaniënhof in 1787, door Jacob Timmermans (ELO PV_PV26851).

De onbegroeide grasvelden in binnentuinen van hofjes hadden dus een belangrijke gebruiksfunctie. Dat een bleekveld zo gewild was dat het ook stedelingen aantrok die niet in hofjes woonden, blijkt uit het reglement dat Vrouwe Agatha van Alckemade opstelde bij de stichting van het Bethaniënhof in 1563. Zij liet vastleggen dat het niet de bedoeling was dat niet-bewoners het hofje gebruikten om te wassen, te wringen, te bleken of om kleding uit te slaan bij de poort.[37] In het reglement stond overigens ook dat bewoners het gras tussen de stenen van 'het straatje' moesten verwijderen.[38] Afgaande op een tekening van Jacob Timmermans van 1787 zal dit de bestrating rond de binnenvelden zijn geweest (zie afb. 6). Kennelijk zou 'onkruid' het hofje te veel ontsieren.

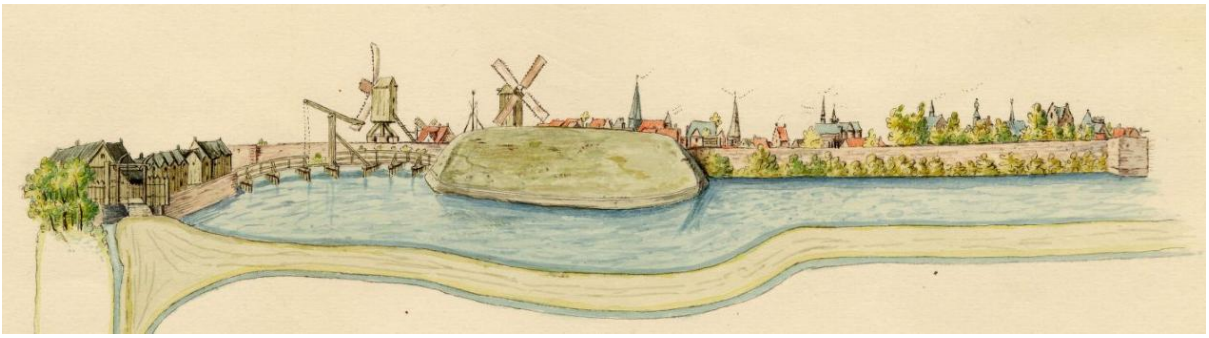
---

[32] Ronald Sluijter en Ariadne Schmidt, 'Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg', in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, onder redactie van S. Groenveld, vol. 2 1574-1795 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2003), 121-22.
[33] Willemijn Wilms Floet, 'Het hofje 1400-2000. (On)zichtbare bouwstenen van de Hollandse stad' (TU Delft, 2014), 134.
[34] Nancy de Jong, 'Bedrijvig groen. Van bleekvelden en lijnbanen', onder redactie van Gonna de Reus, Harry de Raad, en Nancy de Jong, *Alkmaars groene verleden*, 2012, 121-125, aldaar 122-23.
[35] Erik de Jong en Wouter Reh, 'De tuin en stad. De Amsterdamse grachtentuin in vogelvlucht', in *Amsterdamse grachtentuinen. Keizersgracht* (Zwolle: Waanders Uitgevers, 1997), 21.
[36] De Jong, 'Bedrijvig groen. Van bleekvelden en lijnbanen', 122-23.
[37] Herman Kleibrink en Ruud Spruit, *Hofjes in Leiden* (Leiden, 1979), 63.
[38] Ibidem.

Naast een bleekveld hadden hofjes volgens Floet ook vaak een boomgaard of moestuin. Het is de vraag hoeveel zeggenschap hofjesbewoners hadden over de inrichting van deze boomgaarden of moestuinen. In het reglement van het Sint Janshofje, opgericht in 1504, werd het bewoners verboden om bomen, planten of kruiden in de tuin te zetten zonder toestemming van de regenten.[39] Of dergelijke regels gebruikelijk waren, is onbekend; in de literatuur is er verder niets over te vinden. De regeling was misschien ook maar van korte duur: in 1565 was het hofje vervallen en droegen de erfgenamen het over aan mr. Gerrit van der Laan, die de reglementen weer wat bijschaafde.[40]

Verdedigingsfunctie

Rondom de stad lagen de stadsmuren. Aan de buitenzijde waren de muren aan de voet beplant met doornstruiken en stevige wilgen om vijanden buiten te houden (zie afb. 7).[41] Opnieuw een voorbeeld van gebruiksgroen. Wachters zagen erop toe dat er geen onbevoegden de wallen betraden die aan de binnenzijden van de muren waren aangelegd.[42] De wallen vormden een aaneengesloten rand groen rondom Leiden. Ondanks het verbod om de wallen te betreden, trok deze strook groen veel stedelingen aan. Kinderen gebruikten de wallen om op te spelen; 's nachts werd er op de wallen geklommen en de wallen werden ook gebruikt om vuilnis op te storten, of zelfs behoeften te doen. Hierdoor dreigden de vestgrachten, gelegen aan de binnenzijde van de stadsmuren, te vervuilen.[43]

Afb. 7 Gezicht op Leiden bij de Wittepoort met op de voorgrond de Witte Singel, door Jacob van Banchem (1592). Rechts is de stadsmuur te zien met beplanting ervoor, vermoedelijk doornstruiken en wilgen (ELO PV_PV1731.2).

Verkoelende functie

Dat er op de kaart van Liefrinck nauwelijks bomen langs de straten te zien zijn, is vermoedelijk omdat doorgangswegen zoals de Haarlemmerstraat en de Breestraat vaak van gevel tot gevel gebruikt werden door verkeer in de vorm van paarden, karren en koetsen.

---

[39] Idem, 58.
[40] Ibidem.
[41] Smit, *Leiden met een luchtje*, 18.
[42] Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A, inv. nr. 16, 'Aflezingsboek' (20 december 1593), f.70.
[43] Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A, 'Keurboek van Leiden, 1583', f. 110; ELO 0501A, inv. nr. 16, 'Aflezingsboek' (13 maart 1590), f. 8v; ELO 0501A, inv. nr. 16, 'Aflezingsboek' (20 december 1593), f. 70; ELO 0501A, inv. nr. 17, 'Aflezingsboek' (30 december1602), f. 7v.

Voor bomen was dus simpelweg geen plaats op deze verkeerswegen.[44] Toch zijn er bij nadere bestudering van de kaart van Liefrinck een aantal bomen langs de weg te zien. Voor het huis waar tegenwoordig de Hartenbrugkerk staat, staan twee bomen ingetekend (zie afb. 2 en 8). Via *Historisch Leiden in Kaart* is terug te vinden dat hier eind zestiende eeuw de bierbrouwer Frans Adriaensz van Leeuwen woonde.[45] Mogelijk verzocht hij, of een voorganger, de stad om bomen te mogen planten ter bescherming van zijn biervaten tegen warmte. Gezien zijn woning in de breedte op het zuiden lag, zal deze verkoeling niet onbelangrijk zijn geweest. Ook een destilleerder op de Nieuwstraat verzocht in 1658 om bomen te mogen planten om zijn dranken koel te houden.[46] Het was tot ver in de negentiende eeuw gebruikelijk dat particulieren zélf, in overleg met het stadsbestuur, een boom plantten als zij hier behoefte aan hadden. De stad werd daarna verantwoordelijk voor het onderhoud van de boom. De opbrengsten van het gesnoeide of gekapte hout, dat kon dienen als brand- en grondstof, waren ook voor de stad (zie ook paragraaf 1.3.2.).[47] Door de takken van een (lei-)boom verticaal te laten groeien of te snoeien, gaf een boom schaduw in de volle breedte en kon een pand aardig afkoelen. Tegelijkertijd kon de lage lente- of herfstzon nog onder de bladeren door schijnen.[48] Afgaande op latere stadsplattegronden uit 1600, 1649 en 1675 hebben de twee bomen op de Haarlemmerstraat minstens een eeuw voor het huis gestaan.

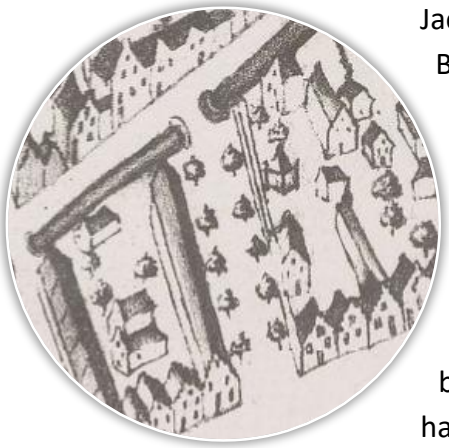
Afb. 8 Twee boompjes voor een brouwerij op de Haarlemmerstraat. Liefrinck, 1578.

1.1.2. Esthetische waarde van stedelijk groen

Het aanwezige groen in Leiden had aan het einde van de zestiende eeuw vooral een gebruikswaarde, maar in enkele gevallen was het er ook voor esthetiek. De eerdergenoemde boomloze straten kenden twee uitzonderingen: de (voormalige) Backersteegh en het Rapenburg. De Backersteegh was aan weerskanten van de straat beplant met vijf bomen, afgaande op de stadskaart van Liefrinck. De bomen lagen niet strategisch ten zuiden van bebouwing om voor verkoeling te zorgen, maar vormden met elkaar een laan naar het woonhuis van burgemeester Pieter Adriaansz. van der Werf.[49] De bomen hadden duidelijk vooral een esthetische functie en versterkten het aanzien van de burgemeester. Ook aan het Rapenburg tekende Liefrinck bomen aan beide zijden van de gracht. Het Rapenburg was

[44] Jaap Evert Abrahamse, "'Soete lucht , cieraet en plaisantie". De introductie van de stadsboom in Amsterdam', *Amstelodamum* 1, nr. 96 (2009): 13-22, 18.
[45] Historisch Leiden in Kaart, 'Perceelformulier van Haarlemmerstraat.110' (Erfgoed Leiden & Omstreken), https://historischleideninkaart.nl/perceelformulier/?Id=2148.
[46] E. Cornet, *Geschiedenis van de plantsoenen* (1951), 6. Verkregen via Bibliotheek ELO, LB 327.
[47] Smit, *Leiden met een luchtje*, 79-80.
[48] Michiel Bakx, 'Lessons from the past. Historical landscape elements for passive outdoor microclimate control' (Masterscriptie WUR, 2019), 23.
[49] Ruurd Kok, 'Dichterbij de omstreden burgemeester Pieter van der Werf kun je haast niet komen. Sporen van de Tachtigjarige Oorlog', *Leidsch Dagblad*, 23 november 2022.

rond 1578 een gracht die bedrijvig was door de nabijgelegen turf- en houtmarkt en tegelijkertijd werd bewoond door de meest welgestelde Leidenaren.[50] Met de komst van de universiteit in 1575 werd het voorname karakter versterkt. In 1581 nam de universiteit haar definitieve intrek in de kapel van het voormalige Jacobinessenklooster aan het Rapenburg. In de voormalige Begijnhofkerk aan dezelfde gracht kwamen de Universiteitsbibliotheek, de Schermschool en het Anatomisch Theater. De vestiging van de universiteit aan het Rapenburg trok hoogleraren, studenten en drukkerijen aan die zich aan de gracht vestigden.[51] Een gracht met aan weerszijden bomen was een geheel nieuw verschijnsel in Europa. Slechts enkele steden in de beginnende Republiek, waaronder Haarlem en Amsterdam, hadden ook met bomen beplante grachten. In de loop van de zeventiende eeuw zouden stadsbomen in Leiden en andere steden in de Republiek een steeds prominentere plek krijgen.[52] In paragraaf 1.3.2. wordt dieper ingegaan op deze ontwikkeling.

Afb. 9 Bomenlaan richting het huis van burgemeester Van der Werf. Liefrinck 1578.

1.1.3. Welzijnswaarde van (toegeëigend) stedelijk groen

Het groen in de Leidse binnenstad eind zestiende eeuw was er met name voor gebruik en in enkele gevallen voor esthetiek. Groen ter recreatie, beweging of bezinning – de welzijnswaarde – was geen factor van betekenis in de stad. Enkel de bomenrijen aan het Rapenburg hadden als bijkomstigheid dat zij de voorname grachtbewoners een mooie, schaduwrijke wandelroute boden. Toch neemt dit niet weg dat stedelingen behoefte hadden aan ruimte. Met name kinderen eigenden zich groene ruimten in de stad toe. Zo stond in het keurboek van 1583, met daarin de door de stad uitgegeven wetten, een verbod op het 'bal-slaen, werpen en schieten' op de straat, vanaf het water, op kerkhoven, in de doelen, op de raamvelden, op de wallen en 'noch in eenige andere openbare ledige plaetsen'.[53] Wat voor 'ledige plaetsen' waren dit en welke spellen deden kinderen daar? De opsomming geeft houvast om dieper in te gaan op enkele plaatsen in de stad en zo een breder beeld te schetsen van het aanwezige groen in allerlei vormen en de spellen die kinderen er speelden.

Allereerst de straten waar kinderen op speelden: hoe zagen die eruit? In de tijd dat Liefrinck zijn stadskaart tekende, legde het stadsbestuur vast dat stadsbewoners keien of klinkers

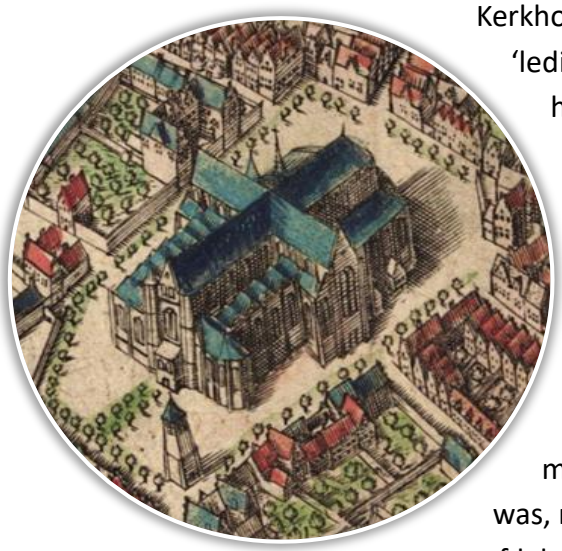
[50] Th.H. Lunsing Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, vol. 1. Groenhazenburch (Leiden, 1986), 22.
[51] Lunsing Scheurleer, Fock en Van Dissel, 1. Groenhazenburch:22.
[52] Henry W. Lawrence, *City trees. A historical geography from the Renaissance through the nineteenth century* (Charlottesville: University of Virginia Press, 2006), 26, 45; Abrahamse, '"Soete lucht , cieraet en plaisantie"', 14.
[53] ELO 0501A, 'Keurboek van Leiden, 1583', f. 110.

moesten gebruiken voor bestrating.[54] Huiseigenaren waren zelf verantwoordelijk voor de bestrating voor hun huis. Steeds opnieuw werden er keuren opgesteld waarin gedreigd werd met straffen als huiseigenaren hierin verzaakten. Kennelijk werd de bestrating niet goed bijgehouden en zag de straat eruit als een 'lappendeken'[55]: minder welgestelde huiseigenaren dichtten kuilen met mest, zand en takken; rijkere huiseigenaren zorgden waarschijnlijk voor een strakke stenen straat van baksteen of natuursteen.[56] De gevarieerde ondergrond zal aan plantjes veel ruimte hebben gegeven om te groeien. In 1585/86 besloot het stadsbestuur om de verantwoordelijkheid voor het straatonderhoud op zich te nemen en straatmakers in te huren. Huiseigenaren moesten nog wel 'straatgeld' aan het stadsbestuur betalen. Gedurende de zeventiende eeuw werd de bestrating van de stad steeds meer een geheel van keien (geschikt voor zware karren en wagens) en klinkers (geschikter voor voetgangers).[57]

Ook vanaf het water gooiden kinderen met ballen, stenen of ander 'quetselix' volgens het keurboek van 1583.[58] Hoe zag dat water, en vooral de waterkant, er eigenlijk uit? Leiden kende al vanaf de veertiende eeuw vele grachten. Veel van deze grachten waren oorspronkelijk natuurlijke waterlopen en ontwateringssloten geweest die met de uitbreiding van de stad waren opgenomen in de stedelijke waterstructuren.[59] De grachten vormden belangrijke vervoerswegen, daarnaast werden ze gebruikt voor het wassen en vodden van textiel. Pas na 1583, toen de beerput niet meer verplicht was, werden grachten ook als riool gebruikt.[60] De kades van de grachten werden verstevigd met houten 'platingen'. Het was de verantwoordelijkheid van bewoners en bonmeesters (verantwoordelijk voor een 'bon', ofwel buurt) om de walkanten te onderhouden en de platen eventueel te vervangen.[61] Doordat Leidenaren de oude platen vaak niet weghaalden maar er nieuwe op plaatsten, versmalden de grachten langzaam. Natuurlijke verzanding versterkte dit proces.[62] Door deze verschillende stadia van onderhoud en door verzanding waren de minder strak aflopende kades ongetwijfeld een prettigere groeiplek voor water- en oeverplanten dan de latere stenen kades. Tegelijkertijd werden de grachten intensief gebruikt, wat het water vervuilde en de groei van waterplanten mogelijk belemmerde. Eind zestiende eeuw besloot het stadsbestuur om de verantwoordelijkheid voor het onderhoud en de aanleg van walkanten op zich te nemen en de walkanten bovendien te verstenen.[63]

---

[54] Smit, *Leiden met een luchtje*, 22.
[55] Idem, 21-22, 27, 50-55.
[56] Ibidem.
[57] Smit, 50-55.
[58] ELO 0501A, 'Keurboek van Leiden, 1583', f. 110.
[59] 'Historische ontwikkeling Leids stadswater: dempingen en overkluizingen', *Waterambacht Leiden* (blog), 25 april 2016.
[60] 'Historische ontwikkeling Leids stadswater'.
[61] Smit, *Leiden met een luchtje*, 56-57.
[62] Ibidem.
[63] Idem, 24, 56-57.

Afb. 10 Pieterskerk. Pieter Bast, 1600.

Kerkhoven werden in het keurboek van 1583 genoemd als 'ledige plaets' waar kinderen speelden. Van oudsher hadden kerken en kloosters in Leiden een eigen kerkhof. Met de Reformatie verloren de kerkhoven van voormalige kloosters hun functie en werd er alleen begraven in en rondom de drie parochiekerken in de stad: de Pieterskerk, de Hooglandse Kerk en de Vrouwenkerk.[64] Volgens Leon Bok, specialist funerair erfgoed, waren kerkhoven 'pokdalige' velden bedekt met gras, mits dat de tijd had om te groeien. De sterfteomloop was, met name vanwege kindersterfte, zo groot dat grafdelvers voortdurend aan het graven waren. Struiken hadden daarom nauwelijks de kans om op te komen.[65] Het beeld van weelderige kerkhoven is volgens Bok ontstaan in de negentiende eeuw, toen kerkhoven geromantiseerd werden in de kunst. Een prent van Claes Jansz Visscher (1587-1652) uit 1613 geeft een realistischer beeld van een stedelijk kerkhof (afb. 11) Een open graf ligt daar op een ommuurd stuk grond bij de Nieuwe Kerk in Amsterdam, waar verder niets groeit. Eenzelfde beeld geeft een latere prent uit 1728 van het Karthuizerkerkhof in Amsterdam (afb. 12) Op beide prenten zijn geen grafzerken of -kruizen te zien. De arme bevolking had hier geen geld voor; de rijkere bevolking liet zich ín de kerk begraven.[66] Enkel de grafdelver kende het grit van de begraafplaats, dat hij soms aangaf met een touwtje of

Afb. 11 Uitsnede van een prent van Claes Jansz Visscher (1613) met een kerkhof direct naast de Nieuwe Kerk in Amsterdam (Stadsarchief Amsterdam, 010097010901).

Afb. 12 Het Karthuizerkerkhof in Amsterdam, Antonina Houbraken en Andries Schoemaker (1728) (Stadsarchief Amsterdam, 010097000011).

[64] Leon Bok, 'Leiden - De oude (en verdwenen) begraafplaatsen', *Dodenakkers. Funerair erfgoed* (blog), 8 november 2009, https://www.dodenakkers.nl/zuid-holland/leidenoud.html (geraadpleegd op 13-2-2025).
[65] Informatie verkregen in een telefonisch gesprek met Leon Bok op 13-2-2025.
[66] Leon Bok (13-2-2025).

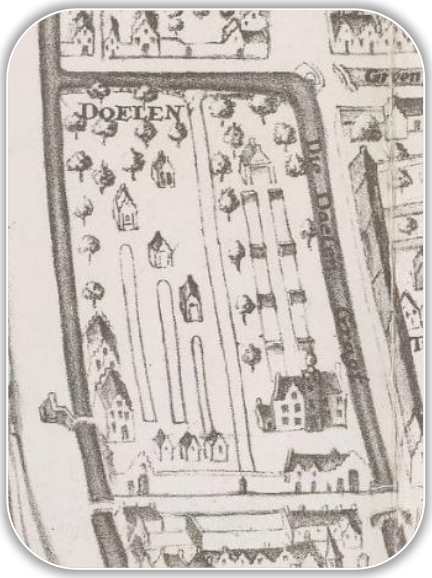
met genummerde paaltjes. Op veel historische afbeeldingen van de zestiende en zeventiende eeuw zijn begraafplaatsen vanwege dit gebrek aan zerken vaak niet te herkennen volgens Bok.[67]

Mogelijke stank op deze kerkhoven hing af van de frequentie waarin er begraven werd. Met de toenemende bevolking eind zestiende eeuw zal de druk op de kerkhoven zijn toegenomen en werd het verteringsproces eerder verstoord als graven open werden gegooid. Door dergelijke verstoringen ontstond rotting in plaats van vertering en dat veroorzaakte een sterke stank.[68] Er waren ook nog andere geuren te ruiken. In 1593 werd het nadrukkelijk verboden om op kerkhoven je behoeften te doen.[69] In hetzelfde jaar werd aangekondigd dat de hoven beplant zouden worden; het werd verboden om daar dan vee te laten weiden.[70] Het terrein bleef aantrekkelijk voor balspelen, want in 1596 werd opnieuw herhaald dat er op kerkhoven niet 'gekaatst' mocht worden of andere balspellen gespeeld mochten worden.[71] Dat er inmiddels bomen stonden, vermoedelijk geplant in 1593, blijkt uit de vermelding in het aflezingenboek dat er op 26 februari 1597 bomen op het Pieterskerkhof waren gehakt. Dit leidde 'tot groote ontchieringe deser stede' en de dader werd gezocht.[72] Het is een duidelijk teken dat er eind zestiende eeuw vaker bomen in de stad werden geplant om esthetische redenen. Tegelijkertijd zagen (armere) inwoners vooral de gebruikswaarde van deze bomen, namelijk als hout voor brandstof in de koude winter. De plattegrond van Pieter Bast uit 1600 geeft een indruk van de aangeplante bomenrijen op het Pieterskerkhof (afb. 10).

In het zuidwesten van de stad lag tegen de vestwal, het oefenveld van de schutterij: de Doelen. Ook op deze plek zorgden spelende kinderen voor overlast.[73] Dit lijkt vreemd omdat de Doelen als oefenterrein van de schutterij geen veilige plek lijkt voor kinderen of andere passanten. Bovendien lijkt de Doelen op de plattegrond van Liefrinck afgesloten: omsingeld door de Doelengracht en de vestgracht en bij de Doelensteeg bemuurd met enkel een toegangspoort (afb. 13). Toch werd de Doelen gebruikt als plek voor recreatie, zoals blijkt uit Jan Jansz. Orlers' *Beschrijvinge der Stadt Leyden* uit 1614.[74] De twee oefenvelden, in 1587 nog gescheiden door een scheisloot, waren in de tijd van Orlers verbonden door een 'gangpad' aan de noordkant van het veld. Hierdoor kon je 'bequamelick' wandelen 'zonder te rugghe te moeten keeren'. Het gehele schuttersterrein was met 'schoone hooghe Linden,

---

[67] Leon Bok (13-2-2025).
[68] Leon Bok (13-2-2025).
[69] ELO 0501A, inv. nr. 16, 'Aflezingsboek' (20 december 1593), f. 70
[70] Idem, f.59v.
[71] Van Benthem Jutting, 'Index op zaken/personen in de Aflezingboeken 1574 – 1649', pg. 1786: 0501A 16-119v (01-05-1596).
[72] ELO 0501A, inv. nr. 16, 'Aflezingsboek' (20 december 1593), f. 143.
[73] ELO 0501A, 'Keurboek van Leiden, 1583', f. 110.
[74] Jan Jansz. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden*, vol. 1 (Leiden: DBNL, 1641), 121, https://www.dbnl.org/tekst/orle001besc01_01/orle001besc01_01_0001.php?q=linden#hl1. (Eerste druk dateert uit 1614).

Afb. 13 De Doelen. Liefrinck 1587.

Ipen ende Doornen' beplant, waardoor het 'in den somer wonderlicken lustich ende vermaekelicken […] wandelen is'. Op beide velden waren acht 'bijzondere en afgescheyden wandel-ganghen' gemaakt. Tussen de bomen en deze afgescheiden wandelgangen waren 'Doelens ofte schiet-plaetsen' waar 'alle dagen' op geschoten mocht worden.[75] De doornen bevonden zich aan de buitenste lengtezijden van de Doelen, waarschijnlijk om te voorkomen dat mensen vanaf bootjes op de gracht het terrein opklommen.[76] Hoewel de Doelen in de eerste plaats dienstdeed als oefenveld voor de schutterij, was het schaduwrijke groene gebied op zichzelf een attractie volgens kunsthistoricus en archeoloog Egbert Pelinck.[77] Het terrein werd dan ook goed onderhouden, blijkt uit instructies van 1612. Zo moest de hovenier (die ook doelwachter, boogmaker en 'wijzer'[78] was) onder andere de bomen snoeien, het gras maaien, de doornen snoeien en 'schoonmaken' en 'de ruigte' maaien bij de walkanten van de vijvers en sloten.[79] Ook moest hij erop toezien dat er 'van buyten geen paerden, varckens, hoenderen, off kalckoenen inne [kwamen], of gebracht [werden]'.[80] Daarnaast mochten er 'geen klederen daer inne gebleyct' worden.[81] Kennelijk zagen stedelingen hun kans schoon om het groene terrein te gebruiken voor het weiden van dieren of het bleken van wasgoed. Tot slot werd het 'jongens, of andere' ook in deze instructie verboden om te kolven, te kaatsen of andere balspellen te spelen.[82]

Wie precies toegang had tot de Doelen is niet duidelijk; het is aannemelijk dat de toegang exclusief was voor de leden van de schutterij en hun naasten. In ieder geval had het terrein een voornaam karakter. Er werden vorstelijke personen ontvangen, waaronder de graaf van Leicester in 1586.[83] Ook kregen de zonen van keurvorst Frederik V van de Palts in 1632 een speciale vergunning om rijlessen te krijgen op het terrein. Deze rijlessen hoorden bij hun streng adellijke opvoeding die zij in het nabijgelegen Prinsenhof (aan het Rapenburg) kregen. Met het vergeven van deze vergunning werd wel nadrukkelijk gewaarschuwd dat de

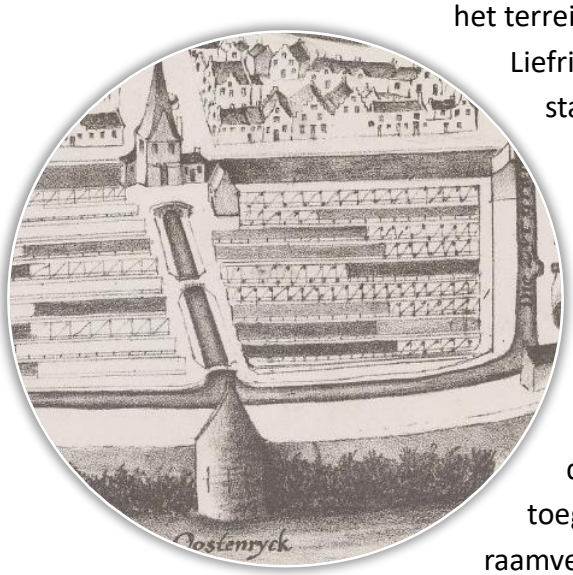
---

[75] Ibidem.
[76] Ibidem.
[77] E. Pelinck, 'De gravenramen van Willem Thybout en andere merkwaardigheden van de Leidse Doelens', *Leids jaarboekje*, nr. 43 (1951) 77-93: 82.
[78] Iemand die op de schietbaan aangeeft of en waar een afgevuurd schot doel heeft getroffen (W*oordenboek der Nederlandsche Taal: 1500-1976,* via https://gtb.ivdnt.org/search/).
[79] Frans van Mieris, *Beschryving der stad Leyden*, Tweede deel (Weduwe Abraham Honkoop, 1770), 420, https://books.google.be/books?id=itRIAAAAcAAJ.
[80] Ibidem.
[81] Ibidem.
[82] Ibidem.
[83] Pelinck, 'De gravenramen van Willem Thybout', 83.

bomen op het terrein niet beschadigd mochten worden.[84] Gedurende de zeventiende eeuw werd het doelenterrein met de bijbehorende gebouwen steeds meer een sociëteit. Weliswaar werd er nog steeds geoefend door de schutterij, maar de nadruk kwam meer te liggen op de ontvangst van voorname gasten met uitgebreide diners voor wel tachtig personen.[85] Een wandeling op het terrein was ongetwijfeld onderdeel van deze ontvangst.

Voor de Doelen gold dat kinderen er niet mochten 'kolven'. Het colfspel[86] was al sinds de middeleeuwen populair, maar beleefde in de zeventiende eeuw een bloeitijd. Het was de bedoeling om een bal met een houten 'colf' (een stok met verzwaarde onderkant) in zo min mogelijk slagen naar een bepaald doel te brengen. Het werd in de openlucht gespeeld, in de winter ook wel op het ijs.[87] Het keurboek van 1583 vermeldt nadrukkelijk dat het colfspel verboden was op de raamvelden en wallen.[88] Kennelijk werd het hier het meest gespeeld.

De stadswallen zijn al kort benoemd, maar hoe zagen de raamvelden eruit? Op de raamvelden werd textiel op rekken gespannen om op te rekken. Het is dus een terrein dat gebruikt werd voor de lakenindustrie (zie afb. 14). Het ligt dan ook voor de hand om te stellen dat dit 'groen' was met een gebruikswaarde. Toch gaat het hier niet om het gebruik van groen (zoals bij een bleekveld), maar om het gebruik van ruimte. Deze ruimte had net zo goed versteend kunnen zijn, zolang er maar rekken op konden staan. Dat neemt niet weg dat het terrein vermoedelijk begroeid was. Op de kaart van Liefrinck is dit weliswaar niet te zien, maar twee stadskaarten van Den Haag geven een indruk van de begroeiing: Een stadskaart uit 1570 toont de Haagse ramen op een groen veld; op een kaart uit 1598 tekende de cartograaf kleine grassprietjes als ondergrond van de ramen.[89] Ook de ramen in Leiden, ten zuiden van de huidige Raamsteeg, zullen dus een ondergrond van (al dan niet platgestampte) grasplanten hebben gehad. Net als de Doelen waren de Raamvelden niet zomaar toegankelijk. De kaart van Liefrinck laat zien dat het raamveld ommuurd was. Een statige poort gaf toegang aan

Afb. 14 Raamvelden. Liefrinck, 1578.

[84] Ibidem.
[85] Ibidem.
[86] Hier met een 'c' geschreven omdat er een verschil is tussen het spel 'colven' en het spel 'kolven'. Dit tweede spel werd pas eind zeventiende eeuw populair, waardoor het hier vermoedelijk gaat om 'colven'. 'Geschiedenis', *Kolfbond. Koninklijke Nederlandsche Kolfbond* (blog), z.d., https://kolfbond.nl/geschiedenis/#scroll (geraadpleegd 21-10-2024).
[87] 'Geschiedenis', *Kolfbond. Koninklijke Nederlandsche Kolfbond*.
[88] ELO 0501A, 'Keurboek van Leiden, 1583', f. 110.
[89] Cornelis Elandts, *Haga comitis in Hollandia, 1663* (1663) (schilderij, collectie Haags Historisch Museum, inv. nr. 0000-0051-SCH); Jacques de Gheyn (II), *Plattegrond 's-Gravenhage* (1598) (schilderij, collectie Rijksmuseum, objectnummer RP-P-1938-476).

vollers, ververs en conrooiers tot het veld.[90] De officiële entree versterkte de industriële functie van het veld. Toch eigenden kinderen zich de ruimte dus toe door er colf te spelen. Bij een overtreding van het gebod werden de colfstok en de 'opperste kleederen' afgenomen totdat een boete betaald was en de schade vergoed.[91] Ouders, voogden en andere 'opzienders' werden verantwoordelijk gehouden in het geval dat hun kinderen een overtreding begingen.[92]

Uit het keurboek van 1583 wordt duidelijk dat er verschillende openbare plekken met groen waren in de stad en dat kinderen zich deze (semi-)openbare ruimten toe-eigenden. Er is nog een belangrijk gebied onbenoemd gebleven: de Burcht. Eind zestiende eeuw was de burcht nog eigendom van de burggraven. Al in 1360, toen de burggraaf de erven rondom de burchtheuvel verkocht, werd vastgelegd dat de huizen grenzend aan de burchtheuvel moesten worden afgesloten van het terrein met een muur van ten minste 2,5 meter en dat er geen vensters in deze muur mochten zijn. Een deur werd wel toegestaan, maar die mocht alleen gebruikt worden bij brand. De maatregelen moesten voorkomen dat bewoners het terrein van de burcht op konden.[93] Bij een inspectie in 1594 bleek dat omwonenden wel degelijk vensters en deuren aan de kant van de burcht hadden. Er werd vastgelegd dat de vensters mochten blijven, maar dat ze wel voorzien moesten worden van 'diefijzers'. De deuren moesten met een 'halfsteens' muur worden afgesloten.[94] Een van de grootste groenoppervlaktes in de stad was dus privébezit en daarmee ontoegankelijk voor stadsbewoners.

[90] Jacob van Werven, *Reproductie van stadskaart van Hans Lieferinck uit 1578* (1744) (kaart, collectie ELO PV_PV18401); ELO 0501A, 'Keurboek van Leiden, 1583', f. 110.
[91] ELO 0501A, 'Keurboek van Leiden, 1583', f. 110.
[92] Ibidem.
[93] Ed van der Vlist, *De burcht van Leiden*, Leidse Historische Reeks 14 (Leiden: Primavera Pers, 2001), 53, 87-90.
[94]Van der Vlist, 89.

1.1.4. Particuliere tuinen

Naast de afgesloten burchttuin, lagen er met name rond het Rapenburg chique privétuinen behorend bij de voorname grachtenhuizen. Stedelijke tuinen in de Republiek waren, anders dan in Parijs of Londen, afgesloten van de straat.[95] Waar tuinen in de middeleeuwen nog vooral als boomgaard of moestuin dienden, waren stedelijke elitetuinen eind zestiende eeuw vooral bedoeld voor het oog: vanuit je zitkamer moest je op je tuin neer kunnen kijken. Dit in tegenstelling tot de grote tuinen die buiten de stad lagen. Daar wilden de eigenaren ook in kunnen wandelen.[96]

Afb. 15 De tuin van Marie de Brimeu (Rapenburg 65-67) grenzend aan de Hortus Botanicus (met het torentje in het midden). Pieter Bast, 1600.

Tussen 1590 en 1600 bezat de adellijke Marie de Brimeu (ca. 1550-1605), prinses van Chimay, zo'n tuin en woonhuis aan het Rapenburg. De Brimeu was samen met haar tien jaar jongere echtgenoot uit de Zuidelijke Nederlanden gevlucht voor de Spanjaarden. Toen haar echtgenoot terugkrabbelde en tóch de kant van de Spaanse koning koos, verklaarde ze hem als haar vijand. Ze vestigde zich gescheiden van haar man in Leiden aan het Rapenburg 65-67.[97] Al van jongs af aan was De Brimeu een liefhebber van botanie en ook aan haar Leidse tuin besteedde ze veel aandacht (zie afb. 15). De Brimeu stond met haar liefde voor botanie niet alleen. In heel Europa nam de belangstelling voor botanie toe gedurende de zestiende en zeventiende eeuw. Deze belangstelling werd mede aangewakkerd door de toegenomen handel met het Ottomaanse Rijk, Azië, Afrika en Amerika, en de daarmee gepaard gaande komst van onbekende gewassen in Europa. Met de Reformatie kreeg de tuinkunst in de Noordelijke Nederlanden nog een extra impuls, omdat botanisten niet langer gebonden waren aan de katholieke betekenissen van bloemen. In het katholicisme kreeg de lelie bijvoorbeeld een bijzondere plaats, omdat die aan de maagd Maria was gewijd. Deze plantenhiërarchie verviel met de Reformatie en in plaats daarvan ontstond een harmonieleer: bloemen en planten werden tot een geheel geschikt.[98]

Tuinieren gaf het leven van Marie de Brimeu kleur en verdreef melancholie, schreef ze aan de internationaal bekende arts en botanicus Carolus Clusius (1526-1609), met wie ze al sinds haar twintigste correspondeerde.[99] Kunsthistoricus Anne Mieke Backer onderzocht de briefwisseling tussen De Brimeu en Clusius, waardoor ze in haar boek *Er stond een vrouw*

[95] Antonia Weiss, 'The city of nature', 69.
[96] Henk Zantkuyl e.a., *Erf en tuin in oud-Amsterdam*, Amsterdams Historisch Museum (Amsterdam: Stadsdrukkerij van Amsterdam, 1982), 68.
[97] Anne Mieke Backer, *Er stond een vrouw in de tuin. Over de rol van vrouwen in het Nederlandse landschap* (Rotterdam: HEF, 2016), 121-24.
[98] Idem, 128.
[99] Idem, 127.

in de tuin behoorlijk gedetailleerd kan beschrijven hoe de tuin van De Brimeu eruitzag en met welke ideeën De Brimeu haar tuin vormgaf. Vermoedelijk ontwierp De Brimeu (deels) haar eigen tuin en tuinierde ze veel zelf.[100] Ze kreeg daarbij waarschijnlijk hulp van Johan van Hoghelande (1560-1608). Hij woonde aan de Doelengracht en bezat net buiten Leiden een particuliere botanische tuin.[101] Als een van de eersten in Nederland kweekte hij de aardappel in zijn tuin.[102] Hoewel De Brimeu nooit over een tuinman schreef, is het mogelijk dat zij werknemers inhuurde om haar bij het tuinieren te helpen.[103] Het zou zelfs kunnen dat ook vrouwen tot deze werknemers behoorden: in Amsterdam zijn enkele voorbeelden bekend van vrouwen die als 'tuinman' werkten. Omdat de beroepen van vrouwen vaak niet goed werden geregistreerd, is het lastig te achterhalen hoe groot het aandeel 'tuinvrouwen' was.[104]

De Brimeu wilde dat haar tuin een bloemhof werd: met bloemen in bijzondere kleurpatronen en structuren gaf ze haar tuin vorm als een tapijt.[105] Net als Clusius vond ze dat zeldzame bloemen een voorname plaats verdienden in de tuin, maar dat ook de minder zeldzame bloemen tot hun recht moesten komen. De uitdaging was om een geheel te creëren.[106] Met haar verwijzing naar tapijt bedoelde De Brimeu volgens Backer specifiek de 'mille-fleurs'-tapijten. Deze wandtapijten waren begin zestiende eeuw populair in Vlaanderen. De bloemen op deze tapijten stonden los van elkaar en overlapten nergens.[107] De Brimeu streefde ernaar om ook in haar bloemperken de bloemen los van elkaar te plaatsen. Hiervoor moesten de perken, ook volgens Clusius, breder zijn dan de traditionele Italiaanse Renaissance-perken. Om de bloemen te laten afsteken, moest er volgens Clusius een ondergrond zijn van zwarte aarde, dus geen groene bodem zoals in Italiaanse tuinen. In de aanplant hielden Clusius en De Brimeu rekening met de volgorde van bloeitijd, bloeihoogte, het formaat en de kleur.[108]

Tulpen en kievitsbloemen kregen volgens Backer de meest prominente rol in de tuin van De Brimeu. Daarnaast plantte De Brimeu narcissen, hyacinten, anemonen, keizerskroon, (witte) pioenrozen, verschillende soorten rozen, ranonkels, lelies en ridderspoor. De minder zeldzame planten waren vermoedelijk irissen, sleutelbloemen, lelietjes-van-dalen, viooltjes, akeleien, anjers, vergeet-mij-nietjes, klaverbloemen, maagdenpalm en madeliefjes. Kleine boompjes met granaatappel en citrusvruchten stonden volgens Backer om de bloemperken

[100] Backer, 124, 127.
[101] William Downer, 'Het huis Rapenburg 65, zijn eigenaren en bewoners', *Leids jaarboekje*, nr. 52 (1960): 116-140, 120.
[102] Florike Egmond, 'Trefpunt van kennis. Clusius en de plantenliefhebbers in Leiden', in *Bloeiende kennis. Groene ontdekkingen in de Gouden Eeuw.*, onder redactie van Esther van Gelder (Hilversum: Verloren, 2012), 19.
[103] Backer, *Er stond een vrouw in de tuin*, 127.
[104] Antonia Weiss, 'The city of nature', 210.
[105] Ibidem.
[106] Backer, *Er stond een vrouw in de tuin*, 129.
[107] Ibidem.
[108] Ibidem.

in potten. ’s Winters haalde De Brimeu de potten binnen.[109] Helaas is de tuin van De Brimeu niet op doek vastgelegd, maar volgens Backer geeft de gravure van Crispijn van de Passe (1614) een goede indruk van hoe haar tuin eruit kan hebben gezien (zie afb. 16).

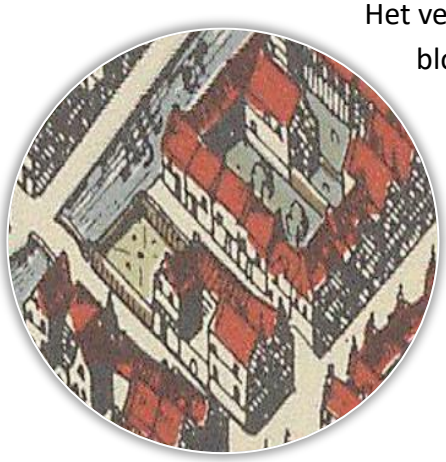
Afb. 16 Jardin de printemps, de 'Hortus Floridus', (1614-1615) door Crispin Passe. Een voorbeeld van hoe de tuin van De Brimeu eruit kan hebben gezien. De aarde die zij gebruikte was zwart en liet de bloemen extra afsteken.

Dat De Brimeu al snel na haar komst in de stad in 1590 een vooraanstaand persoon was binnen het brede netwerk van Leidse botanieliefhebbers, blijkt wel uit het verzoek dat ze kreeg van het stadsbestuur in 1591. Nadat hoogleraar Justus Lipsius de stad in dat jaar voorgoed verliet om terug te keren naar het zuiden, bleef zijn tuin aan de Doelensteeg onbeheerd achter. Deze tuin werd door Leidse hoogleraren gebruikt voor colleges en voor debatten waarbij de natuur als ‘medeleermeester’ diende.[110] In een brief aan Lipsius schreef De Brimeu dat ‘de Heren van de stad’ haar hadden gevraagd de tuin van Lipsius onder haar hoede te nemen.[111] Een bijzonder verzoek volgens Backer, omdat vrouwen verder niet werden toegelaten tot de universiteit. Het laat zien dat vrouwen via de botanie, die zich meestal afspeelde in de huiselijke sfeer, zeggenschap konden verkrijgen. Wie weet gold dit ook voor de jonkvrouwen Ter Lee, die aan de andere kant van het Rapenburg een tuin hadden en die in nauw contact stonden met De Brimeu.[112]

De Brimeu wees het verzoek van het stadsbestuur echter af en drong er in plaats

[109] Ibidem.
[110] Backer, 125.
[111] Ibidem.
[112] Backer, *Er stond een vrouw in de tuin*, 131.

daarvan bij de universiteit én bij het hof op aan om de arts en botanicus Carolus Clusius aan te stellen als Hortus Botanicus van een ander, al aangekocht stuk grond.[113] Tegelijkertijd overtuigde ze Clusius ervan om een dergelijke aanstelling te accepteren en naar Leiden te komen. De Brimeu bood hem zelfs een deel van haar Leidse privétuin aan. Hier kon ze zelf ook plezier van hebben, omdat ze zo gemakkelijk kennis en planten kon uitwisselen met Clusius. De 67-jarige Clusius liet zich overhalen en verhuisde in 1593 van Frankfurt naar Leiden. Een deel van zijn tulpencollectie kwam in zijn nieuwe tuin te staan, naast de tuin van De Brimeu.[114] In de stad kreeg zijn collectie veel belangstelling. Tien maanden na zijn aanstelling schreef Clusius aan zijn vriend Lipsius dat hij zich ergerde aan opdringerige verzoeken om bloembollen te mogen ontvangen.[115] Ook de tuin van De Brimeu kreeg ongewenste belangstelling; eerder schreef ze naar Clusius dat haar bijzondere planten weleens werden vernield, verbrand of gestolen. Backer stelt zelfs dat volgens de overlevering de door Clusius meegebrachte tulpen het begin zijn van de bollencultuur achter de duinen: gestolen bollen van Clusius en De Brimeu brachten daar nakomelingen voort.[116]

Afb. 17 Apothekerstuin van Christiaen Porret aan de Paradijssteeg 3. Blaeu, 1649.

Het verhaal van De Brimeu en haar contacten laat zien dat de bloeiende tuincultuur in Leiden al bestond vóórdat de Hortus in Leiden werd aangelegd. Sterker nog, deze tuincultuur heeft de totstandkoming van de Hortus mede mogelijk gemaakt. Dat blijkt ook uit het aandeel van apotheker Christiaen Porret (1554-1627) op de beplanting van de universiteitstuin. Als apotheker had Porret een tuin in de stad om daar medicinale planten te kweken. Dit was gebruikelijk voor een apotheker, om zo kwaliteit te kunnen waarborgen. [117] Zelf woonde Porret in de Maarsmansteeg, maar zijn tuin lag volgens Henriëtte Bosman-Jelgersma, bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van de farmacie, aan de Donkere Gracht.[118] Afgaande op het Grachtenboek en Oud-Belastingboek lijkt de tuin aan Paradijssteeg 3 te zijn.[119] Dit komt zelfs overeen met de kaart van Blaeu (1649) die daar, weliswaar ruim twintig

[113] Ibidem.
[114] Backer, 126.
[115] H.A. Bosman-Jelgersma, 'Clusius en Clutius', *Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux* 64 (1983), 6-10, 6.
[116] Backer, *Er stond een vrouw in de tuin*, 126, 130.
[117] Claudia Swan, 'Apotheker, tuinman, verzamelaar. Christiaen Porrets omgang met de wonderen van de natuur.', in *Bloeiende kennis. Groene ontdekkingen in de Gouden Eeuw*, onder redactie van Esther van Gelder (Hilversum: Verloren, 2012), 55.
[118] Henriëtte Bosman-Jelgersma, 'De lotgevallen van een apothekersleerling in het 17e-eeuwse Leiden', *Leids jaarboekje*, nr. 79 (1987) 62-81: 68.
[119] Historisch Leiden in Kaart, 'Persoonsformulier van PersoonID=304. Christiaen Poret' (Erfgoed Leiden & Omstreken), https://historischleideninkaart.nl/persoonformulier/?Id=304. In een gedicht dat predikant Petrus Hondius in 1621 over zijn eigen tuin schreef, richt Hondius zich ook tot Porret en noemt dat de 'ouwe

jaar later, een erf tekende met plantenpatroon in plaats van bomen.[120]

Toen Carolus Clusius op 67-jarige leeftijd begon met de beplanting van de nog aan te leggen Hortus Botanicus, maakte hij dankbaar gebruik van plantenverzamelingen in de nabije omgeving. Zo werd de Delftse apotheker Dirck Cluyt (1546-1598) in 1594 aangesteld als assistent van Clusius op voorwaarde dat hij zijn gehele plantencollectie vanuit Delft zou overbrengen naar de Leidse hortus.[121] Ook Porret leverde planten uit zijn tuin in Leiden aan de Hortus.[122] Dit waren niet per se medicinale planten; Porret had namelijk ook zeldzame fritillaria's, narcissen, irissen, anemonen en auricula's in zijn tuin staan. Ook experimenteerde hij met planten, bollen en zaden door lichtinval, vochtigheid en locatie te veranderen.[123] Clusius was onder de indruk van Porrets collectie; hij verwees herhaaldelijk naar zijn tuin in zijn verzamelwerk *Rariorum plantarum historia* (1601).[124] Het voorbeeld van Porret laat zien dat er in Leiden een brede interesse was voor botanie eind zestiende- en begin zeventiende eeuw en dat er ook buiten de Hortus Botanicus en de stadstuinen van het Rapenburg geëxperimenteerd werd met plantengroei.

Tot de meest chique privétuinen van het Rapenburg behoorde tot slot de tuin van koopman Daniël van der Meulen (1554-1600) aan Rapenburg 19. Hij liet zijn status als koloniaal handelaar naar voren komen door uitheemse beplanting aan te brengen, waaronder hyacinten, narcissen, tulpen, ranonkels, campanula, saxifraga, *Daphne mezereum* (rood peperboompje), kweeperenbomen, paarse sering en Afrikaanse bloemkolen.[125]

---

jaren' Porret verbieden om naar zijn tuin 'buyten [de] stede' te gaan. Mogelijk had Porret dus ook nog een tuin buiten de stad, in de literatuur wordt daar niets over genoemd. Zie: Swan, 'Apotheker, tuinman, verzamelaar', 56.

[120] J. Blaeu, *Lugdunum Batavorum Vernaculo Leyden 1649* (reproductie door Cartografisch Instituut Bootsma 1966) (1649) (kaart, collectie ELO PV_PV351B).

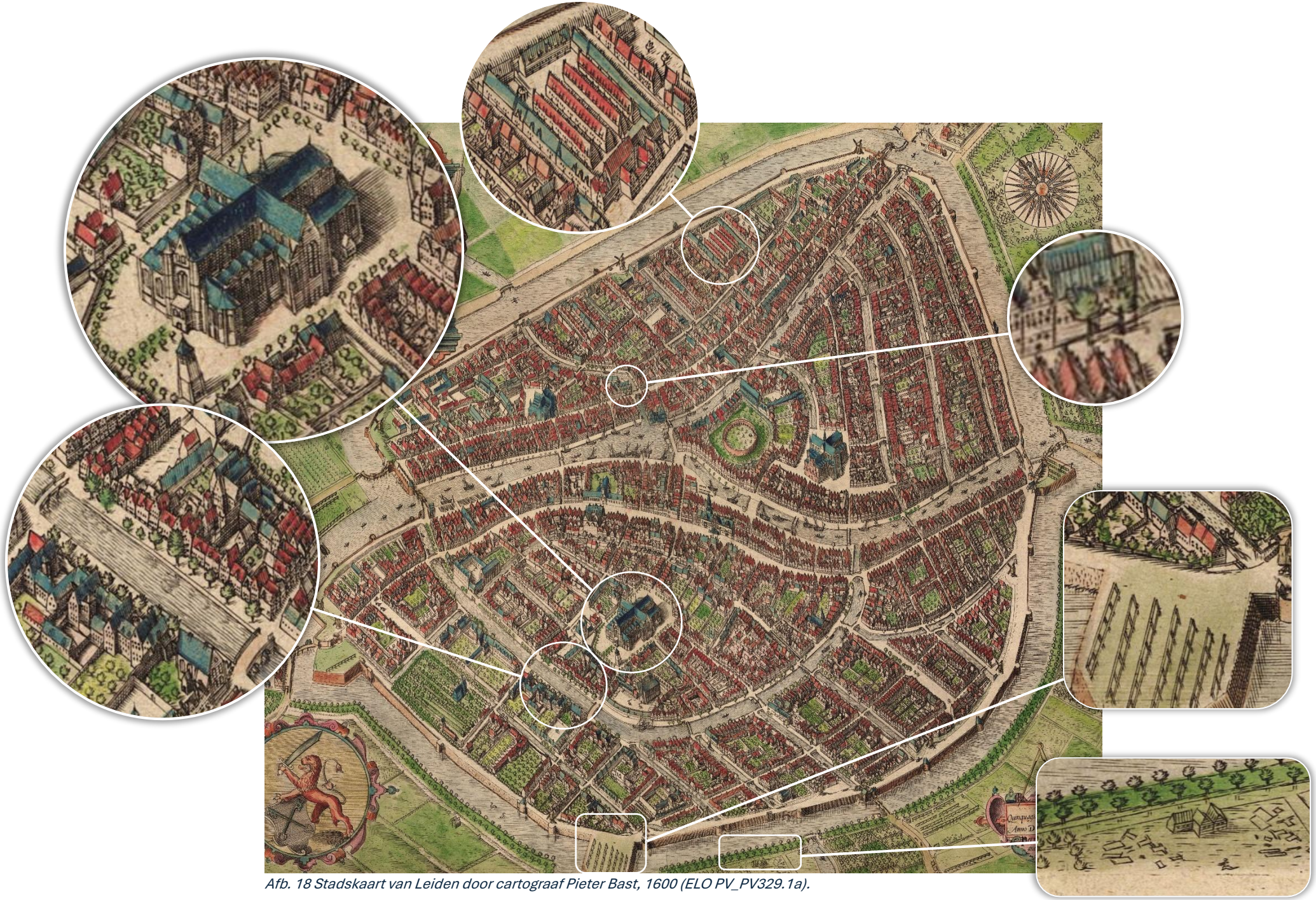
[121] Trudy van der Wees, *Het groene laboratorium. Honderd jaar Botanische Tuin TU Delft* (Utrecht: Eburon, 2017), 17.

[122] Egmond, 'Trefpunt van kennis', 16.

[123] Ibidem.

[124] Bosman-Jelgersma, 'De lotgevallen van een apothekersleerling', 68.

[125] Egmond, 'Trefpunt van kennis', 19, 22.

Afb. 18 Stadskaart van Leiden door cartograaf Pieter Bast, 1600 (ELO PV_PV329.1a).

1.2. Verdichting van de stad, afnemend gebruiksgroen (1600-ca. 1611)

Met de val van Antwerpen in 1585 steeg het aantal Vlaamse vluchtelingen dat naar Leiden trok. In korte tijd groeide het aantal inwoners in de stad van ongeveer 12.000 inwoners in 1581 naar zo'n 24.000 in 1600.[126] Het inwoneraantal was weliswaar meer dan verdubbeld, de stad had nog altijd dezelfde oppervlakte binnen de muren. De Leidse lakenindustrie, die mede dankzij de vakkennis en werkkracht van Vlaamse vluchtelingen bloeide, veroorzaakte problemen in de zeventiende-eeuwse stad: het afvalwater van de industrie zorgde voor stinkende grachten en door de sterk groeiende bevolking ontstond er woningtekort en verkrotte het centrum. Metselaars en timmerlieden maakten winst door huizen op te kopen, te verdelen in kleine kamers en vervolgens te verhuren of te verkopen. De aanwezige open ruimten in de stad, waaronder de eerder beschreven raamvelden, werden gebruikt om op te bouwen.[127]

De vervuilde industriestad maakte de stad minder aantrekkelijk voor de meer welvarende inwoners. En ook de arme textielarbeiders dreigden te vertrekken naar omliggende steden of dorpen waar woningen goedkoper waren.[128] Om te voorkomen dat Leiden hierdoor de textielindustrie zou kwijtraken, nam het stadsbestuur maatregelen. Eind zestiende eeuw werd besloten om de vervuilende werkzaamheden te concentreren op één plek in de stad: Maredorp. Textielarbeiders, die grotendeels in huis werkten, zouden daardoor uit het centrum vertrekken en de stankoverlast zou vanwege de zuidwestelijke wind niet over het centrum waaien. De grachten waaraan de industrieën zich moesten vestigen – de Donkere gracht, Paradijsgracht en Mirakelgracht – konden een watercircuit vormen dat werd afgesloten van andere stedelijke wateren. Zo zouden ook de grachten in het centrum schoner worden.[129]

De open erven die in 1578 nog op de plattegrond van Liefrinck waren te zien, zijn op de plattegrond van cartograaf Pieter Bast uit 1600 grotendeels verdwenen (zie afb. 18). Stadsbewoners die aan de openbare weg een leeg erf bezaten, werden zelfs verplicht om deze grond te bebouwen. Ook kwam er een gebod dat iedere woning die ooit tot pakhuis, schuur of stal was verbouwd weer tot woning teruggebracht moest worden.[130] Open ruimten die in de zestiende eeuw nog als gebruiksgroen dienden, verdwenen zo uit de stad. Het aantal veehouders binnen de stad nam dan ook af. Van Oosten telde zesentwintig hooibergen op de kaart van Bast (1600), terwijl dit er op de kaart van Liefrinck (1578) nog vijfennegentig waren.[131]

---

[126] Rudi C.J. van Maanen, 'De Leidse bevolkingsaantallen in de 16de en 17de eeuw: Enkele kanttekeningen', *Leids jaarboekje,* nr. 101 (2009) 41-70: 54.
[127] Ed Taverne, 'In 't land van belofte: in de nieue stadt. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680' (Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen, 1978), 183-86.
[128] Idem, 186-94.
[129] Roos van Oosten en S.T.D. Muurling, 'Smelly business. De clustering en concentratie van vieze en stinkende beroepen in Leiden in 1581', *Holland. Historisch Tijdschrift* 3, nr. 51 (2019) 128-32: 131; Taverne, 'In 't land van belofte', 187.
[130] Taverne, 'In 't land van belofte', 184-86.
[131] Slides Roos van Oosten, persoonlijk toegestuurd (16-12-2024).

Ook voormalige kloostergronden die na de Reformatie geconfisqueerd waren door de stad, werden bebouwd. Het voormalige klooster Nazareth, dat korte tijd als leprozenopvang had gediend, stond sinds 1592 leeg. In 1596 besloot de stad er vierenzestig arbeidershuisjes te bouwen, zowel in het oude kloostergebouw als in de voormalige kloostertuin. De huisjes stonden rug-aan-rug en het complex kwam al gauw bekend te staan als het Mierennest. Op de kaart van Bast uit 1600 zijn de huisjes goed te zien (afb. 18 en 19).[132]

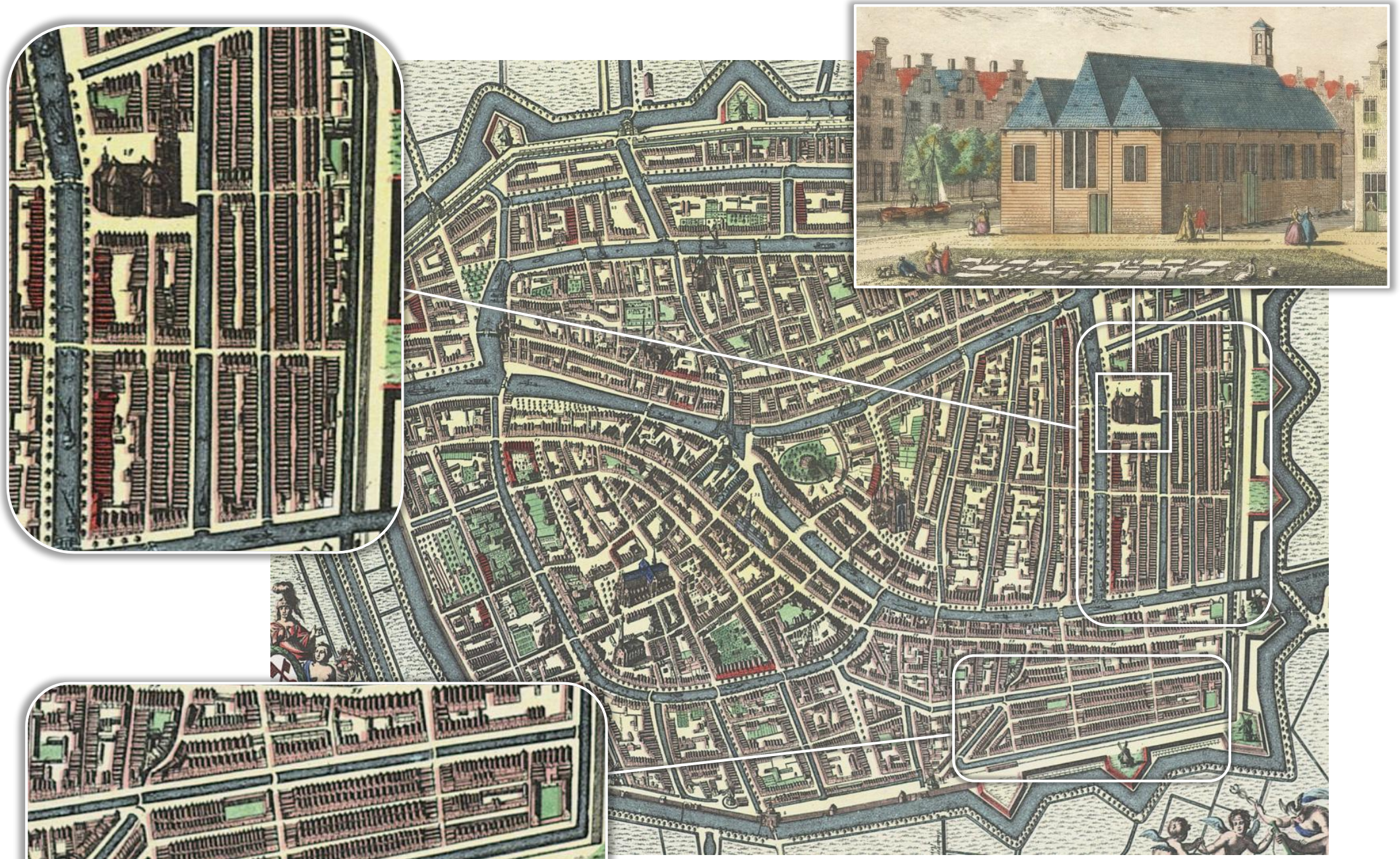
Afb. 19 Maredorp werd het centrum van de textielindustrie. Op de kaart van Pieter Bast uit 1600 (links) zijn de open erven van 1578 sterk gereduceerd, vergeleken met de kaart van Liefrinck uit 1578 (rechts). De huizen zijn dicht op elkaar gebouwd. De open binnenplaats van het voormalige Nazarethklooster is bebouwd met vierenzestig arbeiderswoningen.

Steeds meer Leidenaren zochten de groene ruimte buiten de stad op om hun werkzaamheden uit te oefenen. Op de stadskaart van Bast is te zien dat bleek- en raamvelden in 1600 buiten de stadsmuren lagen en dat enkele bolwerken plaats boden aan raamrekken (zie afb. 17). Dat de tuinbouw begin zeventiende eeuw sterk begon te professionaliseren in de directe omgeving van Leiden is dan ook geen toeval. Leiden groeide in vergelijking met andere steden in de Republiek uitzonderlijk hard en werd afhankelijk van groente- en fruittoevoer uit de directe omgeving.[133] Uit de belastingheffing van 1630 blijkt dat er rond Leiden 247 hectare werd gebruikt voor groente- en fruitteelt, terwijl dit in Delft slechts 82 hectare was.[134] Het toont aan dat er binnen de stad geen ruimte meer was voor gebruiksgroen; Leidenaren moesten hiervoor buiten de stadsmuren zijn.

[132] Taverne, 'In 't land van belofte', 184-86; Kleibrink en Spruit, *Hofjes in Leiden*, 155-56.
[133] Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 42; Fischer e.a., 'Urban farming and ruralisation', 113, 203.
[134] Martha Vollering, 'De opkomst van de tuinbouw', *Geschiedenis van Zuid-Holland* (blog), 5 juni 2024, https://www.geschiedenisvanzuidholland.nl/verhalen/verhalen/de-opkomst-van-de-tuinbouw/ (geraadpleegd op 3-12-2024).

Afb. 20 Reproductie van een originele kopergravure door cartograaf Joan Blaeu uit 1649 (ELO PV_PV351B).

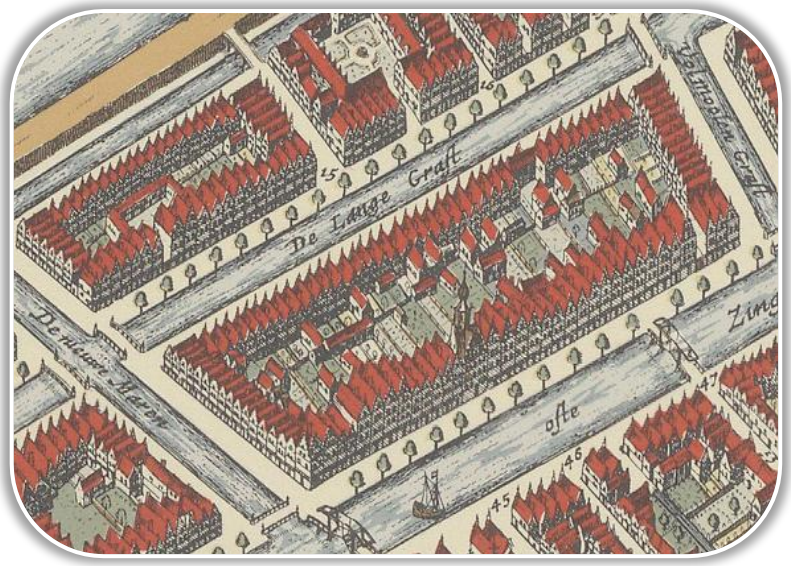
Afb. 21 Stadskaart van Leiden met daarop de uitbreiding van 1659. Gemaakt in 1675 door cartograaf Christiaan Hagen, ingekleurd door F.W. Wilde in 1960 (ELO PV_PV370B).

1.3. Leiden breidt uit, aandacht voor esthetisch groen (1611-ca. 1675)

Het beleid van het stadsbestuur om de vervuilende werkzaamheden van de textielindustrie te concentreren in Maredorp, bleek niet voldoende om de overlast en het ruimtegebrek op te lossen. Leiden moest uitbreiden. Dat was een kostbare onderneming omdat daarmee ook de verdedigingswerken verlegd moesten worden. Tegelijkertijd bood het de kans om de nieuwe stad bewust vorm te geven.[135] Welke rol speelde groen hierin?

1.3.1. Stadsuitbreidingen

Binnen vijftig jaar breidde Leiden met drie verschillende stadsvergrotingen uit. De eerste stadsvergroting was in 1611. Ten noorden van Maredorp kwamen aan twee langgerekte grachten, de Langegracht en de Oude Vest, 1.035 kavels te liggen. Het was de bedoeling dat iedere kavel met één huis bebouwd werd, maar projectontwikkelaars kochten kavels op om ze vervolgens naar eigen inzicht in te delen en te bebouwen.[136] De woningnood was met de stadsvergroting nog niet verholpen. In 1642 pleitten textielondernemers daarom voor een nieuwe stadsuitbreiding waar de vele Leidse arbeiders konden wonen. Omdat een uitbreiding duur was, probeerde het stadsbestuur in eerste instantie om bestaande open plekken in de stad vol te bouwen. Uiteindelijk ging het bestuur overstag en begon in 1644 een tweede stadsvergroting. Een relatief kleine oppervlakte werd verkaveld buiten de Zijlpoort. De kavels langs de voormalige buitengracht, nu Oude Herengracht, waren bedoeld voor voorname huizen; de andere kavels moesten aaneengesloten arbeiderswoningen krijgen.[137]

Afb. 22 Het nieuwe stadsdeel met de Langegracht en de Oude Vest. Bovenin is het hofje van Bilderbeek te zien. Blaeu 1649.

Dat de twee nieuwe stadsdelen van 1611 en 1644 direct vol werden gebouwd, waarbij groen het onderspit dolf, illustreert het verhaal van metselaar Willem Cornelisz. van Bilderbeek. Van Bilderbeek liet in 1616 een hofje bouwen aan de Langegracht, in het nieuwgebouwde stadsdeel. Het hofje kreeg vierentwintig arbeidershuisjes en in het midden

[135] Taverne, 'In 't land van belofte', 195.
[136] Van Maanen, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', 26-27.
[137] Van Maanen, 26-27.

'vier bleyckvelden' (zie afb. 22).[138] Hoewel de bleekvelden misschien wel een bron van inkomsten vormden voor de bewoners van het hof, besloot Bilderbeek halverwege de zeventiende eeuw om de velden te bebouwen met nog eens zes extra huisjes. In de negentiende eeuw zou het hof tot een van de armste 'poorten' behoren.[139]

In 1658 werd begonnen aan de derde stadsvergroting. Deze vergroting was erop gericht zo veel mogelijk arbeiders te kunnen huisvesten. Ten oosten van de stad werd de vestgracht verlegd in het verlengde van de (Oude) Herengracht. Aan deze nieuwe gracht, de Herengracht, kwamen de grootste kavels. Oostwaarts van deze Herengracht kwamen twee smalle grachten, de Oranjegracht en de Waardgracht. Daar zouden arbeidershuisjes, wevershuisjes en industrie komen, net als op de nieuwgebouwde Singelstraat, de Gortestraat en de Haverstraat. In het nieuwe stadsdeel kwamen 1.572 woningen tot stand. Hiermee werd dit stadsdeel de dichtstbevolkte wijk van Leiden (zie afb. 21). Met name rond het Levendaal was de bebouwing het meest compact (zie afb. 23).[140] In 1669 overwoog het stadsbestuur opnieuw een uitbreiding; de woningkrapte was weer net zo hoog als voor de laatste stadsvergroting. De uitbreiding kwam er niet van, want in hetzelfde jaar brak er een ernstige malaria-epidemie uit waarmee de neergang van de stad werd ingeluid.[141]

Afb. 23 Stadsuitbreiding rond het Levendaal. Hagen 1675.

1.3.2. Esthetische en economische waarde van stadsbomen

Op de stadsplattegrond van cartograaf Joan Blaeu uit 1649 zijn de eerste twee vergrotingen te zien. De plattegrond van cartograaf Christiaan Hagen uit 1675 toont de stad Leiden na alle drie de vergrotingen. Met name op de plattegrond van Blaeu vallen de systematisch aangeplante bomenrijen op in de nieuwe stadsdelen. Dat het stadsbestuur de verantwoordelijkheid op zich had genomen om de grachten te beplanten, blijkt onder andere uit een rekening van geleverde bomen in 1657.[142] Het stadsbestuur kocht toen drie linden en twaalf iepen voor op de Langegracht en drie linden en tien iepen voor op de Oude

[138] De benaming 'hof' verdoezelde de eigenlijke status van 'poort': weggestopte woningen die vaak op binnenplaatsen werden gebouwd en waar de allerarmsten woonden. E. Pelinck, 'Het Koninginnehof', *Leids jaarboekje*, nr. 47 (1955) 107: 107; Herman van Hooidonk en Kees Walle, '"Haalt neer nu ied're vunze hut Die zonde kweekt en nood". Over de Leidse poorten en hun bewoners', *Leids jaarboekje* 112 (2020): 69-93.

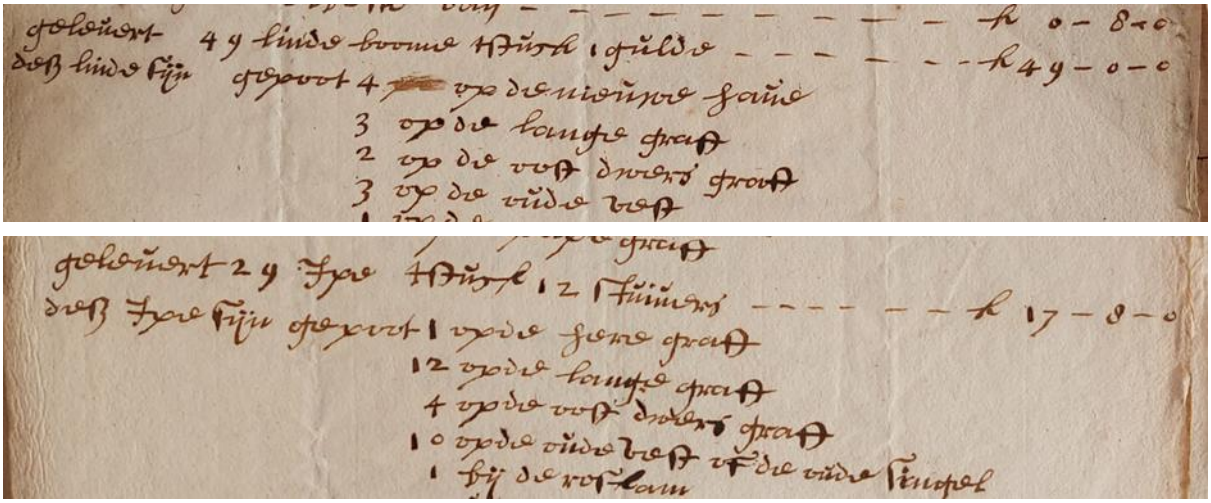
[139] Van Hooidonk en Walle, "'Haalt neer nu ied're vunze hut', 75, 78.

[140] Taverne, 'In 't land van belofte', 225; Roos van Oosten e.a., 'Leidse wevershuizen in seriebouw. Een materiële getuigenis van "projectontwikkeling" in de Gouden Eeuw', *Archeologie in Nederland*, nr. 3 (2017) 36-45: 42; Van Maanen, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', 27.

[141] Van Maanen, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', 27.

[142] Met dank aan kunsthistoricus Susan Suer die deze bron vond en naar mij doorstuurde. Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A, inv. nr. 8740, 'Bijlagen bij de rekeningen van de vestmeester, sedert 10 nov. 1579 van de tresorier extra-ordinaris, 1578-1787' (1658, deel 2).

Vest (zie afb. 24).[143] Vermoedelijk gaat het om vervangende exemplaren, aangezien de bomen langs deze grachten al op een kaart van Blaeu uit 1633 zijn afgebeeld. Landmeter Jan Pietersz. Dou, die het ontwerp van de stadsvergroting van 1611 had gemaakt, wilde dat de langgerekte Langegracht en de Oude Vest zouden 'strecken tot vercierende der stadt'.[144] De bomenrijen zullen dan ook vooral een esthetische functie hebben gehad om deze sierlijkheid van de grachten te versterken. Naast de Langegracht en de Oude Vest blijkt uit de rekening van 1657 dat ook voor de Oostdwarsgracht linden en iepen waren aangekocht. Op de plattegronden van Blaeu en Hagen zijn deze bomen niet afgebeeld, maar vermoedelijk waren dus ook de voornamere dwarsgrachten, waaronder ook de Mare, met bomenrijen beplant.[145]

Afb. 24 Rekening van geleverde bomen in Leiden 1657-1658. 0501A 8740.

In de zeventiende eeuw breidden meer Hollandse steden uit, waaronder Amsterdam. Volgens historicus Maurits van Rooijen werden er vooral in de nieuwe stadsdelen bomenrijen geplant door stadsbesturen. De kades waren hier breder dan in de middeleeuwse stadskernen. Bovendien verstevigde het wortelstelsel van de bomen de kades en namen ze grondwater op.[146] Toch waren de stadsbomen vooral gewild om esthetische redenen. Bomen langs de grachten versterkten de architectuur van de nieuwe, moderne grachtenpanden. Ook gaven de bomen schaduw in de zomer, waardoor de stad een aangenamer klimaat kreeg.[147] Leiden, Haarlem en Amsterdam liepen voorop in de aanplant van bomen.[148] Overigens werden de bomen niet alleen in de stadsuitbreidingen geplant. Ook in oudere buurten werden bomen begin zeventiende eeuw aan voornamere straten en grachten geplant. Op de kaart van Bast uit 1600 is de gedempte Raamkloksgracht (nu

[143] ELO 0501A, inv. nr. 8740, 'Bijlagen bij de rekeningen van de vestmeester' (1658, deel 2).
[144] Taverne, 'In 't land van belofte', 196-97; H.A. Van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, vol. Beschrijving (Leiden, 1975), 350-52.
[145] ELO 0501A, inv. nr. 8740, 'Bijlagen bij de rekeningen van de vestmeester' (1658, deel 2).
[146] Maurits van Rooijen, 'De wortels van het stedelijk groen. Een studie naar ontstaan en voortbestaan van de Nederlandse groene stad.' (Proefschrift, Universiteit Utrecht, 1990), 35; Abrahamse, '"Soete lucht , cieraet en plaisantie"', 18.
[147] Abrahamse, '"Soete lucht , cieraet en plaisantie"', 17-18.
[148] Lawrence, *City trees*, 26, 45; Abrahamse, '"Soete lucht , cieraet en plaisantie"', 14.

Garenmarkt) beplant met een rij bomen in het midden van de straat en ook aan de Doelengracht, de Cellebroersgracht (nu Kaiserstraat), de Koepoortsgracht (nu Doezastraat), de Nieuwe Rijn, de Hooglandsekerkgracht, de Hooigracht, de Mare en de Rijn (Apothekersdijk) zijn bomen geplant. De aanplant komt, afgaande op de stadskaarten, wel minder systematisch over dan in de nieuwgebouwde buurten. Buitenlandse bezoekers die de steden in de Republiek bezochten, keken in ieder geval hun ogen uit: bomenrijen in de stad waren zij niet gewend. De in Leiden wonende Fransman Jean Nicolas Parival schreef in 1651 in zijn reisgids dat men zich kon afvragen "que Leiden est dans un bois, ou bien qu'un bois est dans Leiden".[149] Volgens Lawrence was het een veelgehoorde opmerking in Hollandse steden, die illustreert hoe opvallend groen de steden waren in vergelijking met andere Europese steden.[150]

Afb. 25 De Saaihal aan het Rapenburg door S. van Leeuwen (1672). Links in de hoek een jonge boom met beschermde stam (ELO PV_PV20124).

De keuze voor linden en iepen in de stad was vooral omdat deze bomen goed tegen vochtige grond konden, bestand waren tegen beschadigingen, groot genoeg waren om voldoende schaduw te geven en hoog genoeg om eronderdoor te kunnen lopen.[151] Dit laatste lijkt voor de hand liggend, maar de eerste stadsbomen waren afgeleid van tuinbomen; bomen die juist klein gehouden werden. De iep en linde waren ook snel te kweken en konden gemakkelijk overgeplaatst worden van het wild naar de stad. De linde had een minder verspreid takkenstelsel en gaf daardoor een minder brede schaduw, maar werd wel gewaardeerd om de zoete geur die het verspreidde in het voorjaar.[152] Het Rapenburg was volgens Leidenaar Jan Jansz. Orlers beplant met lindebomen. In zijn *Beschrijvinge der Stadt Leyden* (1614) schreef hij over de ligging van de universiteit:

[149] Jean-Nicolas de Parival, *Les Délices de La Hollande* (Amsterdam, 1669), 50, https://books.google.nl/books?id=Vr9kAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. Meerdere artikelen schrijven dit citaat toe aan William Aglionby, maar Aglionby heeft zijn werk gebaseerd op het werk van Parival. Mogelijk heeft Parival zijn citaat gebaseerd op een nog ouder citaat uit het begin van de 17e eeuw (zie: Madeleine van Strien-Chardonneau, 'Leiden, metropool der muzen en tuin van Holland'. Leiden in Jean Nicolas Parivals Les Délices de la Hollande', *De zeventiende eeuw* 22:2006, 171-184, aldaar 182; C.D. van Strien, *British travellers in Holland during the Stuart period. Edward Browne and John Locke as tourists in the United Provinces* (Brill 1993) 43-44.
[150] Lawrence, *City trees*, 42-44.
[151] Idem, 272.
[152] Ibidem.

> *[…] legghende langhs een heerlijcke breede straete, een schoon breet water, met hooge ende groote schoone Linden-Boomen ter wederzijden beplant ende besettet, onder den welcken het in den Somer seer vermaeckelijcken te wandelen is.* [153]

Gedurende de zeventiende eeuw werd de iep steeds populairder als stadsboom. Langzamerhand verving de iep zelfs de linde, waardoor Leiden rond 1900 bekendstond als iepenstad.[154] Volgens Abrahamse kwam deze verschuiving van linden naar iepen mede doordat iepenhout bruikbaarder was dan lindehout.[155] Bomen hadden weliswaar vooral een esthetische waarde; ze vormden ook een inkomstenbron van de stad.[156] In Leiden werden, net als in andere Hollandse steden, zieke bomen zo snel mogelijk gekapt voordat het hout aan waarde verloor.[157] Iepenhout was sterk en daarmee heel geschikt voor meubelmakers en klompenmakers. De bladeren van iepen vormden goed veevoer voor dieren in de stad en werden zelfs hoger gewaardeerd dan hooi. De bast van linden was in eerste instantie bruikbaar voor de productie van touw, matten en sandalen, maar door de komst van hennep en vlas verloor de linde haar functie.[158] Aan iepen in de stad viel dus meer te verdienen. De economische waarde van stadsbomen moet volgens historicus Cor Smit niet overschat worden. Als de stad enkel hout als grondstof nodig had, waren er strategischere mogelijkheden dan de voornaamste grachten met bomen te beplanten. Bovendien besloot het stadsbestuur in 1662 om bomen te planten buiten de Hogewoerdspoort en de Zijlpoort ter 'vermaeck van de burgerie en vercieringen van de aankomsten deser stede' (zie ook paragraaf 1.3.4.).[159] De toegenomen populariteit van bomen in de stad kwam volgens Smit dus in de eerste plaats door esthetische overtuigingen. Tegelijkertijd keert de economische waarde van bomen tot eind negentiende eeuw telkens terug in dit onderzoek. Deze waarde wordt vaak genoemd in argumentatie rond de aanplant van stadsbomen. De esthetische en economische waarden overlappen elkaar dus bij de aanplant van stadsbomen. De economische waarde moet dan ook zeker niet onderschat worden.

Op welke afstand de bomen precies werden geplant, is niet duidelijk. Het hoveniersboek dat Johannes van der Groen, hovenier van de Prins van Oranje, in 1669 schreef, geeft wel een indicatie van de gewenste afstand. Hij schreef dat in hoven de linden vierentwintig voeten (± 7,5m) van elkaar geplant moesten worden en iepen zestien voeten (± 5m) van elkaar.[160] Deze inschatting wordt bevestigd door een krantenartikel uit 1954, geschreven naar aanleiding van het 75-jarige bestaan van de plantsoendienst. In dit korte historische overzicht van

---

[153] Orlers, *Beschrijvinge der Stadt Leyden*, 184; Lunsing Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, 1. Groenhazenburch:19.
[154] Smit, *Leiden met een luchtje*, 78; A. Galjaard, *Van bolwerk tot speelweide. De groenvoorziening van Leiden* (Leiden, 1954), 5.
[155] Abrahamse, "'Soete lucht , cieraet en plaisantie"', 19.
[156] Abrahamse, 19; Smit, *Leiden met een luchtje*, 80.
[157] Smit, *Leiden met een luchtje*, 80.
[158] Abrahamse, "'Soete lucht , cieraet en plaisantie"', 19.
[159] Smit, *Leiden met een luchtje*, 80.
[160] Joannes Groen, *Den Nederlandtsen hovenier* (De Wed. van Michiel de Groot en Gijsbert de Groot, 1669), 13.

groen in de stad wordt beschreven dat iepen in het verleden ‘doorgaans’ op vijf à zes meter afstand van elkaar werden geplaatst.[161] Een Utrechts plan voor een stadsuitbreiding – dat als té gewaagd werd ontvangen – geeft een idee van de afwegingen achter de afstand van de bomen. De Utrechtse burgemeester Hendrick Moreelse wenste in 1664 dat de bomen ‘op sodanigen distantie’ stonden dat zowel de inwoners, de wandelaars als de ‘bevarende luyden’ tegelijk de gevels van de grachtenpanden konden zien, de ‘cierlickheyt van de plantagie [de beplanting]’ en het heldere water in de gracht.[162] Gezien de (gewenste) chique uitstraling van grachten als de Langegracht, de Oude Vest en het Rapenburg, is het goed mogelijk dat dergelijke overwegingen ook een rol speelden bij de beplanting van deze grachten.

In 1651 roemde de eerdergenoemde Fransman Jean Nicolas Parival het Rapenburg: de op gelijke afstand van elkaar geplante bomen aan weerszijden van de gracht zorgden voor schaduw in de zomer. Een omgewaaide boom werd volgens Parival direct vervangen.[163] Dit laatste punt geeft aan dat de bomen aan het Rapenburg, net als die aan de andere grachten, vermoedelijk van elkaar verschilden in grootte. Dit illustreert ook een kopergravure van de Saaihal, gemaakt door S. van Leeuwen in 1672 (zie afb. 25). Links op de prent staat een jong boompje dat met een houten boomkoker is beschermd; rechts daarvan staat een rij oudere bomen.[164]

Ook een afbeelding van de Oude Varkensmarkt laat twee rijen jonge boompjes met boomkoker zien (zie afb. 26). De bomen lijken hier onderdeel van het ontwerp van de hoofdentree naar de Doelen. Ze vormen dus een belangrijk esthetisch element in dit ontwerp en zijn niet achteraf, als bijkomstigheid, geplaatst. De bomenrij is voor het eerst zichtbaar op de kaart van Blaeu uit 1649; daarop is ook de Doelenpoort van 1645 te zien.[165]

Afb. 26 Oude Varkensmarkt, de hoofdingang naar de Doelen, 17e eeuw (ELO PV_PV6115.1).

[161] ‘Gemeentelijke plantsoenendienst bestaat 75 jaar’, *Leidsch Dagblad*, 16 september 1954.
[162] Van Rooijen, ‘De wortels van het stedelijk groen’, 47.
[163] De Parival, *Les Délices de La Hollande*, 50; Lunsing Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, 1. Groenhazenburch:32.
[164] Abrahamse, “‘Soete lucht , cieraet en plaisantie”’, 17.
[165] Van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, Beschrijving:200.

De tekening toont opnieuw aan dat niet alleen in de níeuwe stadsdelen bomen werden geplant. Grachten en straten moesten dan wel breed genoeg zijn voor beplanting. De stadsvergroting van 1658, waar de bouw van arbeidersbuurten centraal stond, bood nauwelijks ruimte voor stadsbomen. Op de plattegrond van Hagen (1675) zijn hier dichtbebouwde wijken zonder groen te zien. Alleen langs de voorname Herengracht, die ook bedoeld was als chique gracht, staan bomenrijen afgebeeld. Een glimp van deze bomen is op te vangen op een prent van eind achttiende eeuw (zie afb. 28).

1.3.3. Open ruimten in de stad

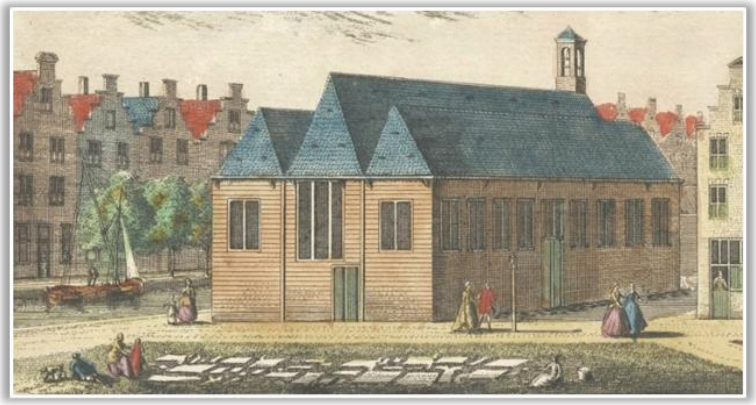
In de nieuw aangebouwde stadsdelen was weinig open ruimte overgelaten.[166] Alleen de beestenmarkt, de houtmarkt en een open ruimte voor de nog te bouwen Waardkerk hadden de vergrotingen opgeleverd aan open ruimte.[167] Op de plattegrond van Blaeu en Hagen is de Beestenmarkt volledig met bomen beplant. Volgens Abrahamse werden bomen vaak bewust, in gridpatroon, op marktpleinen geplant om zo schaduw te creëren en producten koel te houden.[168] Een document van 1776, meer dan een eeuw later, wijst in ieder geval uit dat de bomen niet als 'palen' dienden: het was uitdrukkelijk verboden om vee of wagens aan de bomen te binden. De marktmeester zag hierop toe en kon eventueel boetes innen.[169] De bomen op de Beestenmarkt zullen dus een schaduwfunctie hebben gehad en beschermden vee tegen de directe zon en hitte. Opvallend genoeg zijn op de Vismarkt, in het centrum van de stad, geen bomen afgebeeld op de stadskaarten. Toch stonden daar in ieder geval eind zeventiende eeuw bomen. In april 1692 besloot het stadsbestuur namelijk dat er twee rijen lindebomen

Afb. 27 'Gezicht op de Vischmarkt en het Fontein te Leyden. Kopergravure door A. Delfos (1731-1820) naar tekenaar J. de Beijer (1703-1785), uit : Van Mieris, 1770, II, 528 (ELO PV, PV7466 7a)

[166] Van Maanen, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', 26.
[167] Ibidem.
[168] Abrahamse, "'Soete lucht , cieraet en plaisantie"', 16, 18.
[169] Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A inv. nr. 5284, 'Stukken betreffende het rooien of onderhoud van bomen' (1776).

werden geplant tussen de Koornbrug en de Visbrug.[170] De Leidse kunstschilder Frans van Mieris schreef in zijn *Beschryving der stad Leyden* (1770) dat het stadsbestuur vanwege de bloei van de vismarkt genoodzaakt was om de markt halverwege de zeventiende eeuw met 'lommerrijke plantagie te versieren, opdat die aangename spijs niet door de zonnestraalen gekrent mogt worden'.[171] Bij deze tekst voegde Van Mieris een kopergravure uit 1763 toe. Hierop is te zien hoe een deel van de kramen op de Vismarkt door bomen beschaduwd werd, terwijl een ander deel door luifels tegen de zon beschermd werd (zie afb. 27).
Naast de beestenmarkt en houtmarkt lag in de stadsvergroting van 1658 een open ruimte aan de Herengracht waar de Waardkerk gebouwd zou worden. Vanwege geldgebrek is de kerk er nooit gekomen en kwam er enkel een kleinere noodkerk: de Loodskerk.[172] Een kopergravure die eind achttiende eeuw werd gemaakt, laat zien dat het grasveld voor de Loodskerk gebruikt werd als bleekveld (zie afb. 28). Het toont aan hoe 'loze' groene ruimte in de stad wel degelijk een gebruikswaarde had en door (vrouwelijke) Leidenaren zonder toegang tot andere groenruimten werd toegeëigend.

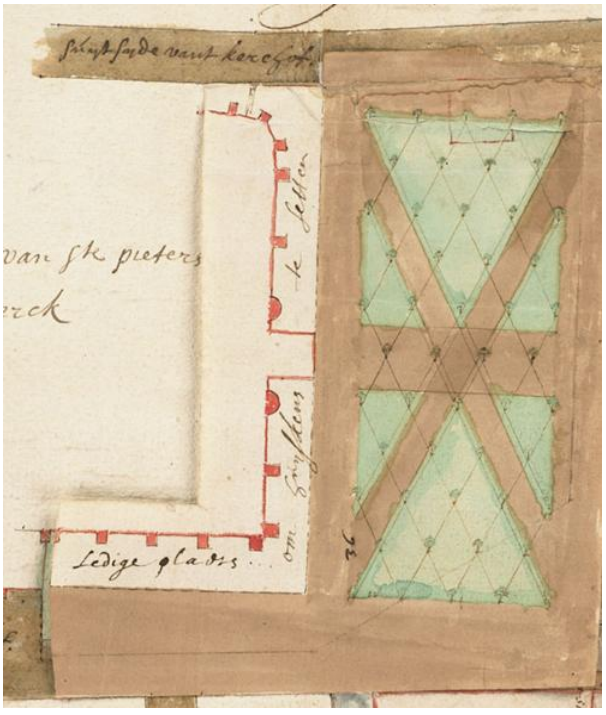
Afb. 28 'Gesigt van de Loots Kerk', door Abraham Rademaker (1677-1735). Op de voorgrond een bleekveldje en op de achtergrond bomen aan de Herengracht (tussen 1692 en 1735) (ELO PV_PV23752).

In het oude centrum waren er open ruimten in de vorm van kerkhoven, zoals eerder in paragraaf 1.1.3. beschreven. Tijdens de pestepidemie van 1635 werd het aantal doden zo groot dat deze binnenstedelijke kerkhoven geen plaats meer hadden. Het stadsbestuur besloot om een aantal terreinen buiten de stad als begraafplaats in te richten en daarnaast twee bolwerken hiervoor te gebruiken: het Grote of Blauwe bolwerk (in gebruik tot 1818) en het Papegaaisbolwerk (in gebruik tot 1910). Twintig jaar later werd ook het Valkenbolwerk ingericht als begraafplaats.[173] De bolwerken waren vanwege hun hoge ligging zeer geschikt als begraafplaats: de grond was er minder nat en daardoor geschikt voor lijkvertering. Ook hier zagen de kerkhoven er vermoedelijk uit als lege vlakten bedekt met gras.[174] Het is goed mogelijk dat de grasvlakten in perioden met weinig begrafenissen ook gebruikt werden als bleekveld.

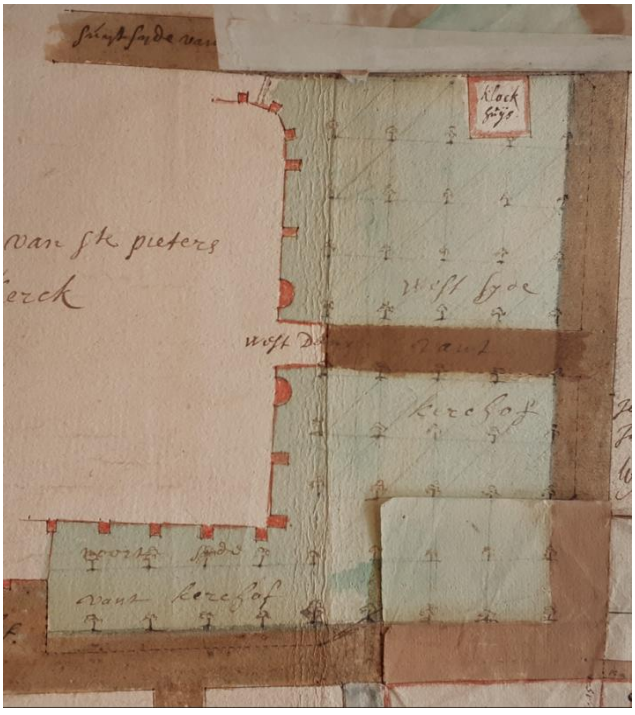
De kerkhoven in de binnenstad werden opgeheven; het begraven ín de kerk ging nog

[170] Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A inv. nr. 192 B, 'Notulboeken gehouden op de kamer van heeren burgemeesteren', f. 255 (april 1692).
[171] Van Mieris, *Beschryving der stad Leyden*, Tweede deel:528.
[172] Van Maanen, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', 27.
[173] Van Maanen, 32.
[174] Leon Bok (telefonisch, 13-2-2025).

wel door.[175] Ook hier is het voorstelbaar dat de open ruimte die vrijkwam direct gebruikt werd als bleekveld, zoals ook te zien is op een schilderij van een kerkhof in Slooten in 1727, bij Amsterdam (afb. 31). De ruimte werd echter snel ingeperkt, want vanwege de voortdurende bevolkingsdruk werden er tussen 1644 en 1664 huisjes gebouwd tegen de Hooglandse Kerk, de Vrouwenkerk en de Pieterskerk.[176] Voor de bouw van de huisjes en de resterende ruimte maakte de Leidse landmeter Joris Gerstecoren een plattegrond met daarop twee ontwerpen voor het Pieterskerkhof. Op het eerste ontwerp is het Pieterskerkhof beplant met wel vijftig bomen in een driehoekig gridpatroon; daartussen kruisen enkele paden (zie afb. 29). Het Klokhuis is in dit ontwerp weggelaten. In het tweede ontwerp zijn de kruispaden weggelaten en is het gehele terrein in een vierkant gridpatroon beplant met opnieuw vijftig bomen. Aan de noordzijde van het kerkhof zijn nog eens acht bomen geplant op dit ontwerp (zie afb. 30). Het Klokhuis is op dit ontwerp blijven staan. In hoeverre de bomen op het Pieterskerkhof daadwerkelijk volgens het ontwerp van Gerstecoren zijn geplant, is onbekend. Wel staan op stadskaarten van Christiaan Hagen (1675) zowel op het Pieterskerkhof als op het plein voor de Hooglandse Kerk bomenrijen afgebeeld. Ook op een kopergravure die Hagen maakte van de Pieterskerk zijn bomen te zien op het plein (zie afb. 31). Op deze gravure staat het Klokhuis nog overeind; mogelijk is het tweede ontwerp van Gerstecoren gerealiseerd. Welke functie de bomen op het Pieterskerkhof hadden, is onduidelijk. Vermoedelijk hadden de bomen vooral een esthetische waarde.

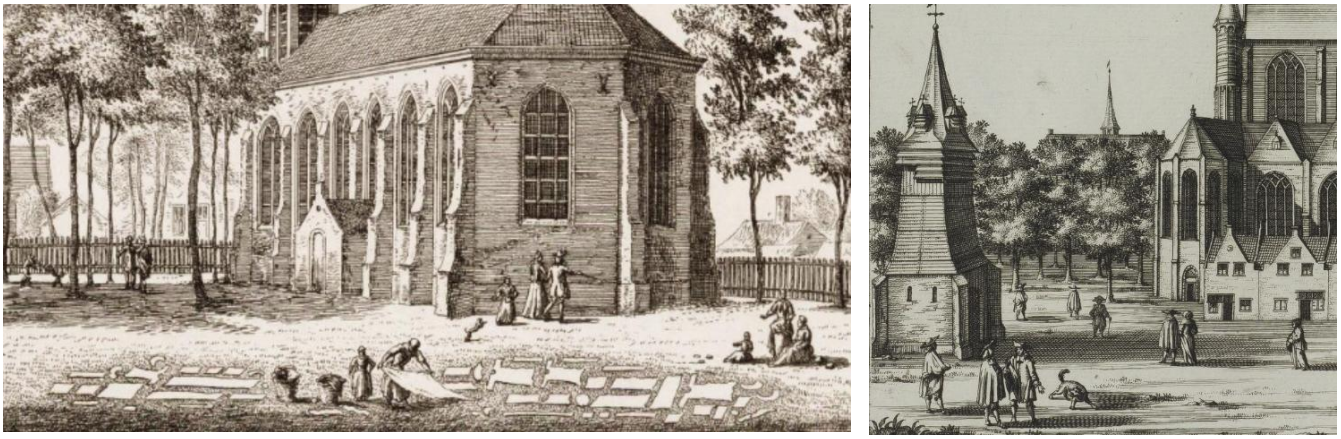

Afb. 29 Ontwerp van het Pieterskerkhof in 1644, door Joris Gerstecoren (ELO PV_PV1072.8).

Afb. 30 Omslag in het ontwerp van het Pieterskerkhof in 1644, door Joris Gerstecoren (ELO PV_PV1072.8).

[175] Bok, 'Leiden - De oude (en verdwenen) begraafplaatsen'.
[176] J.C. Brons, 'De Leidse kerkhuizen', *Leids jaarboekje,* nr. 75 (1983) 46-71.

Afb. 31 Links: Kerkhof in Slooten bij Amsterdam met bleekveld ervoor, door Abraham Rademaker en Leonardus Schenk (1727) (Stadsarchief Amsterdam, 010097002328). Rechts: Zuidzijde van de Pieterskerk met op de voorgrond het Klokhuis, daarachter het Pieterskerkhof met bomen. De ondergrond lijkt te bestaan uit gras. Christiaan Hagen, 1670 (ELO PV_PV21881).

De Burcht

De meest opvallende open ruimte in het oude centrum is de Burcht. Tot 1651 was de Burcht, inclusief het omliggende terrein, nog eigendom van adellijke burggraven. Zij hadden eigendomsrechten geërfd die tot ver in de middeleeuwen teruggingen.[177] Zoals gebruikelijk in middeleeuwse klooster- en hoftuinen, was het burchtterrein toen beplant met fruitbomen. In 1614 schreef Leidenaar Jan Janszoon Orlers in zijn boek *Beschryvinge der stad Leyden* (1614) over een gerucht dat de Romeinse godin Pomona – de godin van de vruchtbomen – in de Burcht haar intrek had genomen.[178] De pachter, die namens de burggraven het terrein beheerde en de herberg op het terrein exploiteerde, verkocht het fruit aan bezoekers.[179] Daarnaast verhuurde hij enkele raamrekken op het terrein, ten behoeve van de lakenindustrie.[180] Tegen betaling konden textielarbeiders dus wel gebruikmaken van het aanwezige groen in het centrum van de stad.

Afb. 32 De Burcht voordat deze eigendom werd van de stad. Binnen de burchtmuur is een siertuin aangelegd, drie jaar later werd die vervangen door een doolhof (*Houtsnede uit P. Schriverius, Beschrijvinge van Out Batavien, 1646,* ELO PV_PV18408.1).

In het najaar van 1650 kwam burggraaf Claude-Lamoral, militair in dienst van de Spaanse koning, in de problemen. Hij was gevangengenomen tijdens de Slag bij Lens. Zijn familie had dringend losgeld nodig om hem vrij te kopen. Het Leidse stadsbestuur zag haar kans schoon en kocht in het voorjaar van 1651 de Burcht over van de familie.[181] Dat de Burcht nu stadsbezit was, stond symbool voor de overwinning van de stedelijke macht op die van de

[177] Van der Vlist, *De burcht van Leiden*, 51.
[178] Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden*, 1:61.
[179] Ibidem.
[180] Van der Vlist, *De burcht van Leiden*, 63.
[181] Van der Vlist, 61.

oude adellijke macht.[182] Dat betekende overigens niet dat de Burcht nu voor de hele Leidse bevolking toegankelijk werd. Er moest entree betaald worden om toegang te krijgen. Alleen wie overnachtte in het pas gebouwde Heerenlogement (nu Bibliotheek BplusC), een herberg voor voorname gasten, mocht de Burcht wél gratis bezoeken.[183]

In tegenstelling tot elders in de stad werd de nieuw aangekochte ruimte dus niet volgebouwd. Het terrein werd in plaats daarvan opgeknapt en ingericht volgens de laatste tuinmode. Zo werd er een berceau of loofgang aangelegd over de trap op de burchtheuvel (zie afb. 33 en 35). Veel vermogende tuinbezitters lieten een berceau plaatsen in hun (buiten)tuin.[184] Ook in de tuin van Rapenburg 65 was een berceau aangelegd (zie paragraaf 1.4.4.). De berceau had in de Renaissance een esthetische waarde, maar ook een functionele waarde. De loofgang bood namelijk de mogelijkheid om in de schaduw te kunnen wandelen. Dat was belangrijk voor de elite die een witte huid als schoonheidsideaal zag.[185] De berceau werd meestal gemaakt met behulp van een draagconstructie en beplant met beuken, haagbeuken, linden of fruitsoorten als de peer en de druif. De beuk was de meest populaire boomsoort, omdat deze pas laat in het jaar bladeren verliest.[186] Op een kopergravure van Jacobus Schijnvoet (1685-1733), van eind zeventiende eeuw, lijkt de berceau alweer te zijn vervangen. De trap is nu geflankeerd door twee hagen (zie afb. 36). De verdwijning van de berceau past bij de veranderende tuinstijl eind zeventiende eeuw, waarin zichtassen steeds belangrijker werden.[187]

Afb. 33 De berceau op een gravure van Christiaan Hagen (1670).

In het voorjaar van 1654 werden er herten op het terrein van de Burcht losgelaten. Het burchtterrein werd haast ingericht als een buitenplaats, waar steeds vaker dieren werden gehouden ter vermaak. Deze dieren versterkten het beeld van een tuin als 'aards paradijs'.[188] De herten op de Burcht vraten vermoedelijk direct de bast van de bestaande fruitbomen op. In 1656 leverde de stadstimmerman

[182] Idem, 65-66.
[183] Vincent van Zuilen, 'Het Leidse Heeren Logement onder de Bagh familie. Over het leven en bedrijf van twee logementhouders (1746-1771)', *Jaarboek De Achttiende Eeuw* 49, nr. 1 (2017) 67-78: 74.
[184] Ze zijn onder andere te zien op schilderijen van de tuinen van Huis Honselaarsdijk (Honselersdijk) en van het paleis Huis ter Nieuburch (Rijswijk). Zie: Balthasar Florisz van Berckenrode, *Hof te Honselersdijk* (1638) (schilderij, Van Sandick Archief); Julius Milheuser, *Gezicht op Huis ter Nieuburch in Rijswijk* (1644) (ets en gravure, Collectie Rijksmuseum).
[185] Bakx, 'Lessons from the past', 28-29.
[186] Ibidem; Centraal College van Deskundigen Restauratiekwaliteit, 'Uitvoeringsrichtlijn hovenierswerk. Historische tuinen en parken', *Uitvoeringsrichtlijn* (Amersfoort: Stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg, 2016), 84.
[187] Met dank aan architectuur- en interieurhistorica Inger Groeneveld van Erfgoed Leiden en Omstreken, die hielp om deze afbeeldingen in de context van tuinmodes en de tijd te plaatsen (mailwisseling 30-1-2025).
[188] 'Hertenkampen', *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed* (blog), 14 mei 2022, https://kennis.cultureelerfgoed.nl/index.php/Hertenkampen (geraadpleegd op 15-1-2025).

namelijk houten kokers ter bescherming van deze bomen.[189] De maatregel kwam te laat: een rekening uit november 1657 laat zien dat er in dat jaar nieuwe bomen werden aangekocht voor de Burcht. Het ging om negenentwintig kersenbomen, twee pruimenbomen, vijf perenbomen, twee abrikozenbomen, negen 'wingaerde' [wijngaarden, oftewel druivenstokken] en twaalf aalbessenstruiken.[190] Met deze aankoop werd de voorname uitstraling van het burchtterrein nogmaals versterkt. Ook in voorname tuinen van buitenhuizen of hoven werden namelijk fruitbomen geplant. Het gold als statussymbool om eigen geteelde groenten, fruit en kruiden te kunnen aanbieden aan gasten.[191]

Afb. 34 Herten op de burchtheuvel. Een jonge boompje is beschermd met een boomkoker. Christiaan Hagen (1670).

Al in 1649, twee jaar voordat de Burcht eigendom werd van de stad, liet pachter Pieter de Griendt een doolhof aanleggen binnen de ringmuur. Mogelijk hoopte hij hiermee bezoekers te trekken voor de herberg die hij exploiteerde.[192] In ieder geval was het in Amsterdam gebruikelijk dat herbergiers om die reden een doolhof aanlegden op hun erf.[193] Ook de stad hechtte waarde aan het doolhof. Vijfendertig jaar na aankoop, in 1685, liet het stadsbestuur het doolhof opknappen. Er werden vijftienhonderd kleine iepenbomen uit Utrecht besteld om het labyrint van hagen mee in te boeten. Daarnaast werden er in dat jaar appelbomen, perenbomen, sparren en kamperfoelie besteld voor op de heuvel.[194]

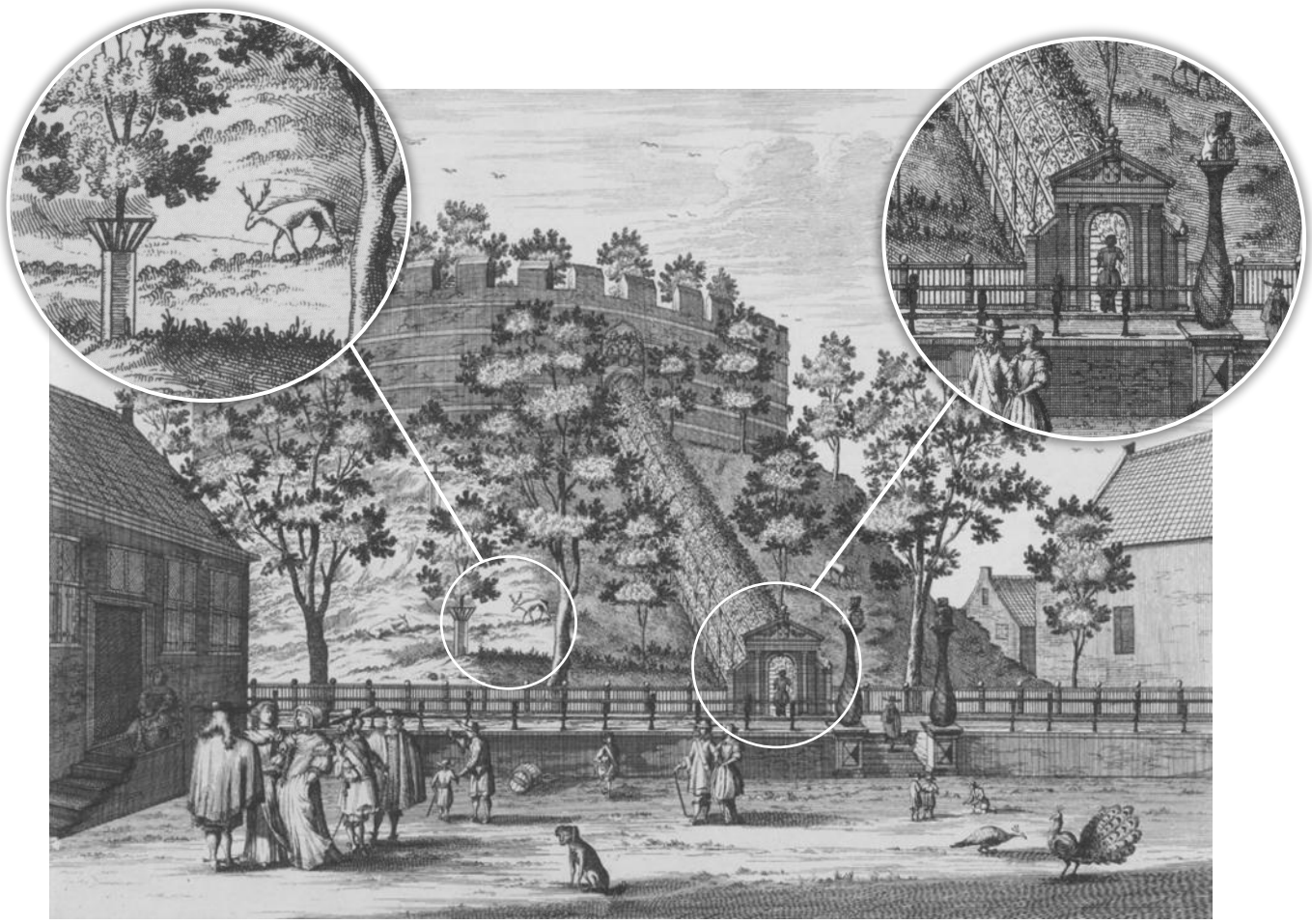
Ook het terrein aan de voet van de Burcht werd na de aankoop in 1651 onder handen genomen. Door de nieuwbouw van het Heerenlogement kon de oostelijke toegangssteeg naar de Burcht worden verbreed. Er kwam een toegangspoort met aan beide zijden twee torens met kantelen. Het middeleeuwse karakter van de Burcht werd zo benadrukt.[195] In 1670 werd het zuidelijke gedeelte van de Burchtgracht overkluisd; die liep

[189] Van der Vlist, *De burcht van Leiden*, 68.
[190] ELO 0501A, inv. nr. 8740, 'Bijlagen bij de rekeningen van de vestmeester' (1658, deel 2).
[191] Groen, *Den Nederlandtsen hovenier*, 45; Lisa Johnson, 'Pieter De La Court Van Der Voort and Innovations in Pineapple Cultivation in Early Eighteenth-Century Gardens', *Garden History* 47, nr. 1 (2019) 23-41: 23-24.
[192] Van der Vlist, *De burcht van Leiden*, 65, 73.
[193] De Jong, *Natuur en kunst*, 195-202.
[194] Historicus Ed van der Vlist maakte uit deze rekening van 1685 op dat er ook '1900 manden gras' werden aangelegd, naast 'hartvormige perken, beplant met haver'. Deze hartvormige perken zijn niet terug te zien op de veelal gedetailleerde afbeeldingen van de Burcht. Mijn interpretatie van de rekening is dat het gaat om grasmanden gevuld met haver, bedoeld als voedsel voor de herten. Mijn transcript van dit deel van de rekening is: '[honderd tweeënveertig gulden en tien stuivers betaald] over leverantie van 1900 mandensgras tot 1½ st. yder voor de harten [herten] op de burg [...]'. Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A, inv. nr. 8530, 'Rekeningen van de tresorier extra-ordinaris of stadsfabriek' (1685), f. 42, f.79-79v, f.81v, 83; ELO 0501A, inv. nr. 8531, 'Rekeningen van de tresorier extra-ordinaris of stadsfabriek' (1686), f. 78-78v, 80, 84.
[195] Van der Vlist, *De burcht van Leiden*, 69-70.

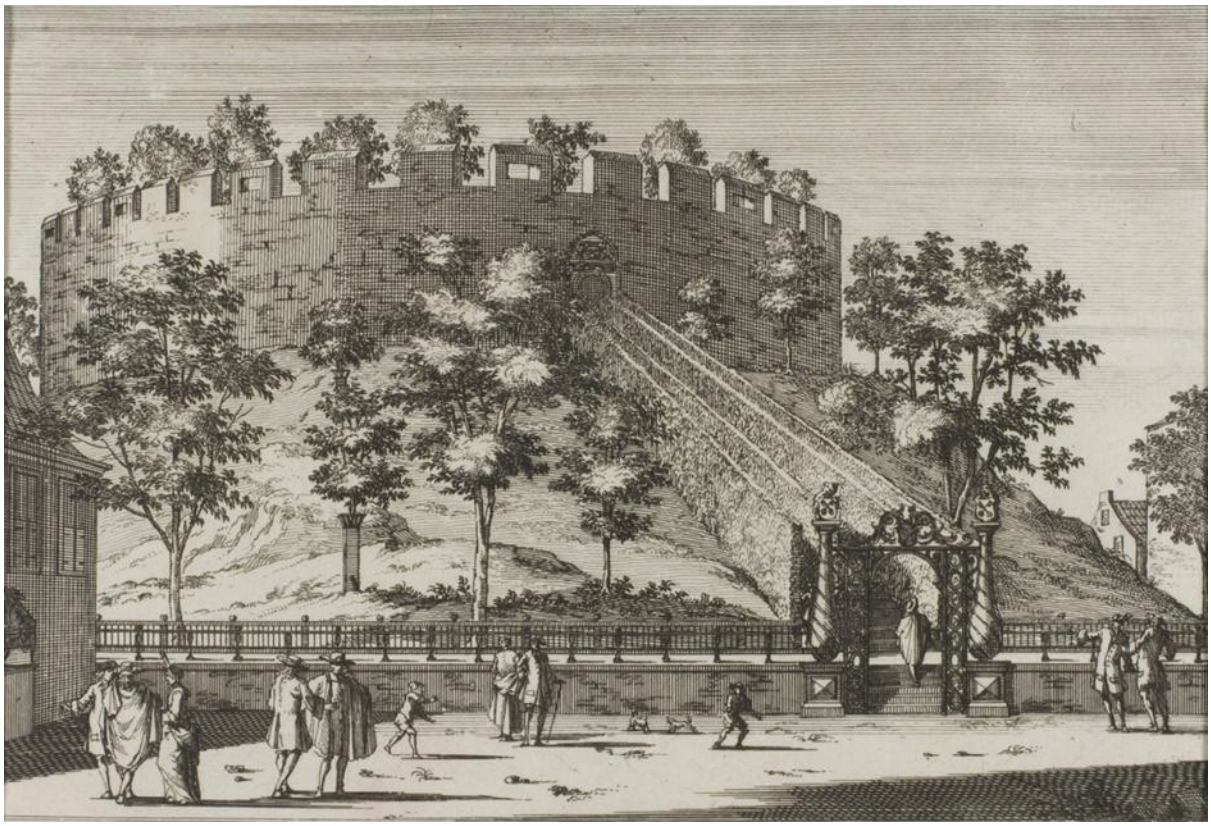
tot dan toe van de Oude Rijn tot de Burgsteeg.[196] Tot slot werd er eind zeventiende eeuw een put gegraven aan de voet van de burchtheuvel. Deze put stond via een buizenstelsel in verbinding met de 'Visfontein', de eerste openbare fontein van Leiden op de Vismarkt. Daar was behoefte aan vers en schoon water. Via een rosmolen bij het huidige Koetshuis werd het water voortgestuwd.[197]

Het burchtterrein was een unieke groene ruimte in de zeventiende-eeuwse stad. In weinig andere Hollandse steden was een dergelijke semi-openbare 'tuin', bedoeld ter recreatie en bovendien ingericht naar de laatste tuinmode, zoals die met name op buitenplaatsen werd toegepast.[198] Tegelijkertijd is de Burcht een voorbeeld van exclusief groen, dat enkel door de rijke stedelijke bovenlaag en door welgestelde bezoekers bezocht kon worden.

[196] 'Historische ontwikkeling Leids stadswater', *Waterambacht Leiden*.
[197] Van der Vlist, *De burcht van Leiden*, 73-74.
[198] Een vergelijking kan gemaakt worden met De Plantage in Amsterdam. Dit pas aangebouwde stedelijke gebied (1663) was bedoeld voor woningbouw, maar bleef onbebouwd door gebrek aan kopers (de grond was mogelijk te drassig). Op het lege terrein werden daarna kavels verhuurd voor moes- of siertuinen. Het stadsbestuur investeerde in het tuinencomplex door er chique bomenlanen in aan te leggen. Deze unieke groene ruimte binnen de stadsmuren kreeg dus ook een semi-openbare, recreatieve functie. In dat opzicht lijkt het Burchtterrein exclusiever te zijn en gaat het om één 'tuin' in plaats van om een tuinencomplex. Esther Gramsbergen, "'Tot gerief van dezes stads ingezetenen". De Amsterdamse Plantage, een publiek project', *OverHolland. Architectonische studie voor de Hollandse stad* 11/11, nr. 7 (2011) 199-217.

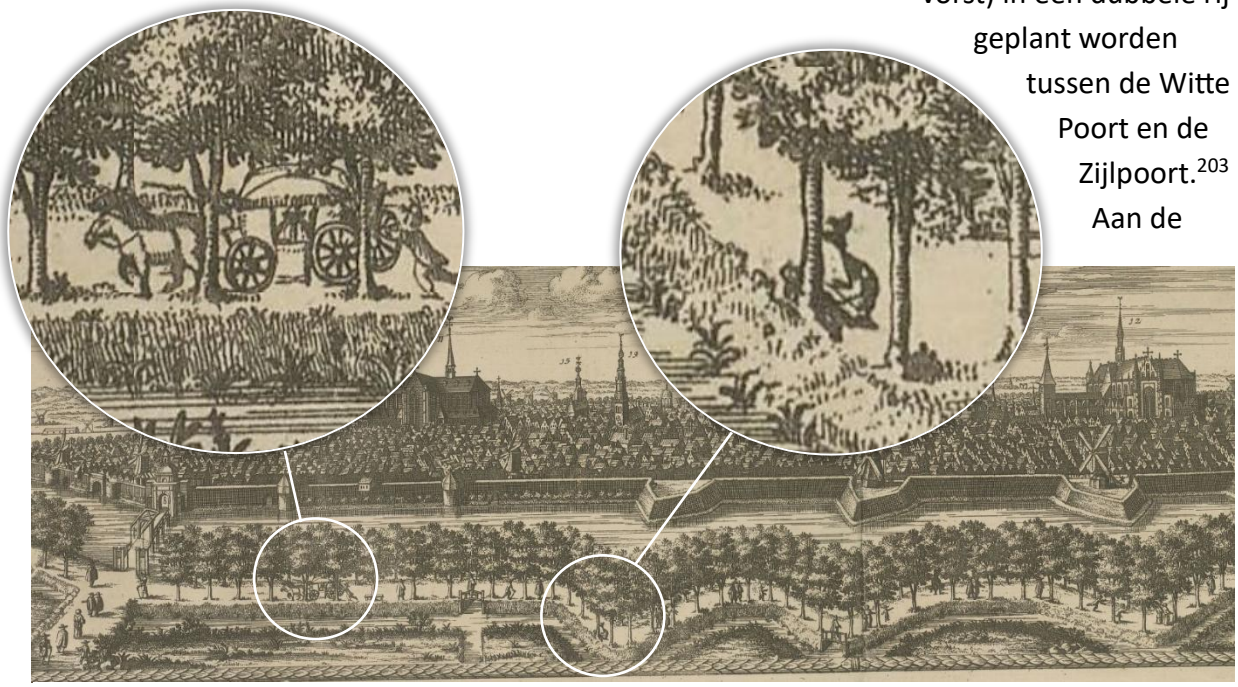
Afb. 35 Kopergravure van Christiaan Hagen, 1670. De herten en Berceau zijn uitgelicht (ELO PV_PV18416.1).

Afb. 36 Kopergravure naar Christiaan Hagen door Jacobus Schijnvoet (1685-1733), begin 18e eeuw. De Berceau is aangepast naar een dubbele haag (ELO PV_PV18419.1).

1.3.4. Welzijns- en esthetisch groen aan de singel

Met de verstedelijking werd de beschikbare groene ruimte direct buiten de stad steeds intensiever gebruikt. Zo werden drie van de veertien bolwerken gebruikt als begraafplaats, lieten veehouders hun dieren op de bolwerken grazen[199], stalden stedelingen met een erf er tijdelijk hout, takken, aarde, steen of puin en plaatsten textielarbeiders raamrekken op de bolwerken.[200] Het stadsbestuur probeerde deze vormen van toe-eigening van het groen tegen te gaan door keuren uit te roepen.[201] Direct achter de bolwerken en de singel ontstond tot slot een groen gebied dat binnen dit onderzoek aandacht verdient vanwege de belangrijke recreatieve waarde. Al op de kaart van Pieter Bast (1600) is te zien dat er dubbele bomenrijen zijn geplant op de wallen aan de buitenste zijde van de singel. Volgens historicus Bart Tritsmans werden ook de Antwerpse wallen eind zestiende eeuw met bomen beplant. Antwerpen was op dat moment nog in opstand tegen de Spaanse koning; de verdedigingsfunctie van de stadswal was dus cruciaal. De aangeplante bomen hadden volgens Tritsmans dan ook vooral een strategisch nut: de wortels zouden de wallen verstevigen, de stammen vormden obstakels bij eventuele bestormingen en het hout kon bij een belegering gebruikt worden als brandstof.[202] De dreiging van de Spaanse troepen bleef ook in de jonge Republiek bestaan. Mogelijk kocht het Leidse stadsbestuur in 1592 om die reden 'jonge olmen bomen' uit Vilvoorde aan. Deze bomen zouden (nog vóór de eerste vorst) in een dubbele rij geplant worden tussen de Witte Poort en de Zijlpoort.[203] Aan de

Afb. 37 Christiaan Hagen, 1675. Leiden vanuit het zuiden gezien (ELO PV_PV370C1).

[199] Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A, inv. nr. 12, 'Keurboek van Leiden, 1658', f. 41.
[200] Idem, f. 40.
[201] Idem, f. 40, f. 41.
[202] Andreas Stynen en Bart Tritsmans, 'Stadsgroen onder spanning: Debatten over ruimtegebruik in negentiende-eeuws Antwerpen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 128, nr. 1 (2015) 45-68: 50.
[203] Smit, *Leiden met een luchtje*, 77-78.

leverancier Anthony Speeck werden specifiek bomen gevraagd met een goede kroon en wortels. De bomen moesten een arm dik zijn. Ook werd afgesproken dat de leverancier de iepen die niet goed bleken te groeien zou vervangen in het najaar van 1593.[204]

De singelwal werd onder de gegoede burgerij een geliefde wandelplek. Met de kwekerijen, boomgaarden, blekerijen en – steeds vaker – 'speeltuynen' (buitenplaatsen) direct achter deze singelwal, bood de rondwandeling een mooi groen uitzicht.[205] De bomen op de singelwal, die eind zestiende eeuw vermoedelijk ter verdedigingsdoeleinden werden geplant, werden nu in de eerste plaats aangeplant ter 'vermaeck van de burgerie en vercieringen van de aankomsten deser stede', zoals bleek uit het besluit van het stadsbestuur in 1662 om bomen te planten buiten de Hogewoerdspoort en de Zijlpoort.[206] Op een kopergravure van Christiaan Hagen (1675) is de drukbelopen singel goed te zien (zie afb. 37). Links van het midden zit een man op een bankje. De bankjes langs de route werden onderhouden door de verantwoordelijke voor de vuilinzameling.[207] In 1734 beschreef een wandelaar hoe hij[208] plaatsnam op een dergelijk bankje en een 'schoon gezicht' over de weilanden en verschillende tuinen had. Ook zag hij:

> *[…] verscheidde personen van weerskanten voorbij wandelen, om een Avond luchtje te scheppen, waaronder vele voorname Luiden, ten minsten zo als aan hunne kleding bleek, en ook niet weinig Studenten.* [209]

Volgens de wandelaar liepen er dus vooral voorname stedelingen op de singel. 'Bedelaars' mochten niet op de singel komen volgens historicus P.J. Blok.[210] Andere, armere stedelingen hadden vermoedelijk een tekort aan vrije tijd en deden dusdanig fysiek zwaar werk dat zij om die reden een avondwandeling oversloegen.

De wandelaars op de singel liepen op een goed onderhouden pad. Er mochten, in tegenstelling tot de singels rond Utrecht en Amsterdam, geen koetsen over de singel rijden[211] en doordat er ook geen puin op gestald mocht worden, waren de paden 'gelijk en hard als een vloer'.[212] Wanneer iemand voor 'zijn vermaak kuijert' is ook niets ongemakkelijker dan 'door puin te moeten stappen', stelde de vriend van de anonieme wandelaar.[213] Het wegdek was zelfs zo goed dat het in de zomer niet opstoof en in de winter geen modderpoel werd, wat bij veel andere wegen wel gebeurde.[214] Het goede onderhoud

---

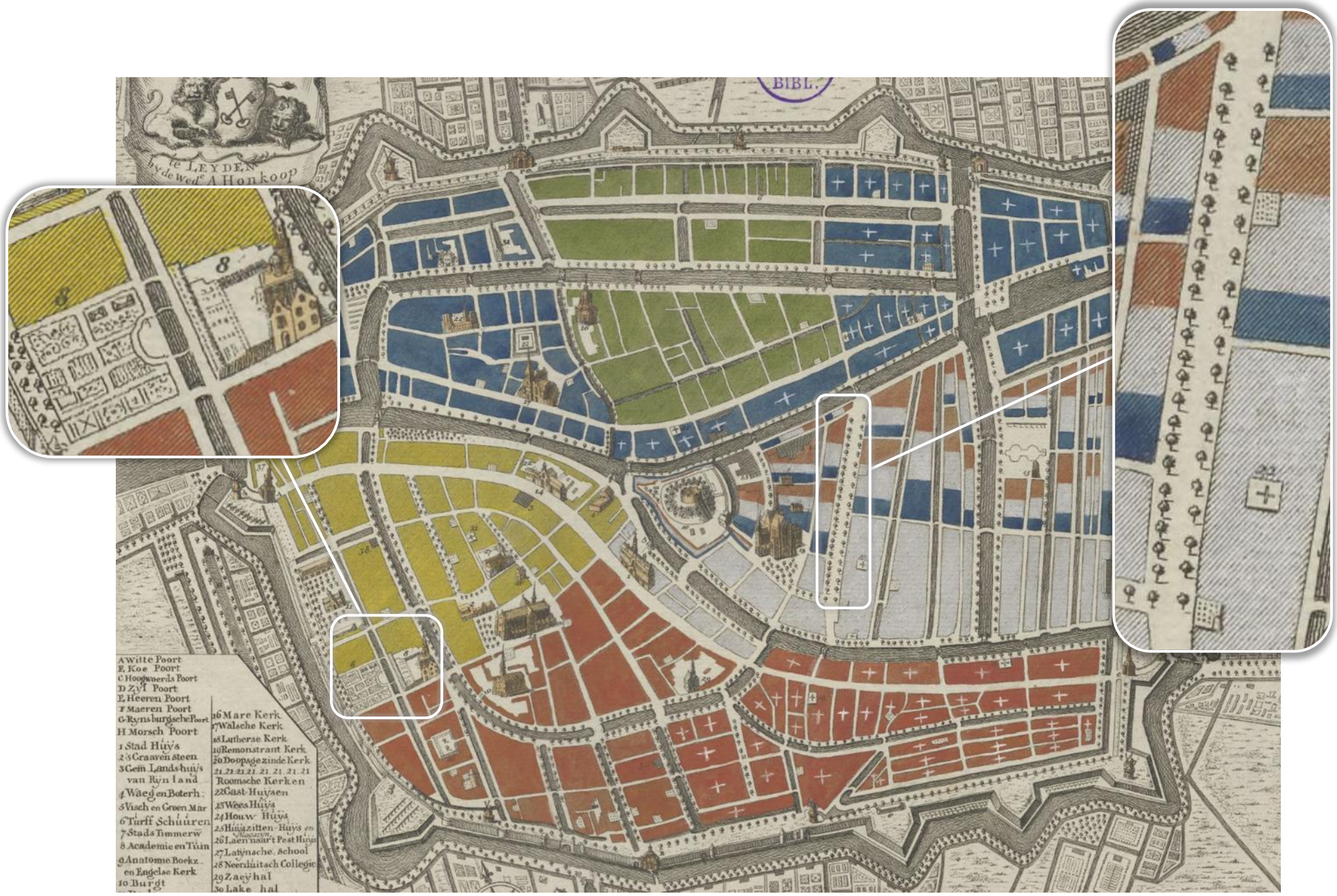
[204] Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A, inv. nr. 145 A, 'Burgemeestersdagboeken', f. 70v-71v, *Jonge olmen boomen* (27-11-1592).
[205] Smit, *Leiden met een luchtje*, 78.
[206] Idem, 80.
[207] Idem, 78.
[208] Op basis van de tekst lijkt het om een man te gaan.
[209] *De vermakelyke Leidsche buiten-cingels, aangenaame dorpen en landstreken, rondom die stad gelegen* (Quirinum Visser, Leiden 1734), 28-29.
[210] Smit, *Leiden met een luchtje*, 78.
[211] Op de gravure van Hagen (1670) is nog wel een koets op de singel te zien, dit verbod kwam pas later.
[212] *De vermakelyke Leidsche buiten-cingels*, 26.
[213] Ibidem.
[214] Ibidem, 26.

toont aan hoe belangrijk dit recreatieve groen gevonden werd.

Terwijl de anonieme wandelaar in 1734 over de singel liep, vertelde zijn vriend hem dat overal waar blekerijen dicht op de singel lagen, de bomen (kastanjes en iepen) door linden waren vervangen. De bladeren van iepen zouden namelijk vlekken veroorzaken op het textiel dat op de blekerijen lag.[215] Volgens historicus Cor Smit ging het hier specifiek om iepen die aan de Witte Singel en de Zoeterwoudsesingel stonden. Niet de bladeren zouden de vlekken veroorzaken, maar het looizuur dat deze bomen afscheidden.[216] Wanneer de bomen precies werden vervangen is niet duidelijk, in ieder geval voor 1734.

Dat de groene rand rondom de stad opgezocht werd voor recreatie was niet alleen het logische gevolg van de verstening in de stad, het hoorde ook bij goede stedenplanning in de zeventiende eeuw. De steden- en vestingbouwkundige Simon Stevin (1548-1620) schreef in 1600 al dat stedelingen gemakkelijk toegang moesten hebben tot de gebieden buiten de stad: 'oock voor de inghesetens die dickwils buyten de Stadt gaen in haer Thuynen en Speelhuysen, of die in 't groen willen gaen wandelen om hemlien te vermaken'.[217] Het groene buitengebied moet dus niet losgezien worden van de stad. Het werd volop gebruikt: enerzijds voor recreatie – de singelwandeling, buitentuinen en de maliebaan –, anderzijds voor werkzaamheden – de blekerijen, boomgaarden en kwekerijen.

[215] *De vermakelyke Leidsche buiten-cingels*, 54.
[216] Smit, *Leiden met een luchtje*, 78.
[217] Simon Stevin, *Onderscheyt vande oirdeningh der steden* (Leiden 1649, geschreven in 1600) 32.

Afb. 38 Leiden 1762, de Wed. A. Honkoop en A. Kallewier (Universitaire Bibliotheken Leiden, Bijzondere Collecties COLLBN Port 14 N 25).

1.4. Groei stagneert (ca. 1670-1795)

Met de malaria-epidemie tussen 1669 en 1670, het verval van de textielindustrie en de oorlogsdreiging in 1672 vanuit Engeland, Frankrijk en de bisdommen Münster en Keulen, ging Leiden, net als de Republiek, een periode van verval tegemoet.[218] Op het hoogtepunt rond 1666 telde Leiden ongeveer 63.000 inwoners. Hierna nam het aantal af naar rond de 56.000 inwoners in 1700, 37.200 in 1748, 31.099 in 1795 en slechts 28.500 in 1815.[219] De textielindustrie in Leiden moest steeds meer concurreren met goedkopere productie in steden als Tilburg en Eindhoven. Leidse textielhandelaren besteedden arbeidsintensieve delen van het productieproces steeds vaker uit aan arbeiders in deze goedkopere gebieden. Ook concurrentie uit het buitenland nam toe, waaronder uit Engeland.[220] De Leidse bevolking nam dan ook af door een combinatie van emigrerende textielarbeiders en een sterfteoverschot die in de vroegmoderne stad standaard was.[221] De meer welvarende inwoners, die hun inkomen vaak vergaarden door te rentenieren, bleven in de stad. Het gemiddelde inkomen steeg hierdoor per hoofd van de bevolking.[222] Door de rijke elite werd het uitdragen van status steeds belangrijker gevonden aan het eind van de zeventiende- en het begin van de achttiende eeuw.[223] Het leidde tot een toenemende kloof tussen arm en rijk. Met name in de tweede helft van de achttiende eeuw werd de kloof in de gehele Republiek zichtbaar.[224]

Het rampjaar 1672 en de voortdurende oorlogsdreiging die bleef tot 1713 dwongen de Staten van Holland de krijgsmacht groot te houden. Door de belastingdruk die dit veroorzaakte, verloor het Leidse stadsbestuur financiële draagkracht. De stad kon niet langer nieuwbouw financieren; ook voor groene innovaties zal de stad weinig budget hebben gehad.[225] Intussen groeide de welvaart in met name Engeland en Frankrijk aan het begin van de achttiende eeuw. De Franse cultuur, met haar Verlichtingsidealen, werd toonaangevend voor de elite van de Republiek.[226] Ook op het gebied van groen zette Parijs, en in mindere

---

[218] Van Maanen, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', 40-41.
[219] Van Maanen, 'De Leidse bevolkingsaantallen in de 16de en 17de eeuw'; Paul Brusse en Wijnand M. Mijnhardt, *Towards a new template for Dutch history*, vol. 4, Balance between city and countryside (Utrecht: Uitgeverij Waanders, 2011), 20.
[220] G.P.M. Pot, 'Arm in Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854' (Hilversum, Universiteit Leiden, 1994), 55-57; Boudien de Vries e.a., 'Het economisch leven. Spectaculair succes en diep verval', in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad.*, door R.C.J. van Maanen, onder redactie van S. Groenveld, vol. 2 1574-1795 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2003), 92-93.
[221] Brusse en Mijnhardt, *Towards a new template for Dutch history*, 4:21.
[222] Idem, 22, 33.
[223] John Dixon Hunt en Erik de Jong, *The Anglo-Dutch garden in the age of William and Mary / De Gouden Eeuw van de Hollandse Tuinkunst* (tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum Paleis Het Loo, Taylor & Francis: 1988), 25.
[224] Th. van Deursen, 'De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1579-1780)', in *Geschiedenis van de Nederlanden*, onder redactie van J.C.H. Blom en E. Lamberts, 4de dr. (Amersfoort: ThiemeMeulenhoff, 2013), 171, 223.
[225] Idem, 163-165; Christiaan Vogelaar, 'Schilderen en bouwen voor burgerij en stad', in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad.*, door R.C.J. van Maanen, onder redactie van S. Groenveld, vol. 2 1574-1795 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2003), 169.
[226] Van Deursen, 'De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden', 169.

mate Londen, de toon in Europa.[227] Ideeën over stadsplanning werden in Frankrijk onderdeel van het intellectuele discours. Zo zochten de architect Pierre Patte (1723-1814) en architectuurtheoreticus Marc-Antoine Laugier (1713-1769) naar manieren om Parijs in te richten volgens dezelfde systematiek en symmetrie als in de Franse (hof-)tuinkunst gebruikelijk was.[228] De relatie tussen tuin- en stedenbouw werd sterker in de achttiende eeuw en zou, in samenhang met opkomende ideeën over gezondheid, sociale status en krijgsmacht, resulteren in boulevards, promenades en in de eerste stadsparken.[229]

In veel Europese steden kwam stedelijke ruimte vrij door de afbraak van vestingwerken gedurende de achttiende eeuw. Dit werd mogelijk door veranderende geopolitieke omstandigheden en nieuwe militaire strategieën.[230] In Parijs beval Lodewijk XIV al in 1670 tot afbraak, waarna de vestingwerken plaatsmaakten voor boulevards (een term die werd ontleend aan het Nederlandse 'bolwerk').[231] Deze met meerdere bomenrijen omsloten rechte wegen, pasten bij het tuinkundige ideaal om de natuur te ordenen door structuur, symmetrie en zichtlijnen aan te brengen. Bovendien stonden de boulevards symbool voor de macht van de monarch, doordat ze ook vaak verbindingswegen vormden tussen belangrijke paleizen. [232] Naast boulevards kwamen er statige pleinen die de verbinding moesten leggen tussen de oude stad en de nieuw verrezen wijken achter de oude vestingwerken. Zo werd in Kopenhagen Kongens Nytorv aangelegd in 1688 en in het Duitse Kassel kwam de Friedrichsplatz in 1770, die met gazonvakken was ingericht. Op beide pleinen prijkte een standbeeld van de vorst in het midden. Op deze manier droegen de pleinen, net als de boulevards, bij aan het machtsvertoon van de monarch.[233]

Pas eind achttiende eeuw werd het in Europese steden gebruikelijker om pleinen te beplanten. Het Palais Royal in Parijs had hierin een voorbeeldfunctie. Deze oude paleistuin werd in 1780 als een openbaar plein beplant met meerdere bomenrijen en omringd door winkels, cafés en de Parijse opera.[234] Het openbaar maken van dit plein paste in een bredere Europese ontwikkeling: onder druk van verlichtingsidealen, waarbij vorsten in toenemende mate verantwoordelijk werden gehouden voor het welbevinden van hun inwoners, stelden vorsten eind achttiende eeuw steeds vaker de residentiële tuinen aan de rand van de stad

[227] Stefan Schweizer, 'Modelle urbaner Begrünung im 18. Jahrhundert', in *Grün in der Stadt. Vom Hortus conclusus zum Urban gardening*, onder redactie van Andrea Pühringer en Holger Gräf, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 30 (Innsbruck; Wenen: StudienVerlag, 2023), 67-69; Lawrence, *City trees*, 61-62, 77.
[228] Schweizer, 'Modelle urbaner Begrünung', 67-69.
[229] Ibidem; Lawrence, *City trees*, 61-62.
[230] Schweizer, 71; Lawrence, *City trees*, 63.
[231] Schweizer, 71; Lawrence, 61-62; Clemens Steenbergen, 'De kantlijn van de stad. Het singelpark als type en uitdaging', in *Een aangenaame publieke wandeling. Een schets van historische stads- en singelparken*, door Ed Van der Vlist, Clemens Steenbergen, en Erik de Jong (Zuthpen: Walburg Pers, 1997), 16.
[232] Lawrence, *City trees*, 61-62; Schweizer, 'Modelle urbaner Begrünung', 71.
[233] Schweizer, 77-78.
[234] Lawrence, *City trees*, 66.

open voor publiek.[235] De toegang tot de tuinen moest bijdragen aan de beschaving van lagere klassen, doordat zij een voorbeeld konden nemen aan de flanerende hogere klasse, en aan de gezondheid van de stedelijke bevolking, door de vrije luchtdoorstroming in de tuinen en de bewegingsruimte.[236] De opkomende ideeën over gezondheid in relatie tot groen speelden ook in het intellectuele debat in de Republiek. In 1779 schreef het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen een prijsvraag uit:

> *[…] wat hoeft met te denken, aangaande het planten van Boomen, binnen en rondom de steden; is dit voor of nadelig voor de gezondheid der menschen? Word de lucht door derzelver uitwassemingen gezuiverd of besmet? En welk soort van Boomen is meest of minst voor of nadelig?*[237]

Alle vijf ingezonden antwoorden bevestigden het belang van bomen voor de gezondheid, met als voornaamste reden dat bomen de lucht zouden zuiveren.[238]

Wat betekenden het verval van de Republiek, de invloed van de Franse cultuur en opkomende ideeën over groen in relatie tot gezondheid voor de ontwikkeling van groen in Leiden?

1.4.1. Esthetische-, gebruiks- en economische waarde van stadsbomen

In de zeventiende eeuw werden steden in de Republiek nog internationaal geroemd om hun groene grachten; in de achttiende eeuw werden ze bekritiseerd om hun gebrek aan statige pleinen.[239] Waar andere steden deze pleinen vaak aanlegden in uitbreidingen van de stad, bleven de Hollandse steden gedurende de achttiende eeuw binnen de oude stadsmuren; groene vernieuwingen bleven uit.[240] Eén Leidse straat kon wel tippen aan de Franse statuur: de Hooigracht. In 1681 was deze gracht gedempt, waarna de brede straat met twee bomenrijen was beplant. In het boekje *Délices de Leide* (1712), een beschrijving van Leiden gericht op Franse toeristen, werd de Hooigracht omschreven als ‘plus belles rues’, zowel vanwege de lengte en rechte, goed geplaveide straat, als vanwege de dubbele bomenrij die met het dichte bladerendek een ‘plus beau berceau’ vormde die bezoekers in de zomer tegen de zon en hitte beschermde.[241] Deze lofbetuiging werd nog aangedikt in een latere uitgave van na 1716:

---

[235] Schweizer, ‘Modelle urbaner Begrünung’, 79-80. Ter illustratie: De Duitse jurist Johann Peter Willebrand schreef over deze vorstelijke verantwoordelijkheden in zijn boek *Grundriß einer schönen Stadt, in Absicht ihrer Anlage und Einrichtung, zur Bequemlichkeit, zum Vergnügen, zum Anwachs und zur Erhaltung ihrer Einwohner, nach bekannten Mustern entworfen : nebst einer Vorrede von der Wirkung des Clima auf die Gesinnung und Gesetzgebung der Völker* (1775/76).
[236] Schweizer, 79-80.
[237] Van Rooijen, 73.
[238] Idem, 72-73.
[239] Geert Medema, *Achter de façade van de Hollandse stad. Het stedelijk bouwbedrijf in de achttiende eeuw* (Nijmegen: Vantilt, 2011), 187.
[240] Lawrence, *City trees*, 73.
[241] Paul J. Smith, ‘Wandelen in de Délices de Leide (1712)’, *De Zeventiende Eeuw*, nr. 22 (2006) 185 -208: 189.

[...] mais aujourd'hui l'on peut dire que c'est sans contredit la plus belle & la plus charmante rue de Leide, & si elle n'étoit pas aussi éloignée qu'elle l'est du Rapenbourg, je ne doute pas que ceux, qui aiment à se promener le soir après souper, ne quitassent volontiers le Rapenbourg pour le Hoy-graft, tant à cause de sa longueur en droite ligne [...].[242]

Afb. 39 Bomen aan de Hooigracht (1762).

De geprezen lommerrijke grachten zoals het Rapenburg moesten nu dus onderdoen voor de brede, rechte Hooigracht, die binnen de stad misschien wel het meest in de buurt kwam van een boulevard. Een foto uit circa 1870 (ruim een eeuw later dus) geeft een indruk van de Hooigracht als boulevard (zie afb. 40).

Afb. 40 De Hooigracht rond 1870. De straat heeft de uitstraling van een Franse boulevard (ELO PV_PV4742.4).

Van de periode tussen 1675 en 1850 zijn geen gedetailleerde stadskaarten van Leiden bekend. Gelukkig geeft de kaart van 1762, uitgegeven door Abraham Honkoop en Abraham Kallewier, wel een beeld van de bomen die op dat moment in de stad stonden (zie afb. 38). Veel kades zijn volgens de kaart met bomen beplant, waaronder nog altijd het Rapenburg, de Herengracht en de Oude Vest. Ook een aantal smallere grachten is nu beplant, waaronder het Levendaal. Smallere grachten zoals de Middelstegracht, de Uiterstegracht, de Waardgracht en de Doelengracht bleven onbeplant. Met het toenemend verval in de stad werden bomen mogelijk ook ingezet om vervallen woningen of andere ongemakken te verhullen. In Amsterdam is het oudste voorbeeld van 1695, toen er rond een instelling voor

[242] Idem, 207. Vrij vertaald: Maar vandaag de dag kunnen we zonder meer zeggen dat het de mooiste en meest charmante straat van Leiden is en als het niet zo ver verwijderd zou zijn van het Rapenburg, twijfel ik er niet aan dat diegenen die graag een avondwandeling maken na het diner, het Rapenburg graag zouden verruilen voor de Hooigracht, zowel vanwege de lengte als de rechte straat.

geesteszieken bomen werden geplant ‘ter bevrijdinge van ’t gezicht’ op deze instelling.[243] In Leiden is de eerste bekende bron waarin expliciet over de verhullende functie van groen wordt gesproken pas van 1862, toen de gemeente vervallen huizen aan het Pieterskerkhof wilde verhullen door groen te planten (zie paragraaf 2.3.3.).[244] Ongetwijfeld zal ook achttiende-eeuwse aanplant, al dan niet onbewust, deze functie hebben gehad.

Ondanks de waarschuwingen bleven Leidenaren zich bomen in de stad toe-eigenen: koeien, kalveren en ander vee werd aan de bomen gebonden, touwen werden tussen stadsbomen gespannen om ‘vellen of anderszins’ aan te hangen en bomen werden ‘gehakt’, vermoedelijk om als brandstof te dienen.[245] Niet voor niets klaagde stadsmeestermetselaar Jacob van Werven (?-1770) in de koude winter van 1763 dat zijn zorgvuldig aangeplante bomen beschadigd waren. Door deze beschadigingen zou de stad veel inkomsten aan houtverkoop mislopen volgens Van Werven. Hij pleitte er dan ook voor om, naast de bestaande straffen voor ‘boomschenders’, beloningen in te voeren voor getuigen die boomschenders zouden aangeven en waarschuwingsborden te plaatsen die ‘afschrik zouden geven’.[246] Zijn verzoek toont nogmaals aan dat bomen naast een esthetische waarde een belangrijke economische waarde hadden voor de stad.

In het stadsarchief is een dikke bundel te vinden met verkoopadvertenties van bomen tussen 1703 en 1811.[247] De bomen die voor verkoop werden aangewezen waren in een slechte staat en moesten verkocht worden ‘terwijl zij nog leevende zijn, en nu nog bekwaam tot werkhout zijn’: zware bomen werden door ‘de Compagnie en elders […] zeer begeert’, gestorven bomen zouden daarentegen enkel ‘als brandhout waardig’ zijn.[248] De advertenties geven een indruk van het soort bomen dat in de stad stond en van de plekken waar deze bomen stonden. Meestal gaat het om iepen en linden, maar op en rond de vestwallen werden ook wilgen gerooid.[249] Ook een essenboom of kastanje die in de binnenstad stond, werd zo nu en dan aangeboden.[250] Opvallend is de advertentie van appel-, peren-, pruimen- en andere vruchtbomen en een partij extra grote mispelbomen. Deze bomen stonden op de vestwal ten noorden van de Hogewoerdspoort.[251] Waarom hier fruitbomen stonden die bovendien stadsbezit waren, is onduidelijk.

Volgens de stadskaart van 1762 stonden er op de Langegracht overigens geen

---

[243] Abrahamse, “‘Soete lucht , cieraet en plaisantie”’, 17-18.
[244] ‘Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 30 oktober 1862’, Nr. 72 (1862), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1862-10-30/edition/null/page/4.
[245] ELO 0501A inv. nr. 5284, ‘Stukken betreffende het rooien of onderhoud van bomen’ (31 januari 1763).
[246] Ibidem.
[247] Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A inv. nr. 1549, ‘Aantekeningen omtrent inkomsten uit verkoop van bomen en oud hout, en omtrent verpachting van het grasgewas en het tolhek aan de Zijl, (begin 19e eeuw)’.
[248] ELO 0501A inv. nr. 5284, ‘Stukken betreffende het rooien of onderhoud van bomen’ (21 november 1740).
[249] ELO 0501A inv. nr. 1549, ‘Aantekeningen omtrent inkomsten uit verkoop van bomen en oud hout’, (19-12-1736); Idem, (18-2-1750); Idem, (25-01-1763).
[250] Idem, (19-12-1736); Idem, (7-11-1758); Idem (25-01-1763); Idem, (17-12-1764).
[251] Idem, (24-12-1727).

bomen; ook in de bundel met verkoopadvertenties van bomen werd de Langegracht nergens genoemd. Toch is het zeker dat er een eeuw eerder wel bomen hebben gestaan: op stadskaarten waren de bomen ingetekend en ook de rekening van 1658 wees uit dat bomen hier waren aangeplant. Is het weglaten van de bomen op de Langegracht een keuze van de cartograaf of stonden er inderdaad geen bomen halverwege de achttiende eeuw? Een mogelijke verklaring voor het verdwijnen van de bomen is dat de Langegracht gedurende de achttiende eeuw was verarmd.[252] Het stadsbestuur investeerde daarom mogelijk niet in de esthetiek van deze gracht (in dat geval zou de esthetische waarde van stadsbomen zwaarder wegen dan de economische waarde) of stadsbomen stonden eerder in de weg vanwege een toenemend industrieel karakter van de gracht.

1.4.2. Vrijkomende grond door sloop aan de randen van de stad

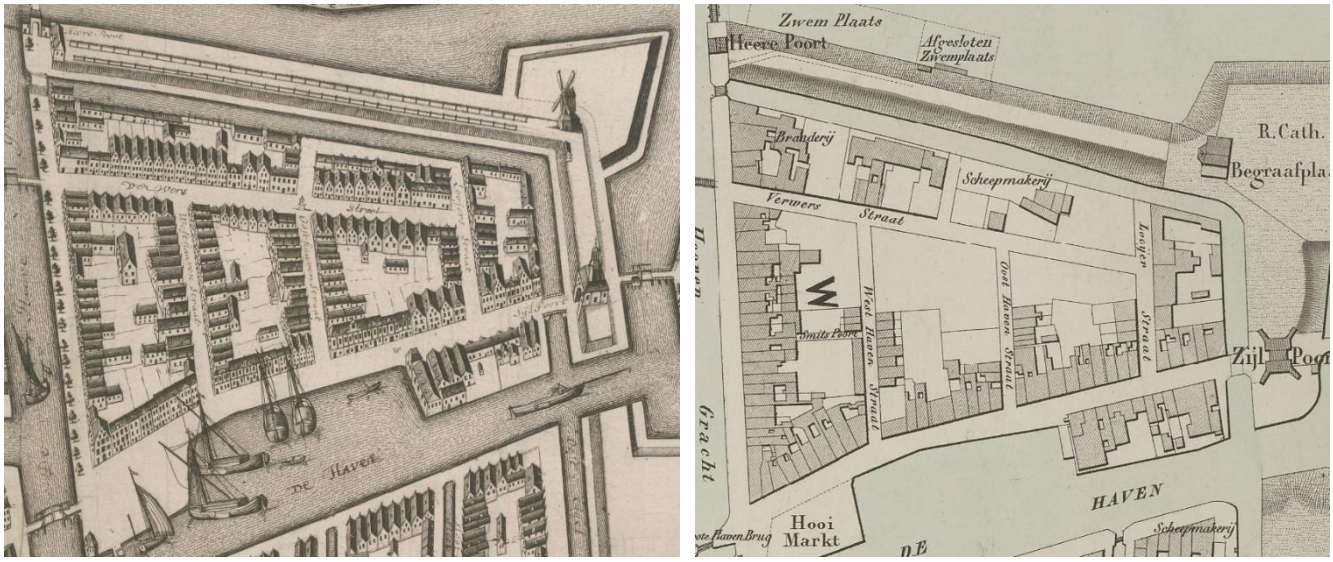
Door de afnemende bevolking in Leiden kwamen huizen leeg te staan. Panden werden door overgebleven inwoners afgebroken of verbouwd tot pak- of koetshuis. In 1769 werd een eerste keur opgesteld met een verbod op het slopen van panden zonder toestemming van het stadsbestuur.[253] Een vermindering van het aantal huizen betekende namelijk minder 'verponding' (onroerendgoedbelasting); daarnaast zou de sloop van panden de stad een armoedig aangezicht geven.[254] Toch zette de sloop in de stad door. Dat blijkt uit de herhalingen van de keur in 1805, 1814 en 1821 en uit het feit dat Leiden tussen 1732 en 1832 een kwart van de bebouwing verloor. [255]

Vooral aan de buitenste randen van de stad werden leegstaande arbeidershuisjes gesloopt. Zo verdween het achterste deel van de Haverstraat en de Gortestraat grotendeels, net als de bebouwing aan en nabij de Ververstraat en de bebouwing achter de Waardgracht (zie afb. 41).[256] In 1768 en 1769 deden belastinginners onderzoek naar wanbetalers van verponding. Zij constateerden dat meerdere vervallen kleine huizen waren gesloopt waarvan de eigenaren onvindbaar waren.[257] De vrijgekomen grond werd zo niemandsland dat al gauw door Leidenaren werd toegeëigend: Maria Densel, die in de Narmstraat woonde, gebruikte de vrijgekomen grond van gesloopte poortwoningen in haar straat als bleekveldje; ze

---

[252] H.D. Tjalsma, 'Een karakterisering van Leiden in 1749', in *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studie over Leiden in de achttiende eeuw*, Hollandse Studiën 17 (Hilversum, 1985), 31-35, 41-42.
[253] C.W. van der Pot, 'Een zilveren jubileum. Bijdrage tot de geschiedenis van de volkshuisvesting in Leiden', in *Sociaal-economische opstellen aangeboden aan mr. H. B. Greven, oud-hoogleeraar aan de rijksuniversiteit te Leiden* (Haarlem, 1916), 317.
[254] Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A inv. nr. 3883, 'Brieven van de klerken van de verpondingskamer en de rekenkamer, en van de stadsbazen aan het Gerecht betreffende verschillen tussen de door hen waargenomen situaties van percelen en de omschrijving waaronder deze in de verpondingskohieren bekend zijn, en betreffende de invloed daarvan op de aanslag, 1768, 1769'; Pot, 'Arm in Leiden', 128; Kees van der Wiel, *Leidse wevershuisjes. Het wisselende lot van de 17e-eeuwse Leidse arbeiderswoningen* (Leiden: Primavera Pers, 2001), 75-76.
[255] Pot, 'Arm in Leiden', 128; Van der Wiel, *Leidse wevershuisjes*, 75-76.
[256] Van der Wiel, *Leidse wevershuisjes*, 75-76, 87, 89.
[257] Idem, 87.

omsloot de grond met een hekje.[258] Abraham Hollebeek, wonende op de Uiterstegracht 514, maakte vrijgekomen grond in de Vestestraat tot tuintje. Ook Abraham Beuzemaaker van Uiterstegracht 517 en Volkert Domhoff van 'De Kamp' waren hiertoe overgegaan.[259] De stad besloot naar aanleiding van het onderzoek om uitdrukkelijk te verbieden verlaten grond te gebruiken, opnieuw vanuit de wens hierdoor geen verpondingen mis te lopen.[260]

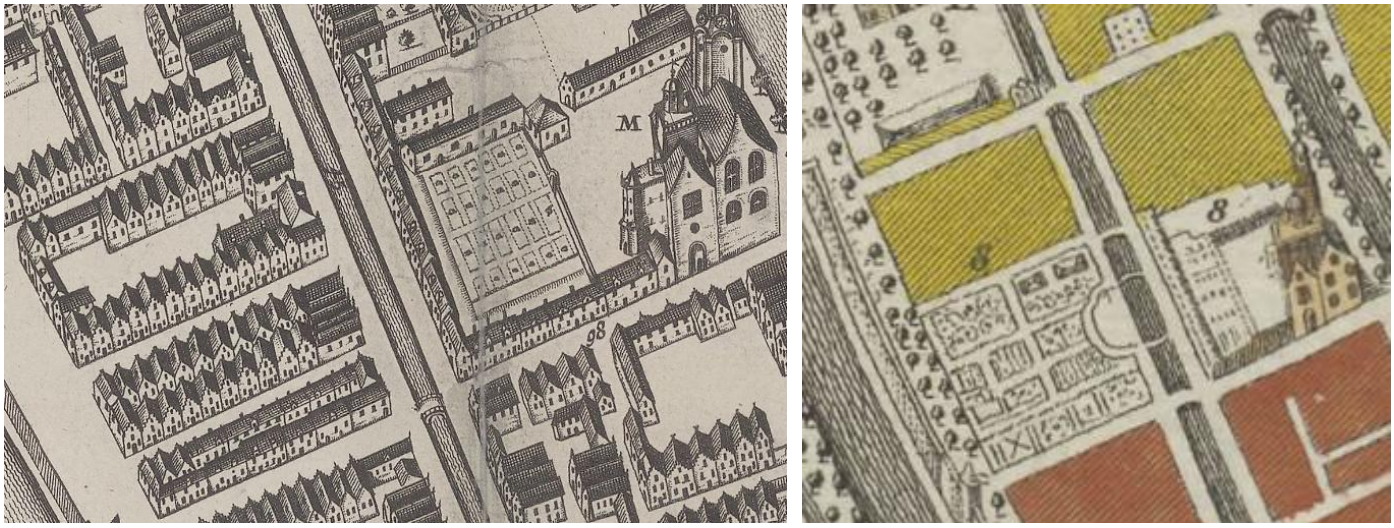

Afb. 41 Havenbuurt met de Ververstraat op de kaart van Christiaan Hagen (links, vóór 1670, ELO PV_PV362) en op de kaart van Willem Jacob van Campen (rechts, 1850, ELO PV_PV432.5).

Dat de buitenste randen van de stad eerder gesloopt werden dan bebouwing in het centrum lijkt een algemeen verschijnsel bij krimpende steden; ook in Brugge, Hoorn en Enkhuizen was dit het geval.[261] Uit een onderzoek naar stedelijke landbouw en ruralisatie in Nederland tussen 1250 en 1850 blijkt dat agrarische activiteiten toenamen in krimpende steden. Hollandse steden die krompen tussen de late zeventiende- en begin negentiende eeuw zagen vooral een toename van veeteelt en 'horticultuur' in de stad. Onder horticultuur verstaan de onderzoekers een breed scala aan tuinvormen: van groente- of kruidentuin tot siertuin.[262] Weliswaar is dit onderzoek zeer breed en kunnen er daarom weinig harde conclusies uit getrokken worden, toch geeft het een idee van het gebruik van de vrijgekomen grond in de armere randen van de stad. Het is voorstelbaar dat de grond gebruikt werd voor het houden van vee en voor het verbouwen van groente en fruit. Volgens historici Brusse en Mijnhardt zal gedurende de achttiende eeuw de aardappel als relatief nieuwe, maar voedzame groente, ook haar plek hebben gevonden in deze groentetuinen.[263] De vrijgekomen ruimte door sloop in de stad werd ook gebruikt voor de aanleg van kolfbanen. In tegenstelling tot het oude colven (met een 'c') werd dit spel op

[258] ELO 0501A, inv. nr. 3883, 'Brieven van de klerken van de verpondingskamer' (1768, 1769); Van der Wiel, *Leidse wevershuisjes,* 88.
[259] ELO 0501A, inv. nr. 3883.
[260] Van der Wiel, *Leidse wevershuisjes*, 88.
[261] Fischer e.a., 'Urban farming and ruralisation', 25.
[262] Idem, 105-9, 109.
[263] Brusse en Mijnhardt, *Towards a new template for Dutch history*, 4:24, 29.

kleinere banen gespeeld. Het spel werd begin achttiende eeuw populair.[264] Meerdere herbergiers in Leiden lieten een baan aanleggen. In 1769 waren dat, verspreid over de stad, negen overdekte banen en drieëndertig open banen.[265] Tot slot werd de sloop van panden niet altijd door het stadsbestuur tegengegaan. Toen het universiteitsbestuur in 1731 een verzoek indiende om de Hortus Botanicus te verlengen van de Doelengracht tot aan de stadsvest, gaf het stadsbestuur hiervoor toestemming. Drieëntachtig huisjes in een dichtbebouwde buurt werden gesloopt (zie afb. 42). Het is het meest ingrijpende voorbeeld van bebouwing die plaatsmaakte voor groen. Tekenend is dat dit groen niet toegankelijk was voor de hele bevolking, maar enkel voor de (universitaire) elite. Op het nieuwe stuk grond werd onder andere de orangerie gebouwd om tropische planten in de winter onder te kunnen brengen.[266]

Afb. 42 Hortus Botanicus op de kaart van Christiaan Hagen vóór 1670 (ELO PV_PV362) en op de kaart uitgegeven door Abraham Kallewier en Abraham Honkoop in 1762 (UBL BC COLLBN Port 14 N 25).

1.4.3. Welzijnsgroen op de singel, in de Doelen en op de Burcht

Eerder bleek al dat groen een belangrijke welzijnswaarde had. De toegenomen verdichting van de stad halverwege de zeventiende eeuw, maakte dat deze waarde van groen vooral aan de randen van de stad vervuld werd. Hoewel Leiden eind zeventiende eeuw in verval raakte, bleef de singelwandelroute goed onderhouden. Toen de bomen langs de singel in 1753 hun waarde als kaphout dreigden te verliezen als ze niet snel gerooid werden, besloot het stadsbestuur om de bomen toch niet allemaal direct te kappen: de wandeling om de stad zou daarmee geruïneerd worden, vond het bestuur.[267] Om de schaduwrijke wandelroute

[264] 'Geschiedenis', *Kolfbond. Koninklijke Nederlandsche Kolfbond*.
[265] Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A inv. nr. 6695, 'Lijst van bestaande kolfbanen' (1769).
[266] Van Maanen, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', 41. 'Historie', Hortus Botanicus Leiden (blog), https://hortusleiden.nl/zien-en-doen/ontdek-de-botanische-tuin/historie (geraadpleegd op 13-03-2025).
[267] Medema, *Achter de façade van de Hollandse stad*, 191.

rond de stad te behouden, zou gedurende twaalf jaar ieder jaar een deel van de singel gerooid en herbeplant worden.

De Doelen

De bomen op de Doelen werden in 1740 juist wel allemaal in een keer gerooid, zo schreef de Leidse kunstschilder Van Mieris in 1770.[268] Na het rooien zou 'een nieuwe en gelijke plantagie' gemaakt worden. Over wie de opbrengsten van de gerooide bomen zou krijgen, ontstond onenigheid. De burgemeesters eigenden zich de opbrengst toe, maar de Deken en Hoofdmannen van de Doelen toonden op basis van statuten aan dat de opbrengst toebehoorde aan de schutterij. Om het stadsbestuur tegemoet te komen, besloot het de winst te besteden aan de armenzorg.[269] Hoe de 'plantagie' opnieuw werd ingericht, is onduidelijk. Mogelijk geeft een conceptontwerp van de Leidse stadsmeestermetselaar Jacob van Werven uit circa 1725[270] een indruk. Hij plaatste de bomen in een driehoeksgrid strak naast elkaar; ten noorden is een open cirkel gecreëerd. Op zijn ontwerp zette hij de afstand tussen de bomen erbij: een schuine afstand van 22 voet en 4 duim tussen de bomen in het gridpatroon en 36 voet tussen de bomen langs de middenlaan (zie afb. 43). Stonden de bomen zo dicht bij elkaar om het schieten tussen bomen te kunnen oefenen? Op een prent van Abraham Rademaker uit de achttiende eeuw valt op hoe hoog de boomkronen van de bomen op de Doelen zijn (zie afb. 44). Ook de bomen op de Varkensmarkt die de entree

Afb. 43 Jacobus van Werven, Concept van de Plantagie in den Doelen, ca. 1725 (ELO PV_PV20503).

[268] Van Mieris, *Beschryving der stad Leyden*, Tweede deel: 415.
[269] Idem: 415-16.
[270] Van de beeldbank van Erfgoed Leiden en Omstreken is deze datum. 'ca. 1725', overgenomen. Dit is dus decennia eerder dan de herinrichting van 1740. Het zou ook kunnen dat de schatting van de datum te ruim is en dat het gaat om een ontwerp van circa 1740.

naar de doelen vormden en die halverwege de zeventiende eeuw nieuw waren aangeplant, waren in 1763 hoog gekroonde bomen geworden (zie afb. 44). Een aannemelijke reden voor de hoog gesnoeide boomkronen is dat ruiters te paard onder de bomen door moesten kunnen.[271]

Afb. 44. Links: 'Gesicht van de achterste Doelen', door Abraham Rademaker (18e eeuw). De prent laat zien hoe dicht op elkaar de bomen geplant zijn op het terrein van de Doelen (uitsnede, ELO PV_PV20512). Rechts: 'Gesigt op den Schutters-Doelen te Leyden', door Abraham Delfos (1763). De hoog gekroonde bomen op de Varkensmarkt vormen de entree naar het schuttersterrein (uitsnede, ELO PV20516.1).

De Burcht

In 1725 bezocht de Zwitserse student Albert von Haller Leiden. Hij schreef over het doolhof binnen de burchtmuren: daar kon je in een loofhut een pijp opsteken en het nieuwste bier drinken.[272] Onderaan de burchtheuvel zag je een zeldzame witte pauw. Over de rest van de stad schreef Von Haller niet erg lovend. De Burcht was wel 'aardig', concludeerde Von Haller.[273] Iets meer dan dertig jaar later, in 1759, bracht de Zweedse reiziger Bengt Ferner een bezoek aan de stad. Hij leek enthousiaster over de burcht:

> *Langs de hellingen van den heuvel zijn rondom, in mooie orde, vruchtboomen geplant, en midden voor den heuvel is een groote fontein, aan de zijde die op den*

[271] Pomoloog Hennie Rossel vertelt in een uitzending van Vroege Vogels (BNNVARA 24-10-2016) dat bomen op boomgaarden steeds hoger gekroond werden zodat er nog vee onderdoor kon lopen. Eenzelfde theorie zou van toepassing kunnen zijn op de bomen op en rond de Doelen.
[272] Van der Vlist, *De burcht van Leiden*, 76.
[273] Ibidem, 76.

tuin en het huis uitziet. [Pachter] Bagh houdt er een aantal zeldzame dieren en vogels op na, als apen, bavianen, pauwen, Oostindische raven enz. [...].[274]

Hadden de twee bezoekers simpelweg een verschillende smaak of was het burchtterrein in de tussenliggende periode vernieuwd? Albert von Haller zal de Burcht aangetroffen hebben zoals graveur Jan Caspar Philips die in 1742 vastlegde (zie afb. 47). Afgaande op deze afbeelding lijkt het burchtterrein niet ingrijpend te zijn veranderd in vergelijking met eind zeventiende eeuw. De trap werd nog altijd geflankeerd door twee heggen; ook het hertenkamp bestond nog steeds, al was het in oppervlakte iets gereduceerd. Ten westen van de trap was het terrein iets strakker afgebakend met hekken. Daarbinnen waren jonge (fruit)boompjes in drie rijen van drie geplant.

Reiziger Bengt Ferner, die Leiden in 1759 bezocht, trof de Burcht aan zoals die werd afgebeeld door de Leidse kunstenaar en kunsthandelaar Abraham Delfos in 1763 (zie afb. 48). De jonge boompjes die op de burchtheuvel stonden, waren vervangen door een versierde tuin in geometrische stijl; zoals ook de elitetuinen in die periode werden ingericht (zie paragraaf 1.4.4.). Onderdeel van deze tuinstijl waren de vele tuinornamenten en beeldhouwwerken die werden geplaatst.[275] Ook die zijn terug te zien in de burchttuin zoals Delfos die afbeeldde. Het veranderde aangezicht van de Burcht halverwege de achttiende eeuw was te danken aan de nieuwe pachter van het Heerenlogement, de Duitse Hendrik Bagh.[276] Bagh verzocht het stadsbestuur in het jaar na zijn aantreden in 1746 om een tuin, fontein en waterpomp aan te mogen leggen. Het bestuur was bereid bij te dragen aan een fontein, zolang deze aansloot op het waternetwerk van de Visfontein. De aankleding van de tuin moest de pachter zelf betalen.[277] Bagh deed er alles aan om van de Burcht een trekpleister te maken en zo meer gasten te trekken. Naast de siertuin en de fontein hield hij bijzondere dieren. De aapjes, die Ferner al noemde in zijn reisverslag, bracht zijn zoon mogelijk mee uit Suriname. Bagh was niet uniek in het houden van aapjes; ook veel herbergen in Amsterdam hielden dieren afkomstig uit de koloniën. De boedelinventaris van 1761 vermeldde de aapjes niet meer, maar wel een Oost-Indische raaf, zes pauwen, acht honden, twee

Afb. 45 Burchtheuvel met fontein en beeldhouwwerken. Delfos, 1763.

[274] Van Zuilen, 'Het Leidse Heeren Logement onder de Bagh familie', 74.
[275] 'Frans-classicisme (tuinstijl)', *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed* (blog), 20 augustus 2024, https://kennis.cultureelerfgoed.nl/index.php/Begrip:122c3297-ad74-4704-838d-5dbde358ae1c (geraadpleegd op 22-2-2025).
[276] Van Zuilen, 'Het Leidse Heeren Logement onder de Bagh familie', 69.
[277] Idem, 72; Van der Vlist, *De burcht van Leiden*, 74;

Afb. 46 'Gezigt in den Burgh te Leyden, bij het opkomen der groote trap ter regter zijde op den Put en hoogste omwandeling de gantsche Stad Leyden te Zien', door Abraham Delfos in 1798 (ELO PV_PV18507).

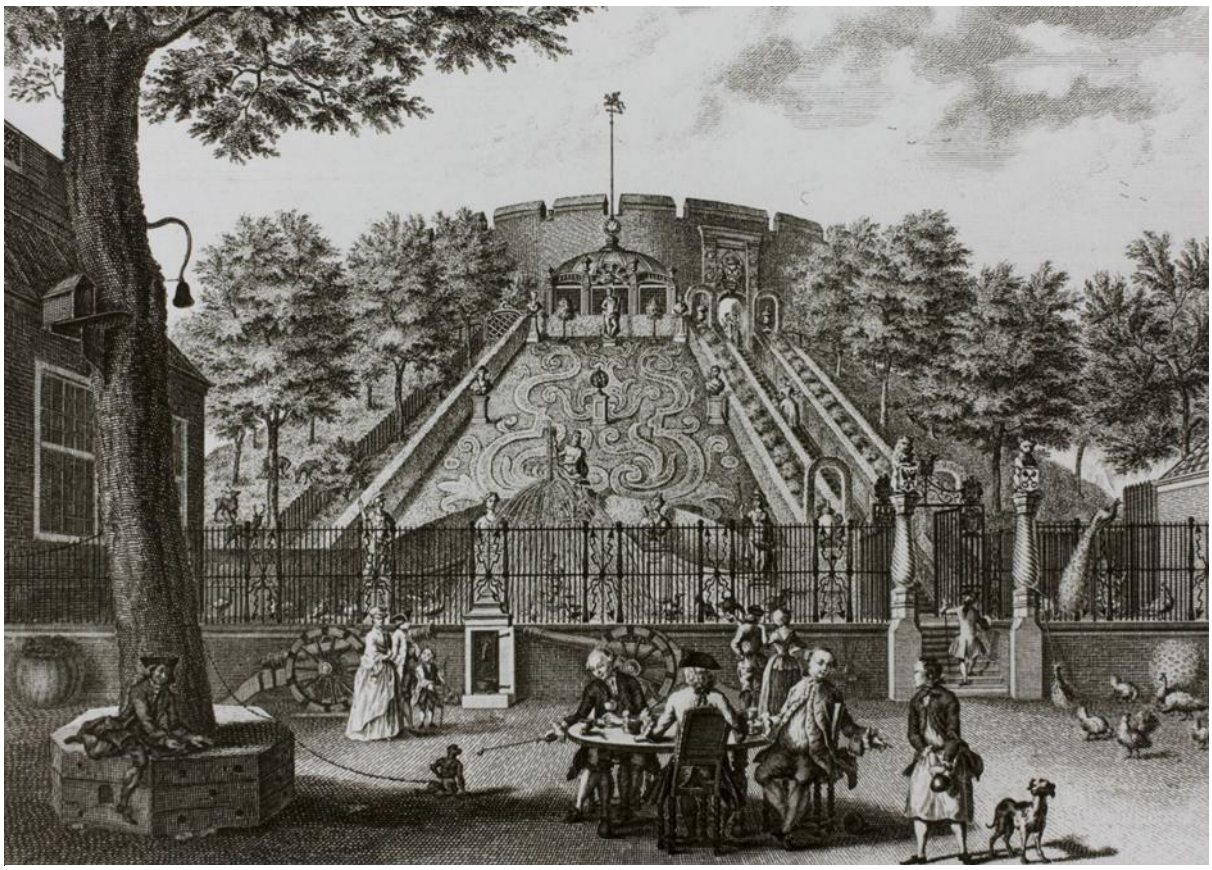
brandganzen, elf eenden en [kippen]kuikens.[278] Op de gravure van Delfos is verder te zien dat er tegen de Burcht een prieeltje is aangezet. Ook is de haag aan beide zijden van de trap nog steeds aanwezig, al is die strakker gesnoeid met in het midden van de hagen een bolvormig patroon. Naast de tuin begint het nog altijd bestaande hertenkamp en staan vermoedelijk nog steeds de fruitbomen. Tot slot zijn aan de voet van de heuvel pauwen en een aapje te zien (zie afb. 48).

Bagh behield vermoedelijk het doolhof, want de latere stadsarchitect Salomon van der Paauw schreef een eeuw later dat hij begin negentiende de restanten van het doolhof had weggehaald.[279] Naast het doolhof kwam er nog een andere attractie voor de gasten van het Heerenlogement: een kolfbaan. In 1761 liet Bagh de baan aanleggen, deels gefinancierd door het stadsbestuur. Het rumoer op de baan zorgde voor overlast in het nabijgelegen weeshuis. Mogelijk is de baan om die reden na ongeveer dertig jaar vervangen door een moestuin.[280] Over deze moestuin is niet veel bekend, behalve dat de moestuin 'aan het oog onttrokken [was] door een schutting', volgens Van der Vlist.[281] Vermoedelijk gebruikte Bagh het dan als privé-moestuin.

[278] Van Zuilen, 'Het Leidse Heeren Logement onder de Bagh familie', 74.
[279] Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA III) 0516 inv. nr. 3428, 'Ingekomen stukken betreffende geconstateerde veranderingen aan de beplanting op de Burcht' (1863).
[280] Van Zuilen, 'Het Leidse Heeren Logement onder de Bagh familie', 72; Van der Vlist, *De burcht van Leiden*, 77.
[281] Van der Vlist, *De burcht van Leiden*, 77.

Afb. 47 'De Burgt te Leiden' door Jan Caspar Philips in 1742 (ELO PV_PV18429.2).

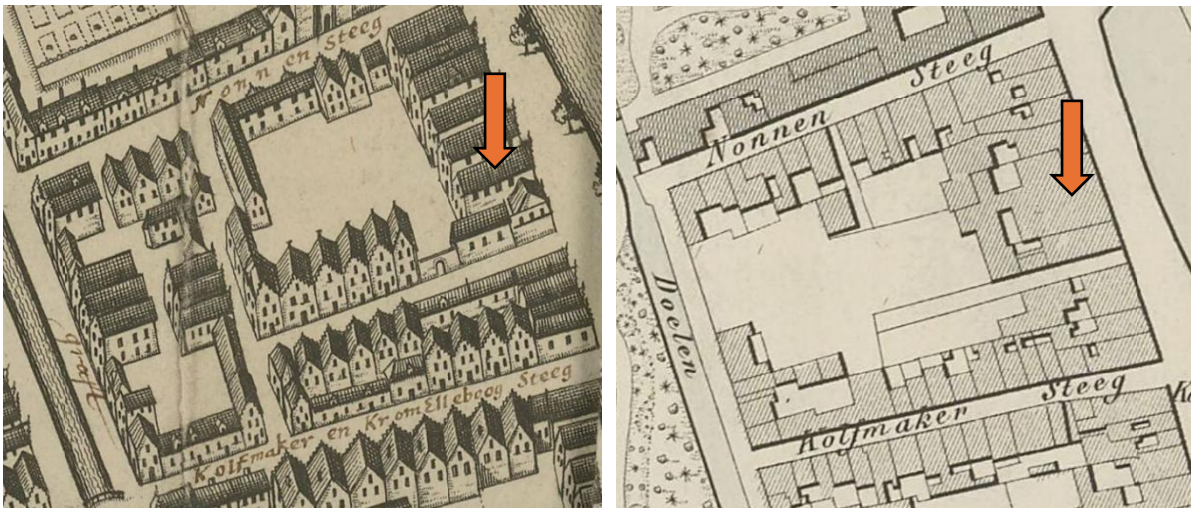

Afb. 48 'Gezigt op den Leydschen Burg' door Abraham Delfos in 1763 (ELO PV_PV18427).

1.4.4. Ruimte voor statige privétuinen

Ook aan het Rapenburg werden de gevolgen van de achteruitgang zichtbaar. Al verliep de afbraak daar redelijk ordelijk volgens historicus Kees van der Wiel. Rijke bewoners deden in de achttiende eeuw zelden aan nieuwbouw. In plaats daarvan voegden ze bestaande huizen samen of kochten ze panden, met name poorten en sloppen, op rond hun huis om die tot koetshuis of pakhuis te maken. Hierover hoefde minder belasting betaald te worden dan over een woonhuis.[282] Ook werden panden gesloopt met het doel de grond als (extra) tuin te gebruiken. Dit gebeurde bijvoorbeeld bij Rapenburg 83, toen de achterliggende poort van Francijntje van Hille in 1765 werd gesloopt (zie afb. 49).[283] Veel van de huizen grenzend aan de Doelengracht achter het Rapenburg verdwenen op deze manier.[284]

Een ander voorbeeld van een huiseigenaar aan het Rapenburg die gebruikmaakte van het verval in de stad, is de koopman en tuinliefhebber Pieter de la Court van der Voort (1664-1739). In 1700 kocht hij Rapenburg 65: het huis dat een eeuw eerder werd bewoond door Marie de Brimeu, wier tuinkunsten in paragraaf 1.1.4. werden behandeld. Een jaar na aankoop kocht De la Court van der Voort twee bouwvallige huisjes aan de Doelengracht die hij tot koetshuis en pakhuis liet verbouwen.[285] Vanwege zijn internationale reputatie op het gebied van tuinieren, dient De la Court van der Voort met zijn stadstuin als goede casus om de tuinkunst begin achttiende eeuw te beschrijven. Bovendien zijn er nog twee plattegronden bewaard gebleven van deze tuin halverwege de zeventiende eeuw (zie afb.

Afb. 49 De poortwoning achter het Rapenburg 83, te zien op de kaart van Christiaan Hagen (links, vóór 1670) is er niet meer op de kaart van Willem Jacob van Campen (1850, rechts). Het Rapenburg 83 is aangegeven op basis van Google Maps).

[282] Van der Wiel, *Leidse wevershuisjes*, 75-76.
[283] Van Hooidonk en Walle, "'Haalt neer nu ied're vunze hut', 71.
[284] Van Maanen, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', 40-41; Dirk Jaap Noordam, 'Een stukje paradijs. De bewoners van het Rapenburg, 15e-20e eeuw', vol. IIIa, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* (Leiden, 1988), 50.
[285] Het pakhuis werd gebruikt voor opslag van turf en hout en van wijn en brandewijn. Th. H. Lunsing Scheurleer, C.W. Fock, en A.J. van Dissel, 'Rapenburg 65', in *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, vol. VIa: Het Rijck van Pallas (Leiden, 1992), 285, 355; Downer, 'Het huis Rapenburg 65, zijn eigenaren en bewoners', 128.

50). Die maken het mogelijk om de ontwikkeling van de tuin van Rapenburg 65 door de eeuwen heen te volgen. Daarom eerst een korte terugblik: hoe lag de tuin erbij in de periode tussen Marie de Brimeu en Pieter de la Court van der Voort?

De Leidse landmeter Joris Gerstecoren tekende in 1652 een plattegrond van Rapenburg 65-67, vlak voordat de panden gesplitst zouden worden. De tuinindeling is daarop goed zichtbaar (zie afb. 50). In 1679 werd een nieuwe plattegrond van Rapenburg 65 getekend. Ook hierop is de tuinindeling goed zichtbaar (zie afb. 50).[286] Het zou binnen dit onderzoek te ver gaan om de tuinen te onderwerpen aan een kunsthistorische analyse, maar een korte blik laat zien dat beide tuinen naar een geometrische stijl zijn ingericht. De geometrische stijl creëerde door symmetrie en mathematiek orde en harmonie in de natuur.[287] De in vierkante vakken opgedeelde tuinen van Rapenburg 65 met daarbinnen strakke lijnen illustreren dit. Op de plattegrond van 1652 ligt voor het huis een vak met vermoedelijk bloembedden; in het midden staat een fontein. Bloembedden waren, net als in de tijd van Marie de Brimeau, nog altijd populair halverwege de zeventiende eeuw. De perken werden met planten, (tulpen)bollen en bloemzaad tot bloei gebracht.[288] Links van de bloembedden is een bleekveld te zien dat de dienstmeid zal hebben gebruikt. Achter het bleekveld en de bloembedden staat vermoedelijk een berceau, afgaande op de vierkante punten die geen bomen kunnen zijn.[289] Deze berceau zorgde voor een natuurlijke afsluiting van de blik op de siertuin. Achter de berceau lag vermoedelijk een boomgaard of moestuin, afgaande op de boompjes die op de plattegrond zijn getekend. De nutsfunctie van elite-tuinen wordt volgens historicus Lenneke Berkhout vaak vergeten, maar deze was minstens even belangrijk als de sierfunctie. Het kweken van bijzondere groenten, fruit en kruiden droeg bij aan de bevoorrading en aan de status van de tuineigenaren.[290] Aan de randen van de tuin is een groene strook te zien. Mogelijk duidt dit op leiboompjes die tegen de muur stonden. Vruchtbomen als perziken, abrikozen of kersen werden halverwege de zeventiende eeuw vaak tegen muren geplant en in een waaiervorm gesnoeid. De bomen profiteerden zo optimaal van het iets warmere microklimaat dat ontstond. Daarnaast gaf het afbrokkelende kalkcement van de muur de bodem een goede structuur waar vruchtbomen goed wortelden.[291]

In de tuin van 1679 lijkt een sterkere zichtlijn te zijn aangebracht die loopt van de tuindeur tot aan een prieel. Een dergelijke zichtas werd steeds belangrijker in de tweede

---

[286] Volgens Th. H. Lunsing Scheurleer e.a. werd deze tweede plattegrond ook in 1652 getekend door Gerstecoren (zie: Lunsing Scheurleer, Fock en Van Dissel, 'Rapenburg 65', 311-14). De beeldbank van ELO plaatst het jaartal 1679 bij de plattegrond, toen Rapenburg 65 overging van professor Abraham Heidanus naar zijn zoon Carel Heidanus. Dit laatste lijkt waarschijnlijker omdat de tuin geheel vernieuwd is, het is onwaarschijnlijk dat dit in hetzelfde jaar gebeurde (zie: beeldbank ELO PV_PV1012.16).
[287] De Jong, *Natuur en kunst*, 41-42.
[288] Lenneke Berkhout, *Hoveniers van Oranje. Functie, werk en positie 1621-1732* (Hilversum: Verloren 2020), 257-258.
[289] Met dank aan Inger Groeneveld die mij hierop wees.
[290] Berkhout, *Hoveniers van Oranje*, 223-224, 227.
[291] Wybe Kuitert en Jan Freriks, *Hovenierskunst in Palmet en Pauwstaart. Geschiedenis en techniek van het snoeien van leifruit* (Rotterdam: De Hef, 1994), 146; Berkhout, *Hoveniers van Oranje*, 242-247.

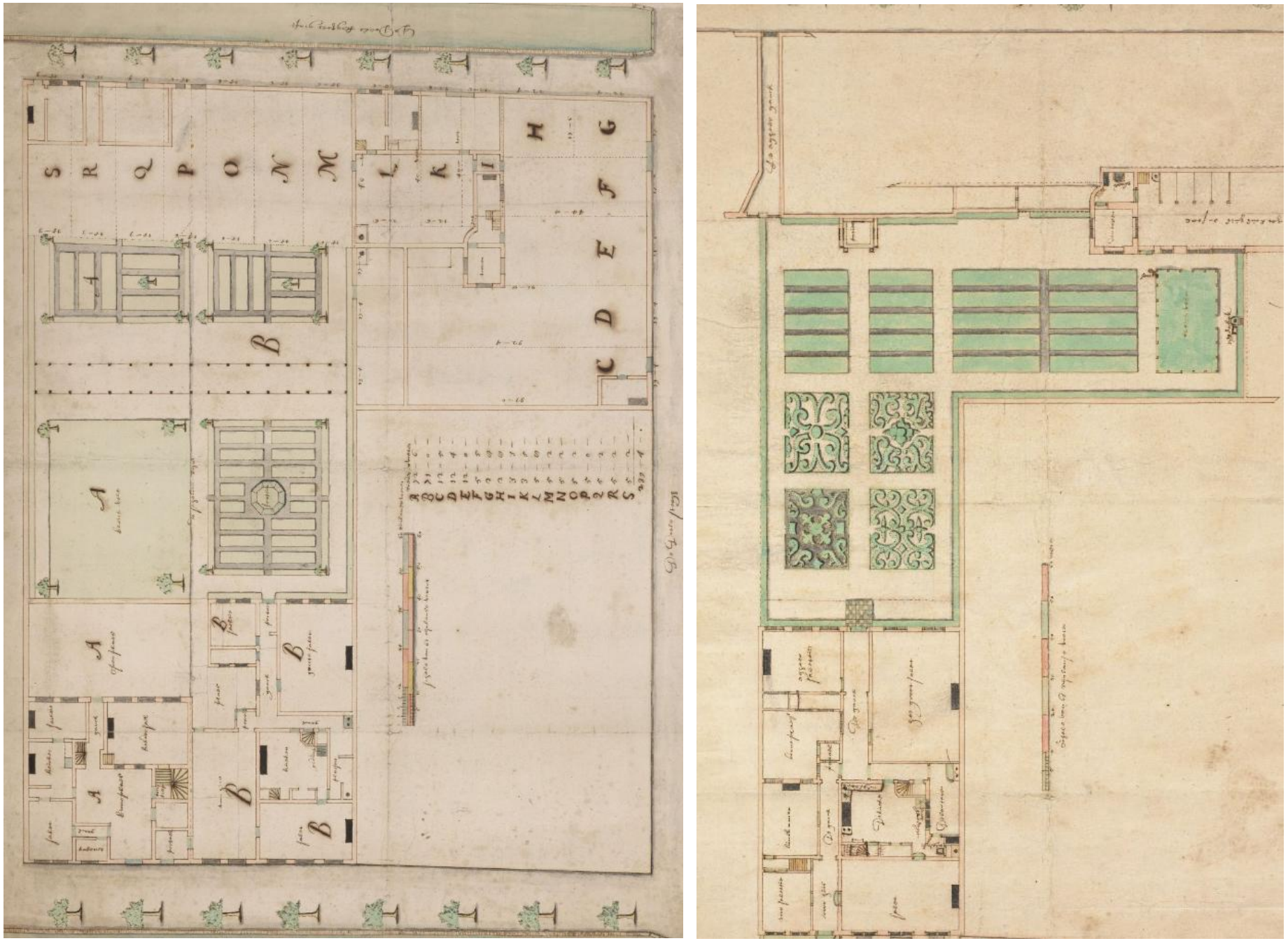
helft van de zeventiende eeuw en was geïnspireerd op de toonaangevende tuinkunst van de tuinen van Lodewijk XVI in Versailles en van koning-stadhouder Willem III bij Paleis Het Loo.[292] Het bleekveld is minder zichtbaar in de tuin van 1679; het ligt in de verste hoek rechts van de tuin. Het illustreert de toenemende kloof tussen arm en rijk, waarbij bedienden steeds meer geacht werden onzichtbaar te zijn.

Links daarvan liggen vermoedelijk bloembedden of een moestuin. Direct voor het huis is in vier vlakken een 'parterre de broderie' aangelegd, een perk met meetkundig gesnoeide buxusheggen.[293] Rondom de perken werden vaak plantranden aangelegd met daarop op zichzelf staande bloemen.[294] De parterres werden populair in de tweede helft van de zeventiende eeuw en waren overgewaaid uit Frankrijk. In Holland werd de stijl toegepast op een Hollandse tuinvorm waarbij de tuin werd opgedeeld in kleinere compartimenten en een meer besloten karakter kreeg dan de Franse tuinen. De eigen Hollandse stijl kwam voort uit de plaatselijke landschapseigenschappen als sterke wind en veel water. Landschapshistoricus Erik de Jong stelt dat stijlnormen als renaissance, barok of Frans classicisme dan ook niet een-op-een toegepast kunnen worden op Hollandse tuinen. Franse (en Italiaanse) invloeden bleven volgens De Jong beperkt tot specifieke tuinonderdelen en tuinornamenten; de Nederlandse tuintradities bleven overheersend.[295] De parterres vergden veel onderhoud en waren daarmee een prijzig tuinelement: er moest onkruid gewied worden en de heggen werden constant gesnoeid en opnieuw aangeplant.[296]

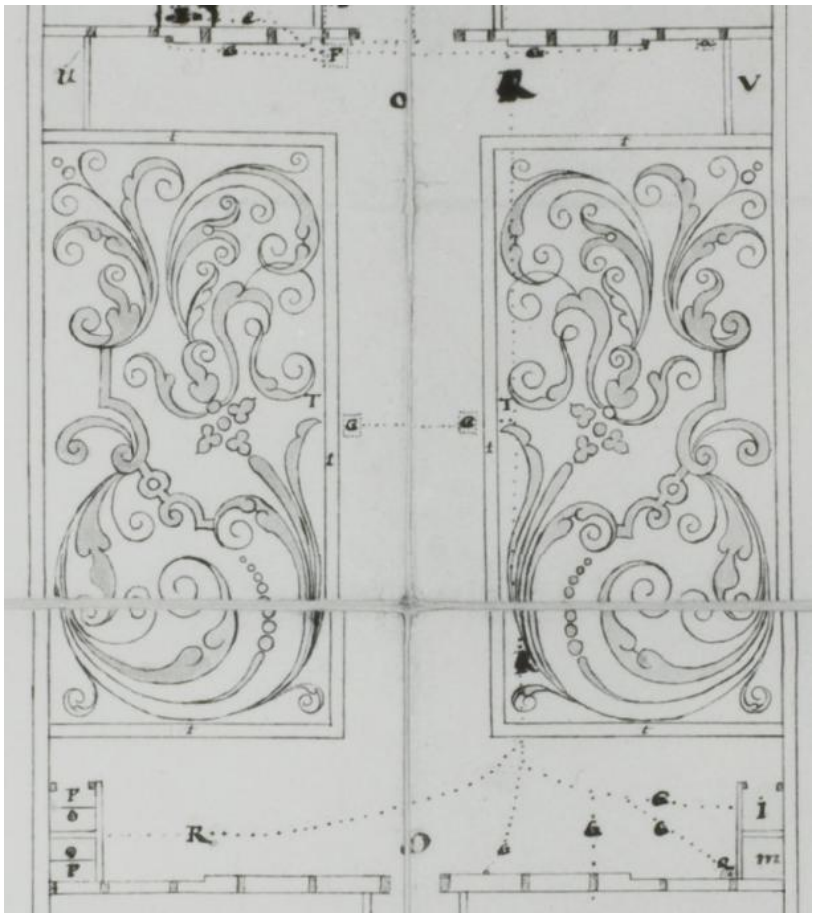
Of Pieter de la Court van der Voort de tuin ruim twintig jaar na dato in min of meer dezelfde staat aantrof, is onduidelijk.[297] Gezien de tuinmode van begin achttiende eeuw is het waarschijnlijk dat De la Court van der Voort de bestaande parterres uit 1679 behield of aanpaste. Ook zijn schoonfamilie op Rapenburg 6 had parterres in de tuin (1716), die lijken sierlijker dan de parterres van Rapenburg 65 in 1679 (zie afb. 51). In 1700 deed De la Court van der Voort inspiratie op voor zijn tuin tijdens een reis naar Frankrijk, waar hij Versailles en andere lusthoven bezocht. De tuinen beschreef hij uitvoerig in brieven aan zijn vrouw, waaraan hij ook kleine schetsen van de beplanting en de oranjerieën toevoegde.[298] Vermoedelijk geïnspireerd door de Franse tuinornamenten liet De la Court van der Voort bij zijn terugkomst in Leiden vier tuinvazen maken voor zijn nieuwe stadstuin. Hij gaf de opdracht aan de Leidse schilder en beeldhouwer Willem van Mieris. De vazen waren volgens kunsthistoricus Willemijn Fock van een dusdanige kwaliteit dat ze niet hadden misstaan in

---

[292] De Jong en Hunt, *De Gouden Eeuw van de Hollandse Tuinkunst.*
[293] *Algemeen Nederlands Woordenboek* (1970-heden), via: https://anw.ivdnt.org/article/parterre%20de%20broderie.
[294] Berkhout, *Hoveniers van Oranje*, 247-249, 256.
[295] De Jong, *Natuur en kunst*, 42; De Jong en Hunt, *De Gouden Eeuw van de Hollandse Tuinkunst*, 35.
[296] Berkhout, *Hoveniers van Oranje*, 253.
[297] C.W. Fock, 'Willem van Mieris als ontwerper en boetseerder van tuinvazen', *Oud Holland* 87, nr. 1 (1973) 27-48: 33.
[298] L.A. Driessen, 'Pieter de la Court van der Voort. Millionnair en dilettant-tuinarchitect 1664-1739', *Leids Jaarboekje* 37(1945) 152-164: 162.

Afb. 50 Kaart van de percelen aan het Rapenburg (nu nr. 65-67). Links: Kopie van een tekening van Joris Gerstecoren (tweede helft zeventiende eeuw, ELO PV_PV1012.13). Rechts: Onbekend, 1679 (ELO PV_PV1012.16).

Afb. 51 Parterres in de tuin van Rapenburg 6 (1716). Uitsnede van een grondkaart van Rapenburg 36 (ELO PV_PV31348.3).

een paleistuin. Niet voor niets staan deze vazen inmiddels in de tuin van Windsor Castle in England.[299] De vazen passen in de eind zeventiende-eeuwse ontwikkeling dat politieke status steeds sterker via de tuinkunst werd uitgedragen. Landschapshistoricus Erik de Jong noemt de paleistuin van Willem III als voorbeeld. Tussen 1692 en 1699 liet hij beeldhouwwerken en fonteinen plaatsen waarop de stadhouderlijke deugden verbeeld werden.[300]

Naast de vazen is bekend dat er tegen de muren van de stadstuin van Pieter de la Court van der Voort fruitbomen en wijnranken stonden.[301] Dit sluit aan bij de eerdere suggestie dat er in 1652 en 1679 leibomen tegen de muren stonden. Tot slot is het zeker dat De la Court van der Voort direct nadat hij Rapenburg 65 introk begon met het kweken van kasplanten in zijn stadstuin. Tijdens zijn verblijf in Frankrijk in 1700 gaf hij zijn vrouw Sara Poelaert instructies om 'de zijkaamer en kasse' goed te luchten, maar vooral ook weer op tijd te sluiten.[302] De la Court van der Voort was geen simpele hobbyist als het ging om het kweken van gewassen. Het lukte hem om met verwarmde kassen op grote schaal ananassen te kweken, iets wat uitzonderlijk moeilijk was omdat er gedurende het hele jaar een constante temperatuur voor nodig was. Het kweken werd in Noord-Europa überhaupt pas mogelijk na de komst van de verwarmde kassen in de jaren 1680. Met de komst van deze kassen (of broeibakken) werd het oogstseizoen vervroegd en konden tuineigenaren ook buiten het seizoen pronken met groenten en vruchten op tafel. Met zijn ananassen trok De la Court van der Voort dan ook geïnteresseerden uit heel Europa.[303] In zijn familiearchief zijn vijfenzeventig brieven te

[299] Fock, 'Willem van Mieris als ontwerper en boetseerder van tuinvazen', 34. Niet voor niets staan deze vazen inmiddels in de tuin van Windsor Castle in England.
[300] De Jong en Hunt, *De Gouden Eeuw van de Hollandse Tuinkunst*, 30.
[301] Johnson, 'Pieter De La Court Van Der Voort and Innovations in Pineapple Cultivation', 26.
[302] Lunsing Scheurleer, Fock en Van Dissel, 'Rapenburg 65', 331.
[303] Johnson, 'Pieter De La Court Van Der Voort and Innovations in Pineapple Cultivation', 23-24.

vinden afkomstig van prinsen, bisschoppen, adellijke figuren en vorsten die allemaal betrekking hebben op de (buiten)tuin van De la Court van der Voort en waarin hij bedankt wordt voor de voorgeschotelde of meegegeven ananas.[304] De ananassen die De la Court van der Voort kweekte in zijn 'speeltuin' buiten de stad versterkten duidelijk zijn aanzien en machtspositie.

De la Court van der Voort stond niet alleen in zijn interesse in kassenteelt. Ook zijn vriend en buurman Herman Boerhaave experimenteerde met verschillende kassen.[305] Boerhaave was hoogleraar in de Geneeskunde én 'prefect' (hoofd) van de Hortus Botanicus tussen 1709 en 1730.[306] Naast zijn stadstuin had Boerhaave sinds 1724 de tuin die hoorde bij zijn buitenhuis Oud Poelgeest. Deze tuin was vierentwintig maal groter dan de Academietuin, zo schreef hij naar een vriend.[307] Hij kweekte er 'uitheemsche boomen, zeldzame gewasschen en vreemde planten' die niet meer op het terrein van de Hortus Botanicus pasten.[308] De zorg voor zeldzame zaden vertrouwde Boerhaave soms toe aan De la Court van der Voort. In 1722 ging dit mis. Boerhaave schreef toen aan een vriend dat bijzondere zaden onder toeziend oog van De la Court van der Voort waren vergaan.[309] De nauwe betrokkenheid tussen De la Court van der Voort en Boerhaave bij elkaars tuinen laat zien dat er een wisselwerking zal zijn geweest tussen de elite-tuinen en de botanische tuin, waarbij wel benadrukt moet worden dat de Hortus Botanicus in eerste instantie een wetenschappelijk en medisch doel diende, terwijl de elite-tuinen vooral als statussymbool dienden. Siertuinen waren onder de elitetuinen het meest gebruikelijk, soms aangevuld met tuinelementen als kassen die dienden voor wetenschappelijke experimenten.[310]

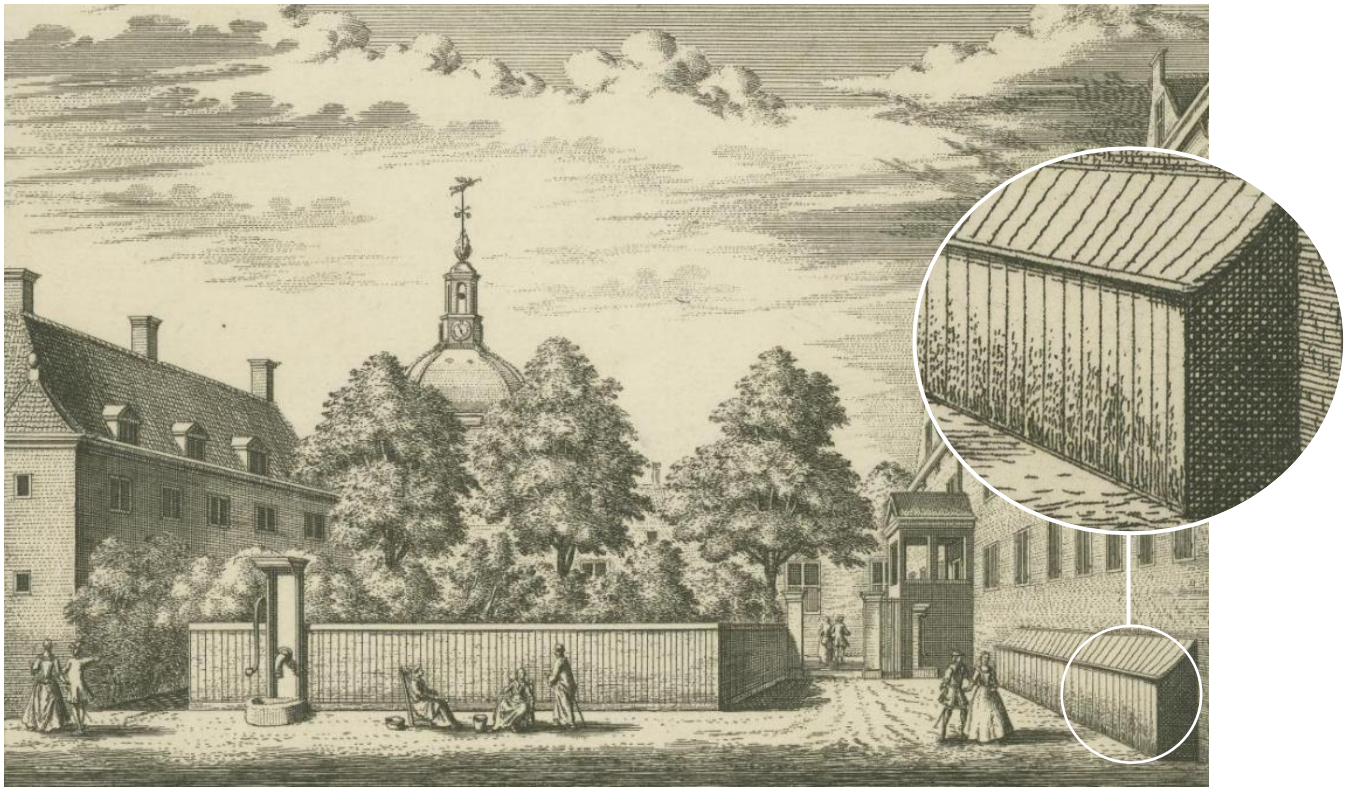
De toenemende rol van techniek en wetenschap in de botanie én de toegenomen nadruk op de siertuin als statussymbool, maakten dat de huishoudelijke functie van de tuin — en dus de rol van de vrouw in de tuin — naar de achtergrond verdween in de achttiende eeuw. Dit werd nog eens versterkt doordat de technische kant van de botanie enkel werd uitbesteed aan mannelijke hoveniers.[311]

De ontwikkelingen in de tuincultuur beïnvloedden ook de gebruiksfunctie van andere tuinen in de stad. Zo had het Caeciliagasthuis (nu Museum Boerhaave) naast een boomgaard en moestuin, een rij broeikassen op de binnenplaats staan rond 1725 (zie afb. 52).[312] Het gebruik van (onverwarmde) kassen was in deze periode dus algemener geworden. Ook het

---

[304] Idem, 28.
[305] Idem, 34.
[306] 'Invloedrijke personen', *Hortus Botanicus Leiden* (blog), https://hortusleiden.nl/zien-en-doen/ontdek-de-botanische-tuin/historie/invloedrijke-personen (geraadpleegd op 20-03-2025).
[307] A.M. Luyendijk-Elshout (red.), *Wandelen met Boerhaave in en om Leiden* (Leiden: Caecilia Stichting 1994), 100.
[308] Luyendijk-Elshout, *Wandelen met Boerhaave*, 100; Johnson, 'Pieter De La Court Van Der Voort and Innovations in Pineapple Cultivation', 39.
[309] Johnson, 36.
[310] De Jong en Hunt, *De Gouden Eeuw van de Hollandse Tuinkunst*, 64-65.
[311] Antonia Weiss, 'The city of nature', 88.
[312] Marian Fournier en Peter de Clercq, 'De binnenplaats van het Caeciliagasthuis', in *Flora in Leiden: de verborgen tuinen van de stad* (Den Haag, 1990), 36.

Pesijnhof had een opvallende collectie fruitbomen en bessenstruiken. In het voorjaar van 1686, drie jaar na de stichting, werden 134 bomen afgeleverd, waaronder lage morellen (kersenbomen), abrikozen, een suikerperenboom, halve stamabrikozen, halve stammorellen, perenbomen, dolle kers, maar liefst zestien lage 'appelen op paradis'[313], een aalbessenboom, een kruisbessenboom en lage pruimen. Ook werden er nog drie pruimen, vier druivenstokken, acht appelbomen en '500 voet' aan 'palmstruikjes' (buxusstruikjes, waarschijnlijk voor parterres) geplant.[314] De bijzondere plantencollectie van dit hofje roept de vraag op voor wie deze planten waren bedoeld: versterkten de tuin de status van de hofjesregenten of werden de fruitbomen enkel aangeplant om de hofjesbewoners van fruit te voorzien? Er is verder onderzoek nodig om dit uit te zoeken. Wel is duidelijk dat de planten werden verkocht door Jan van Deyl, die rentenier was en in de zomer van 1686 zijn gehele speeltuin achter de Singel bij de Witte Poort verkocht.[315] Zocht hij een nieuw onderkomen voor zijn planten? Anderzijds staat in de verkoopakte dat zijn tuin een 'wel bepoote ende beplante speeltuin' was. Hij zal dus niet al zijn planten hebben verkocht.[316] Verder is bekend dat het Pesijnhof een groot tuinoppervlak had: het bezat naast de huidige binnentuin een groot deel van het terrein dat sinds 1920 behoort tot Rapenburg 70, het

Afb. 52 Abraham Rademaker, Gesigt van het Dol-huys op de binnen plaats, ca. 1725 (ELO PV_PV28392).

[313] Volgens etnobotanist Tinde van Andel gaat het hier mogelijk om een laagstam appelvariëteit (mailwisseling 11 maart 2025).
[314] Erfgoed Leiden en Omstreken, Jean Pesijn-hofje 1087 inv. nr. 24, 'Bijlagen bij de rekening, 1686'; P.J.M de Baar e.a., red., *Het Jean Pesijnhofje. Uit de geschiedenis van bouw en bewoning* (Leiden: Stichting Leidse Hofjes, 1983), 19-20.
[315] Erfgoed Leiden en Omstreken, Schout en schepenen van Zoeterwoude (oud rechterlijk archief) 0500D inv. nr. 80, 'Registers van transporten van onroerend goed' (1686) f. 53.
[316] ELO 0500D inv. nr. 80, 'Registers van transporten van onroerend goed' (1686) f. 53.

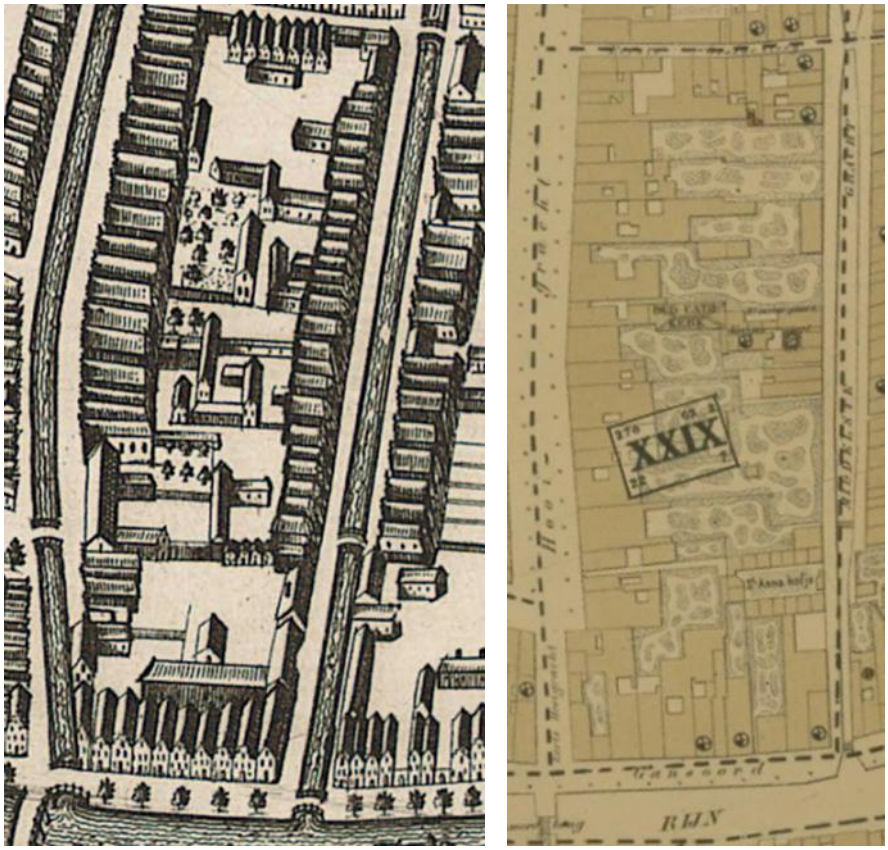
huidige bestuursgebouw van de Universiteit.[317] Gaf de grootte van de tuin aanleiding om het terrein in te richten als luxe boomgaard? Het blijft gissen. In ieder geval laat dit voorbeeld zien dat het experimenteren met gewassen ook in andere delen van de stad doordrong dan enkel in de elitetuinen.

Niet alleen rond het Rapenburg kwam ruimte vrij voor statige privétuinen, dit gebeurde ook op andere plekken in de stad. Zo kocht lakenkoopman en -fabrikant Gillis Jacobz. van der Meulen (? -1706) eind zeventiende eeuw Hogewoerd 144. Vermoedelijk liet hij drie huizen aan de Utrechtse Veer slopen om zo zijn erf te verlengen (zie afb. 53). In ieder geval stond op de boedelinventaris van de latere bewoonster Anna Maria Hofman van 1769 dat er een koepeltje op het erf stond, een tuinhuis met broeibakken en bonenstaken, een schuur met tuingereedschap, bloemstekjes en een 'raamhuijs' met kuikenbak.[318] Eind achttiende eeuw werden er opnieuw panden aan de Utrechtse Veer gesloopt om ruimte te maken voor de tuin van Hogewoerd 144. Bewoners Samuel Hubert en Sophia Thijssen lieten er een nieuwe theekoepel bouwen. De koepel is inmiddels opgegaan in het straatbeeld, maar valt nog altijd te onderscheiden (zie afb. 53). Ook een pand aan de Haarlemmerstraat lijkt een erf te hebben dat is ontstaan door sloop van achterliggende panden, in dit geval aan de Apothekersdijk. In 1763 werd dit pand met erf verkocht door textielfabrikant Pieter Vreede.[319] Aan de kant van de Apothekersdijk is een theekoepel gebouwd, afgaande op de kaart van Van Campen uit 1850. Tot slot zijn aan de Hooigracht veel kavels verlengd en 'vertuind' door sloop van huizen naar de Middelste gracht (zie afb. 54).

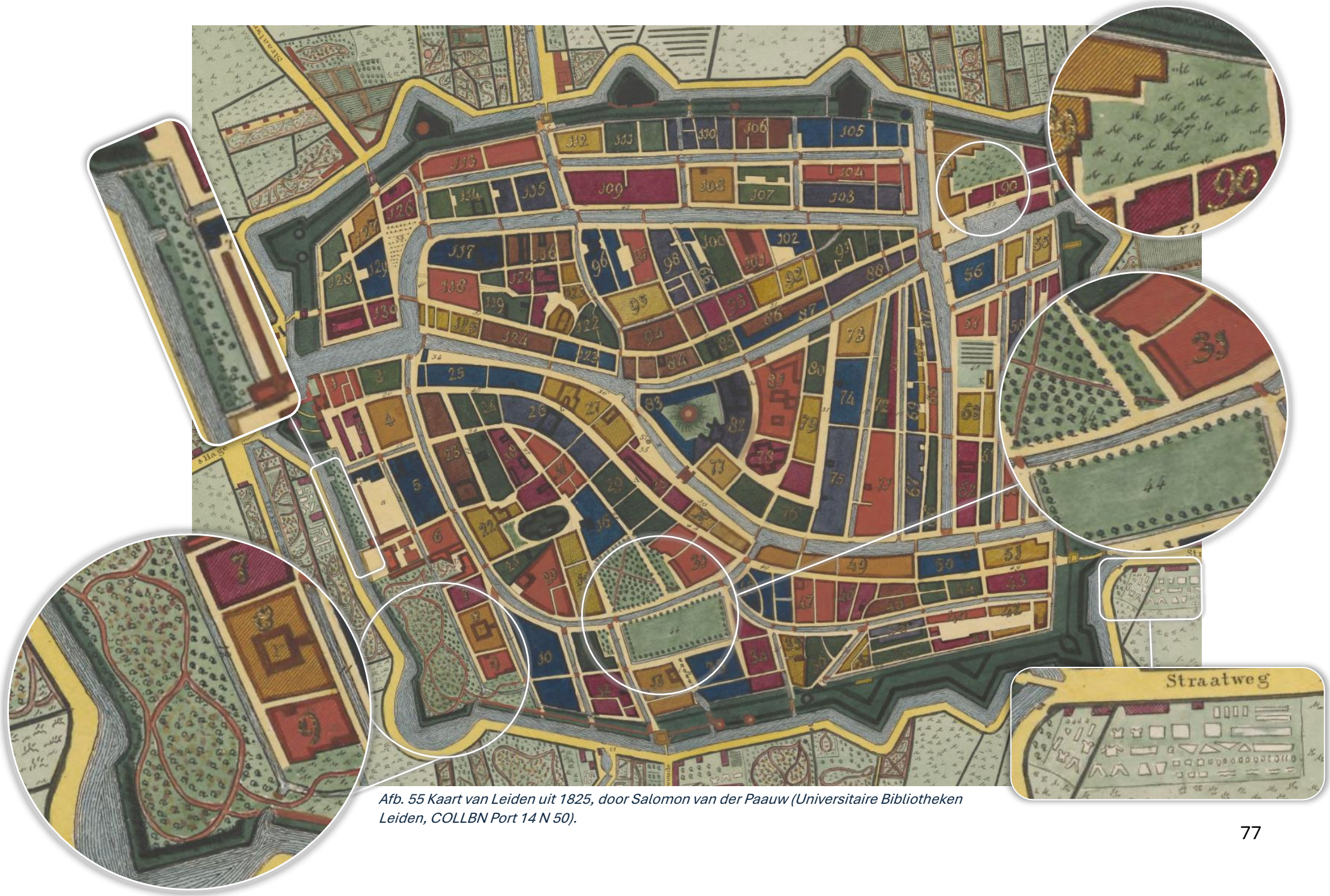

Afb. 53 Hogewoerd 144 op de kaart van Hagen vóór 1670 en op de kaart van Campen in 1850 (met theekoepel, uitsnede Google Maps 2021). Links: Afbeelding uit het rapport van Janneke van Golen (2012).

[317] De Baar e.a., *Het Jean Pesijnhofje*, 25.
[318] Janneke van Golen, 'Achttiende-eeuwse wooncultuur in Leiden. Een onderzoek naar vier panden en hun eigenaren: Breestaat 117 en 24, Hogewoerd 144, Hooigracht 27', Stageverslag (Leiden: Gemeente Leiden: Monumenten & Archeologie, 2012), 39.
[319] Van Golen, 30.

Afb. 54 Vertuining van kavels achter de Hooigracht, grenzend aan de Middelstegracht. Links: Hagen, Christiaan, Lugdunum Batavorum vulgo Leyden, ca. 1670, rechts: P.W.M Trap en A.J. Wendel, kaart van Leiden gemaakt in opdracht van de Vereniging voor Volksgezondheid in 1870) (collectie ELO PV_PV449).

Afb. 55 Kaart van Leiden uit 1825, door Salomon van der Paauw (Universitaire Bibliotheken Leiden, COLLBN Port 14 N 50).

2.

Goudenregen en seringen weerspiegelend in Stille Mare

Van verarmde stad naar industriestad (1795-1896)

In 1795 trokken Franse troepen de Republiek binnen. Gedurende de opvolgende periode van de Franse overheersing werd in de Republiek een nieuwe bestuurlijke structuur gevormd die aan de basis stond van een toenemende centralisatie in de negentiende eeuw. Zo werd met de eerste moderne Nederlandse grondwet van 1798 het onderscheid tussen steden en het platteland opgeheven. Er werd voortaan gesproken over gemeenten en steden verloren hun privileges. De bestuurlijke omslag werd een feit toen de zoon van Willem V, de laatste stadhouder vóór de Franse overheersing, na de onafhankelijkheid in 1813 terugkwam als koning Willem I van het Koninkrijk der Nederlanden.[320] Voor steden betekende de centralisering een verlies van autonomie. De koning had uiteindelijke zeggenschap en benoemde ook de burgemeesters (tot 1824 waren dit er nog steeds vier). In 1851 kregen steden hun autonomie weer grotendeels terug door de komst van de Gemeentewet. Vanaf toen stond de gemeenteraad aan het hoofd van de gemeente en werd deze raad rechtstreeks gekozen door stemgerechtigden. Al sinds 1787 werd het stadsbestuur geadviseerd door twee raadscommissies: de Commissie van Financiën en de Commissie van Fabricage. Deze laatste commissie ging over de openbare werken en controleerde de stadsarchitect, die eindverantwoordelijk was voor de openbare werken. De functie van stadsarchitect was in voorgaande eeuwen verspreid over meerdere personen die ieder hun eigen verantwoordelijkheden hadden; vanaf 1818 werd de functie slechts door één persoon uitgeoefend.[321] Gedurende de negentiende eeuw werd de rol van de Commissie van Fabricage steeds nadrukkelijker het verfraaien van de stad 'ten gerieve der ingezeten'.[322] Dat groenvoorziening steeds meer een taak van de gemeente werd, blijkt ook uit het feit dat in 1879 een eerste tuinman in gemeentelijke dienst kwam. Weliswaar hoefde deze tuinman nog geen vakman te zijn en deed hij vele andere klusjes in de stad, hij kreeg wel de verantwoordelijkheid over het onderhoud van de verschillende plantsoenen in de stad.[323]

---

[320] Boudien de Vries, 'Korte introductie: 1795-1896, een dynamisch tijdvak', in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, door R.C.J. van Maanen, onder redactie van Boudien de Vries, vol. 3 1795-1896 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2004), 11.

[321] E. Pelinck, 'De functionarissen belast met de zorg voor de stadsbouwwerken te Leiden (1575-1818)', *Leids jaarboekje* 59:1967, 59-76, 70; Herman Amptmeijer en Cor Smit, 'Onzalige partijschappen: bestuur en politiek', in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, door R.C.J. van Maanen, onder redactie van Boudien de Vries, vol. 3 1795-1896 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2004), 114-16.

[322] Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 30 oktober 1862, Nr. 72.

[323] Galjaard, *Van bolwerk tot speelweide*, 1, 14-15.

In Leiden liep het inwonersaantal nog altijd terug. In 1815 werd het dieptepunt bereikt van zo'n 28.000 inwoners.[324] Tweederde van de bevolking deed een beroep op de bedeling.[325] Van de overgebleven nijverheid in Leiden was de, weliswaar sterk afgenomen, textielnijverheid nog steeds de belangrijkste. Leidse textielfabrikanten investeerden relatief snel in moderne werktuigen. Al in 1816 werd de eerste stoommachine geïntroduceerd in een laken- en greinfabriek aan de 3e Binnenvestgracht. In de jaren '30 van de negentiende eeuw ging bijna ieder jaar een textielfabriek over op de stoommachine. De komst van gaslicht maakte het bovendien mogelijk om de werkdag te verlengen. Dit gaslicht werd al in 1818 voor het eerst in een Leidse textielfabriek geïntroduceerd. Vanaf 1848 konden fabrieken gebruikmaken van de Stedelijke Gasfabriek. Voortaan werkten fabrieksarbeiders (waaronder vrouwen en kinderen) zes dagen per week en minstens 12 uur per dag; ook de zondagsrust was geen vanzelfsprekendheid. Leiden kreeg tot halverwege de negentiende eeuw weer een koploperspositie als textielstad.[326] De economische groei die hiermee gepaard ging, gaf de stad financiële ruimte om te vernieuwen.

Op het gebied van groen ontstonden er eind achttiende eeuw nieuwe opvattingen. De geometrische stijl van de achttiende eeuw was symbool gaan staan voor het absolutisme dat zoveel onvrede had veroorzaakt in Europa.[327] Een nieuwe stijl werd populair: de Engelse landschapsstijl. Voorname Engelse dichters als Joseph Addison (1672-1719) en Alexander Pope (1688-1744) bekritiseerden al vroeg in de achttiende eeuw de geometrische tuinstijl. Die was in hun ogen on-Engels. Zij pleitten voor een vrijere stijl die rechtdeed aan het Engelse landschap.[328] Dit landschap was mede door ontbossing veel vriendelijker geworden in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw.[329] De zachtheid van natuur kon worden versterkt in een geconstrueerd ideaallandschap met glooiingen, slingerende paden, waterpartijen en afwisseling tussen weidse velden en grote bomen. De ontwikkeling van de landschapsstijl werd versterkt door de Romantiek, een cultuurbeweging die het gevoelsleven centraal stelde. Tuinen waren dan ook niet langer bedoeld om naar te kijken, maar om te beleven. Wandelen werd een voorname activiteit onder de elite; niet langer over kaarsrechte boulevards, maar nu door een afwisselend landschap dat uitnodigde tot bezinning.[330]

In de (Bataafse) Republiek vond deze omslag in landschapsstijl pas eind achttiende

---

[324] R.C.J. van Maanen, 'Het stadsbeeld en de invulling van de stedelijke ruimte', in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, door R.C.J. van Maanen, onder redactie van Boudien de Vries, vol. 3 1795-1896 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2004), 17-39.
[325] Cor Smit, 'Leiden op stoom, veranderingen in de economische structuur', in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, door R.C.J. van Maanen, onder redactie van Boudien de Vries, vol. 3 1795-1896 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2004), 53.
[326] Smit, 55-61.
[327] Rob van der Laarse, 'Burgers als buitenlui. Het landschap der notabelen', *Stijlen van burgers* (speciale uitgave) nr. 176 Bis (2007) 7-38: 16.
[328] Laarse, 15-16; Backer, *Er stond een vrouw in de tuin*, 267-69.
[329] Josi Smit, *J.D. Zocher jr. Architect en tuinarchitect 1791-1870*, Bibliografieën en oeuvrelijsten van Nederlandse architecten en stedebouwkundigen (Rotterdam, 2008), 10-11.
[330] Smit, 10-11.

eeuw plaats op de buitenplaatsen. Begin negentiende eeuw maakte de nieuwe stijl een opmars in de steden. Bolwerken verloren hun functie, waardoor er ruimte vrijkwam voor aangelegde parken in landschapsstijl. Stadsbesturen wilden hiermee hun veelal vervallen steden verfraaien in de hoop hun gegoede burgers in de stad te houden.[331] Pas later in de negentiende eeuw gingen ook hygiënische motieven en beschavingsgedachten een rol spelen bij de aanleg van groenvoorzieningen.[332]

2.1 Openbrekende stad (1795-±1850)

Sinds het einde van de zeventiende eeuw was Leiden veel van haar bebouwing kwijtgeraakt door sloop. Aan het begin van de negentiende eeuw zette de sloop door: tussen 1799 en 1805 werden er nog eens 353 panden neergehaald.[333] In januari 1807 kwam de afbraak in een stroomversnelling door de ontploffing van een schip met 37.000 pond buskruit aan boord. Het schip lag in de gracht aan de Steenschuur en door onoplettendheid was er vuur bij het kruit gekomen. 151 mensen kwamen om en 218 huizen werden onbewoonbaar of verdwenen zelfs geheel.[334] De ontstane ruïne leverde plotseling een grote lege vlakte op midden in de stad. Wat deed de stad met deze vrijgekomen ruimte?

2.1.1. Gebruikswaarde van open grond

Afb. 56 Kleine en Grote Ruïne. Van de Paauw 1825.

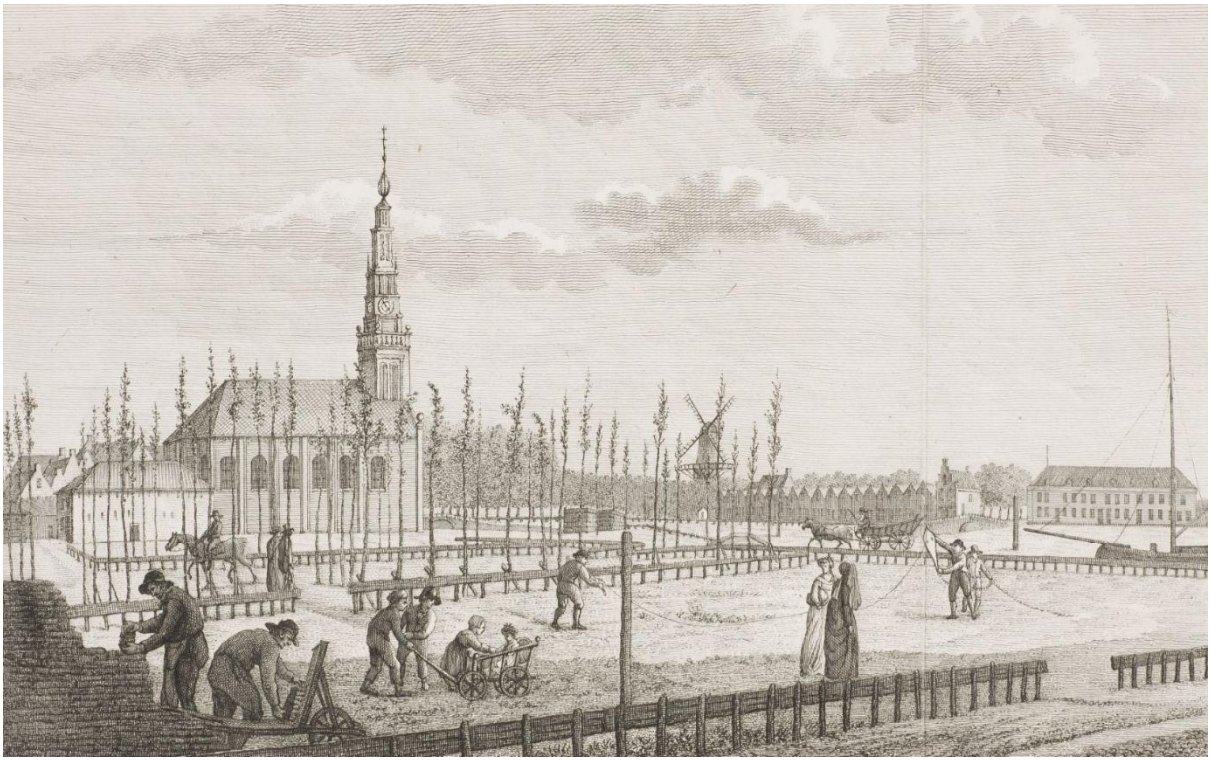
De ruïne die na de kruitramp overbleef, werd niet opnieuw met huizen bebouwd. Leiden was nog altijd een arme stad met een sterk gekrompen inwonertal. Lodewijk Napoleon wilde, nog volgens de achttiende-eeuwse mode, van het braakliggende terrein een groot plein maken. In het midden zou een gedenknaald komen, omringd door prestigieuze gebouwen zoals een nieuw academiegebouw, een bibliotheek, kazernes of de Rijksmunt.[335] In 1808 werd de eerste steen gelegd van de herinneringsobelisk, maar veel verder dan deze steen kwam het niet: vanwege geldgebrek werd de bouw gestaakt.[336] Als tijdelijke invulling werd de Kleine Ruïne (aan de noordkant) geheel beplant met bomen. Twee voetpaden van kolenas doorkruisten het terrein. De Grote Ruïne (aan de zuidkant) werd al snel gebruikt voor oefeningen van de schutterij en bleef daarom leeg met een bomenrij aan de randen. In totaal werden er 369

[331] Gerrie Andela, 'De stad als natuurverschijnsel', in *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, onder redactie van Ed Taverne en Irmin Visser (Nijmegen: Uitgeverij SUN, 1993), 185; Steenbergen, 'De kantlijn van de stad', 11.
[332] Andela, 'De stad als natuurverschijnsel', 185.
[333] Van Maanen, 'Het stadsbeeld en de invulling van de stedelijke ruimte', 17.
[334] Ibidem.
[335] J.C. Overvoorde, 'De ruïne', *Leids jaarboekje*, nr. 4 (1907) 33-47: 38-40; Van Maanen, 'Het stadsbeeld en de invulling van de stedelijke ruimte', 31.
[336] Overvoorde, 'De ruïne', 38-40.

iepen en 132 populieren geplant.[337] Deze invulling is terug te zien op de stadsplattegrond die stadsarchitect Salomon van der Paauw optekende in 1825, al nam Paauw niet het exacte aantal bomen over (zie afb. 55 en 56).

Het open terrein van de Grote Ruïne werd ondertussen volop gebruikt door Leidenaren (zie afb. 57). Kinderen kwamen om te vliegeren; markten en kermissen werden op het terrein gehouden, net als de viering van Leidens Ontzet en lustrumfeesten van het studentencorps. De schutterij gebruikte het terrein voor oefeningen en tot slot verhuurde het stadsbestuur stukken grond als 'grasgewas', waarover later meer.[338]

De vrijgekomen groene ruimte in de stad werd dus dankbaar op verschillende manieren toegeëigend door de bevolking. Tot 1884 bleef het terrein min of meer in dezelfde staat, onder andere omdat het nuttig gebruikt werd als schuttersveld en evenemententerrein, maar vooral omdat de wens bleef bestaan het terrein ooit te bebouwen.[339] Alhoewel, stadsarchitect Salomon van der Paauw poogde in 1835 om het terrein tot een stadspark te

Afb. 57 'Gezigt van het Plein der Ruïnes te Leyden Zoo als het zig na de Opruiming vertoont', door B. van den Broeck en Reinier Vinkeles uit 1808. Perspectief vanaf kruising Zonneveldstraat met Nieuwsteeg (ELO PV_PV46199).

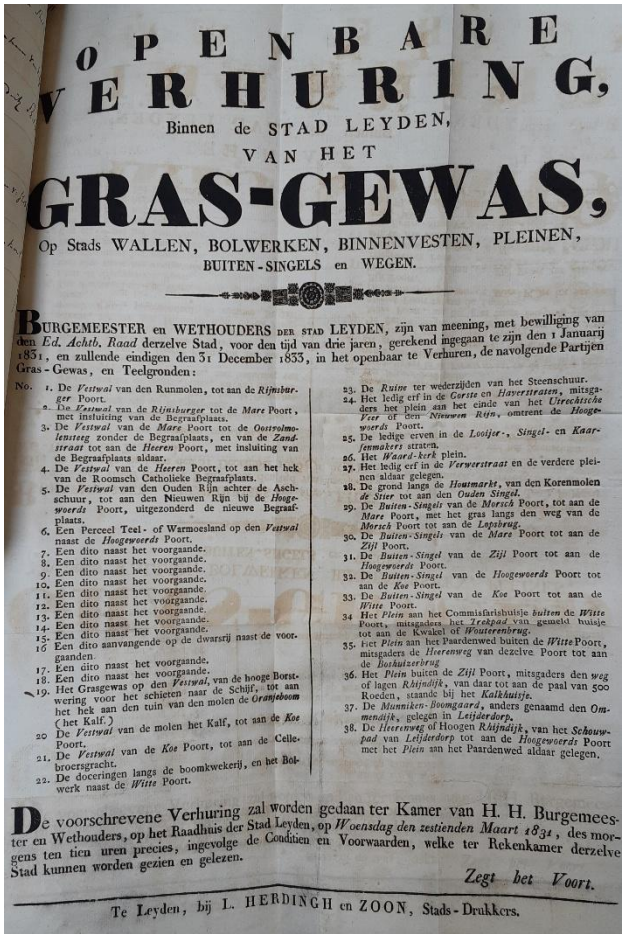
[337] L. Knappert, *De ramp van Leiden na honderd jaar herdacht* (Schoonhoven: S.&W.N. van Nooten, 1906), 122.

[338] De schutterij had ook een Schuttersveld buiten de stad tot haar beschikking, maar dat was vaak te drassig. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd de Ruïne officieel de enige plek in Leiden waar het was toegestaan om te vliegeren. 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 14 oktober 1867', Art. 92 (1867), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1867-10-14/edition/null/page/2; Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief van Leiden (SA III) 0516 inv. nr. 1424 'Notulen van Burgemeester en Wethouders inzake de fabricage, met bijlagen' (1831), bijlage 17; Overvoorde, 'De ruïne', 40; Van Maanen, 'Het stadsbeeld en de invulling van de stedelijke ruimte', 31.

[339] Gaston Bekkers, *Het omheinde land. De geschiedenis van het Leidse stadspark* (Leiden: Gemeente Leiden, 1998), 44-49.

maken. De befaamde tuinarchitect Zocher maakte zelfs al een ontwerp. Alle bomen op het terrein werden voor dit doel gekapt en in de eerste maanden van 1835 liet stadsarchitect Salomon van der Paauw het terrein omspitten en inzaaien door armlastigen.[340] Wegens te hoge kosten ging dit plan niet door en werd het terrein heringericht naar een idee van Salomon van der Paauw zelf. Het resultaat zal eenvoudig zijn geweest: op latere kaarten van 1850 en 1870 is het terrein blanco gelaten, terwijl het plantsoen en vrijwel alle binnentuinen zijn weergegeven als landschapstuinen.

De vrijgekomen ruimte door de kruitramp kwam bovenop de eerder ontstane 'gaten' in de stad door sloop van bouwvallige en onbewoonde panden, zoals uit het vorige hoofdstuk al bleek. Op 23 april 1816 besloot het stadsbestuur de open gronden als 'grasgewas' te verhuren voor de tijd van drie jaar.[341] Wat precies onder grasgewas werd verstaan en wat de huurder ermee mocht doen, is onduidelijk. In een verhuuraankondiging van 1831 staan te verhuren gronden soms expliciet omschreven als 'teel- of warmoesland', maar meestal is de beschrijving slechts 'ledig erf' of grasgewas. Grasvelden werden mogelijk nog steeds gebruikt als bleekveld, maar de populariteit van deze velden zal begin negentiende eeuw zijn afgenomen. In 1790 vond de Franse chemicus Claude Louis Berthollet namelijk het bleekwater uit.[342] Bleekvelden verloren in de periode daarna hun functie. Het nieuwe middel zal langzaam zijn intrede hebben gedaan in Leiden: op de stadsplattegrond van 1825 zijn namelijk nog altijd bleekvelden weergegeven aan de rand van de stad (zie afb. 55). Naast bleekveld of warmoesland werden de velden waarschijnlijk gebruikt voor het plaatsen van meststalen of droogrekken (voor het drogen van wasgoed). In ieder geval werd een deel van de vestwal hier in

OPENBARE VERHURING,

Binnen de STAD LEYDEN,

VAN HET

GRAS-GEWAS,

Op Stads WALLEN, BOLWERKEN, BINNENVESTEN, PLEINEN, BUITEN-SINGELS en WEGEN.

BURGEMEESTER en WETHOUDERS der STAD LEYDEN, zijn van meening, met bewilliging van den *Ed. Achtb. Raad* derzelve Stad, voor den tijd van drie jaren, gerekend ingegaan te zijn den 1 Januarij 1831, en zullende eindigen den 31 December 1833, in het openbaar te Verhuren, de navolgende Partijen Gras-Gewas, en Teelgronden:

No.
1. De *Vestwal* van den Runmolen, tot aan de *Rijnburger* Poort.
2. De *Vestwal* van de *Rijnburger* tot de *Mare* Poort, met insluiting van de Begraafplaats.
3. De *Vestwal* van de *Mare* Poort tot de *Oostvolmolensteeg* zonder de Begraafplaats, en van de *Zandstraat* tot aan de *Heeren* Poort, met insluiting van de Begraafplaats aldaar.
4. De *Vestwal* van de *Heeren* Poort, tot aan het hek van de Roomsch Catholieke Begraafplaats.
5. De *Vestwal* van den Ouden Rijn achter de Aschschuur, tot aan den Nieuwen Rijn bij de *Hoogewoerds* Poort, uitgezonderd de nieuwe Begraafplaats.
6. Een Perceel Teel- of Warmoesland op den *Vestwal* naast de *Hoogewoerds* Poort.
7. Een dito naast het voorgaande.
8. Een dito naast het voorgaande.
9. Een dito naast het voorgaande.
10. Een dito naast het voorgaande.
11. Een dito naast het voorgaande.
12. Een dito naast het voorgaande.
13. Een dito naast het voorgaande.
14. Een dito naast het voorgaande.
15. Een dito aanvangende op de dwarsrij naast de voorgaanden.
16. Een dito naast het voorgaande.
17. Een dito naast het voorgaande.
18. Een dito naast het voorgaande, van de hooge Borstwering voor het schieten naast de Schijf, tot aan het hek aan den tuin van den molen de *Oranjeboom* (het Kalf.)
19. Het Grasgewas op den *Vestwal*, tot aan de *Koe* Poort.
20. De *Vestwal* van de molen het Kalf, tot aan de Cellebroersgracht.
21. De *Vestwal* van de *Koe* Poort, tot aan de doeringen langs de boomkwekerij, en het Bolwerk naast de *Witte* Poort.
22. De ruine ter wederzijden van het Steenschuur.
23. Het ledig erf in de *Gorste* en *Haverstraten*, mitsgaders het plein aan het einde van het *Utrechtsche Veer* of den *Nieuwen Rijn*, omtrent de *Hoogewoerds* Poort.
24. De ledige erven in de *Looijer-*, *Singel-* en *Kaarsenmakers* straten.
25. Het *Waard-kerk* plein.
26. Het ledig erf in de *Verwerstraat* en de verdere pleinen aldaar gelegen.
27. De grond langs de *Houtmarkt*, van den Korenmolen *de Ster* tot aan den *Ouden Singel*.
28. De *Buiten-Singels* van de *Morsch* Poort, tot aan de *Mare* Poort, met het gras langs den weg van de *Morsch* Poort tot aan de *Lapsteeg*.
29. De *Buiten-Singels* van de *Mare* Poort tot aan de *Zijl* Poort.
30. De *Buiten-Singel* van de *Zijl* Poort tot aan de *Hoogewoerds* Poort.
31. De *Buiten-Singel* van de *Hoogewoerds* Poort tot aan de *Koe* Poort.
32. De *Buiten-Singel* van de *Koe* Poort tot aan de *Witte* Poort.
33. Het *Plein* aan het Commisfarishuisje *buiten* de *Witte* Poort, mitsgaders het *Teekpad* van gemeld huisje tot aan de Kwakel of *Wouterenbrug*.
34. Het *Plein* aan het Paardenwed buiten de *Witte* Poort, mitsgaders de *Heerenweg* van dezelve Poort tot aan de *Buitenzerbrug*.
35. Het *Plein* buiten de *Zijl* Poort, mitsgaders den *weg* of lagen *Rijndijk*, van daar tot aan de paal van 500 Roeden, staande bij het *Kalkhuisje*.
36. De *Munniken-Boomgaard*, anders genaamd den *Ommendijk*, gelegen in *Leijderdorp*.
37. De *Heerenweg* of Hoogen *Rhijndijk*, van het *Schouwpad* van *Leijderdorp* tot aan de *Hoogewoerds* Poort met het *Plein* aan het Paardenwed aldaar gelegen.

De voorschrevene Verhuring zal worden gedaan ter Kamer van H. H. Burgemeester en Wethouders, op het Raadhuis der Stad Leyden, op *Woensdag den zestienden Maart 1831*, des morgens ten tien uren precies, ingevolge de Condities en Voorwaarden, welke ter Rekenkamer derzelve Stad kunnen worden gezien en gelezen.

Zegt het Voort.

Te Leyden, bij L. HERDINGH en ZOON, Stads-Drukkers.

Afb. 58 Verhuuradvertentie van 'grasgewas' (1831) (ELO 0516, inv. nr. 1424 (bijlage 17)).

[340] Bekkers, *Het omheinde land*, 42; Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief van Leiden (SA III) 0516 inv. nr. 4205, 'Notulen van de Commissie van Fabricage (1833-1836)', aldaar 9 december 1834, f.89 en 22 december 1834, f. 92.

[341] Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief van Leiden (SA III) 0516, inv. nr. 96 A, 'Besluiten van de raad van de stad Leiden (1816-1818)', aldaar 23 april 1816, f. 17v-18.

[342] De Jong, 'Bedrijvig groen. Van bleekvelden en lijnbanen', 124.

1834 voor gebruikt.[343]

De verhuuraankondiging van 'grasgewas' van 1831 geeft een indruk van de verschillende plekken in de stad waar grond verhuurd werd. Het gaat om de 'stadswallen, bolwerken, binnenvesten, pleinen, buitensingels en wegen'.[344] Het grootste deel van de te verhuren gronden ligt op de vestwallen (22 van de 38 gronden), daarnaast ligt een aantal gronden net buiten de vestingwerken (10 gronden). De overige zes gronden liggen in de armere buurten van de stad, waaronder het Waardkerkplein, de Looier-, Singel- en Kaarsenmakerstraat, de Gorte- en Haverstraat, de Ververstraat, langs de Houtmarkt en op de Ruïne.[345]

Uit notulen van de Commissie van Fabricage (1833-1842) blijkt dat er regelmatig werd gesproken over de open grond in de Ververstraat. Eind november 1834 kwamen er bij de commissie klachten binnen 'over het weiden van beesten in de Ververstraat', waarna de politie werd opgeroepen extra te surveilleren.[346] Kennelijk moest de huurder van dit grasgewas expliciet toestemming vragen om vee te mogen weiden. Een jaar later werd het namelijk toegestaan aan J. Bronsgeest, 'huurder van het gras' in de Ververstraat, om gedurende enkele dagen 'daarop een paar koeyen te doen grazen'.[347] Dat beide notities om de maand november gaan, is waarschijnlijk geen toeval. November was van oudsher slachtmaand: de in de zomer vetgemeste dieren werden geslacht in de Vleeshal op de Breestraat om als vleesvoorraad voor de winter te dienen.[348] Tot het zover was bevonden de dieren zich dus al binnen de stad. Tegelijkertijd was vee ook zomers in de stad te vinden: in juli 1839 was het namelijk wéér raak op de Ververstraat; er was geklaagd over zieke koeien die hier werden geweid.[349] Ook op de Vestwallen werd in de zomer ongeoorloofd vee geweid. De stadsarchitect ontving hierover 'van onderscheide kanten klagten' en vroeg de politiedirecteur om 'tegen dit misbruik te waken'.[350] Dat er koeien in de stad waren, wordt nog eens bevestigd door drie bouwkundige rekesten uit 1806-1807 waarin verzocht werd panden tot koeienstal te mogen verbouwen. Dit verzoek kwam onder andere van melkverkoper Jan Dirkse van Poelgeest die op de IJzerengracht woonde (nu Nieuwe

[343] ELO 0516 inv. nr. 4205, 'Notulen van de Commissie van Fabricage (1833-1836)', aldaar 9 december 1834, f.89; Ed van der Vlist, 'De aanleg en ontwikkeling van het Plantsoen in Leiden', in *Een aangenaame publieke wandeling. Een schets van historische stads- en singelparken* (Zuthpen: Walburg Pers, 1997), 64.
[344] ELO 0516 inv. nr. 1424 'Notulen van Burgemeester en Wethouders' (1831), bijlage 17.
[345] Ibidem.
[346] ELO 0516 inv. nr. 4205, 'Notulen van de Commissie van Fabricage (1833-1836)', aldaar 20 november 1834, f.87.
[347] Idem, aldaar 23 november 1835, f.125.
[348] 'Het is hier iedere maand november slachtmaand', *Vleesmagazine* (blog), 3 november 2022, https://vleesmagazine.nl/nieuws/het-is-hier-iedere-maand-november-slachtmaand.
[349] Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief van Leiden (SA III) 0516, inv. nr. 4206, 'Notulen van de Commissie van Fabricage (1837-1842)', aldaar 1839, f. 118.
[350] ELO 0516 inv. nr. 4205, 'Notulen van de Commissie van Fabricage (1833-1836)', aldaar 1835, f. 112.

Beestenmarkt).[351] Het agrarische karakter van de stad was begin negentiende eeuw mogelijk weer sterker aanwezig dan halverwege de zeventiende eeuw.

Naast de ruïne en de open ruimtes door huizenafbraak, kwam er ook ruimte vrij door de afbraak van de bolwerken begin negentiende eeuw. Sinds de steden hun privileges verloren door de grondwet van 1798, waren de vestingwerken slechts overbodige afbakeningen tussen stad en platteland zonder militaire of politieke functies.[352] Om seizoensgebonden werkloosheid tegen te gaan in de winter van 1830/'31, stelde de stadsarchitect Salomon van der Paauw voor om de vestwal in het zuidoosten te egaliseren en het terrein met hakhout te beplanten. Het project werd bekostigd met de verkoop van vijfhonderd te rooien iepen die aan de singel stonden. Op 22 november begonnen zesenzestig arbeiders aan deze klus die vijftien weken zou duren.[353] Al voor de oplevering werd het plan om hakhout te planten aangepast naar een plan om de uitzonderlijk vruchtbare grond als teel- of warmoesland te verhuren gedurende drie jaar, net als met het 'wassend gras' in en om de stad werd gedaan.[354] Het te verhuren land werd afgesloten met een hek tegen kwaadwilligen. Huurder Frederik Ribot kreeg toestemming om te midden van deze moestuinen aardappelen te poten, een gewas dat begin negentiende eeuw aan populariteit won.[355] Een tweede deel van de vestingwal werd een jaar later bewerkt en opgeleverd. Hier werden wel elzen en essen als hakhout geplant. De bomen zouden als bijkomend voordeel het zicht op de schutterij ontnemen.[356]

Hoewel andere steden als Haarlem, Schiedam en Utrecht al plantsoenen hadden op de bolwerken, die bovendien waren ontworpen door de befaamde tuinarchitect Jan David Zocher (1791-1870), werd in Leiden de vrijgekomen ruimte dus ingericht als gebruiksgroen.[357] Vermoedelijk kon de stad de verhuuropbrengsten van de grond goed gebruiken en was de aanleg van een plantsoen te duur. Het uitblijven van een plantsoen op de Leidse stadswallen werd bekritiseerd in de *Arnhemsche Courant* van 6 februari 1836. In de daarin opgenomen dagboekfragmenten van 'den Oude van den Meer' werden de 'loffelijke pogingen' van veel steden om de bolwerken een 'bevalliger voorkomen te geven' geprezen; het 'Leydsche bolwerk' daarentegen was herschapen in een 'aardappelenland', een teken van kleingeestig bestuur.[358] De kritiek bleek in 1836 achterhaald, het Leidse stadsbestuur had namelijk twee jaar eerder besloten om een wandelplaats aan te leggen 'in

[351] Minke Walda, 'Bouwen in de krimpende stad: Renovatie, functieverandering en vergroening in Haarlem en Leiden rond 1800', *Bulletin KNOB* 119, nr. 1 (2020) 25-46: 38.
[352] Medema, *Achter de façade van de Hollandse stad*, 335; Van Maanen, 'Het stadsbeeld en de invulling van de stedelijke ruimte', 18.
[353] Van der Vlist, 'De aanleg en ontwikkeling van het Plantsoen in Leiden', 61.
[354] ELO 0516 inv. nr. 1424 'Notulen van Burgemeester en Wethouders' (1831), aldaar 25 januari 1831 en bijlage 17.
[355] Van der Vlist, 'De aanleg en ontwikkeling van het Plantsoen in Leiden', 63.
[356] Idem, 62-63.
[357] Smit, *J.D. Zocher jr. Architect en tuinarchitect 1791-1870*, 14-15.
[358] 'Brokken uit het Dagboek van den Oude van het Meer', *Arnhemsche courant*, 06-02-1836, 2. Geraadpleegd via Delpher https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010150251:mpeg21:p002.

de smaak als andere steden'.[359] In de *Leydse courant* werd dan ook op het krantenstuk gereageerd met de opmerking dat er wel degelijk een plantsoen aangelegd was: dit bewees de '[goede] gezindheid der Regering' en de 'goeden smaak van den Stads-Architect'.[360]

2.1.2. Welzijnswaarde van groen voor de notabelen

Vermoedelijk om 'de smaak [van] andere steden' te kunnen evenaren, had het Leidse stadsbestuur de beroemde tuinarchitect J.D. Zocher uit Haarlem gevraagd om een ontwerp te maken voor de wandelplaats op de voormalige bolwerken.[361] Hoewel Zocher zijn eerste vraagprijs had verlaagd, was zijn ontwerp uiteindelijk toch te duur voor de stad. In plaats van het ontwerp van Zocher werd op de bolwerken 'eene minder kostbare beplanting' aangelegd.[362] Het bolwerk van de Hogewoerdspoort tot aan molen De Oranjeboom (nu het Plantsoen) was niet het eerste deel van de bolwerken dat werd afgebroken. Nadat het in 1811 verboden was geworden om te begraven in de kerk, werd de elitebegraafplaats Groenesteeg in 1813 aangelegd op de bolwerken tussen de Hogewoerdspoort en de Zijlpoort.[363] Drie jaar later werd in 1816 het deel tussen het Blauwe- of Grote Bolwerk en de Witte Poort gesloopt en overgedragen aan de universiteit, die de botanische tuin wilde vergroten.[364] De universiteit zou de stad een compensatie betalen voor de misgelopen inkomsten door het 'gemis der boomen' en door het niet kunnen verhuren van het grasgewas.[365] Hieruit blijkt opnieuw dat groen van economische waarde was voor het stadsbestuur. Ook de verplaatsing van de armenbegraafplaats op dit stuk grond naar het bolwerk bij de Herenpoort moest de universiteit betalen.[366] Een andere voorwaarde was dat de academietuin, 'evenals in andere steden des Rijks waar aanzienlijke kruidtuinen gevonden werden', op gezette tijden opengesteld moest worden voor 'notabelen' van de stad om te kunnen wandelen.[367] Vermoedelijk zag het stadsbestuur een kans om de rijkere ingezetenen zo, op een voor de stad goedkope manier, toegang te geven tot groen, waardoor zij eerder in de stad zouden blijven wonen (en dus belastinginkomsten bleven opbrengen).

Binnen dit onderzoek is geen ruimte om uitgebreid op de groene invulling van begraafplaats Groenesteeg en de Hortus Botanicus in te gaan; wel laten deze twee

---

[359] Van der Vlist, 'De aanleg en ontwikkeling van het Plantsoen in Leiden', 63; ELO 0516 inv. nr. 4205, 'Notulen van de Commissie van Fabricage (1833-1836)', aldaar 20 november 1834, f. 88.
[360] 'Nederlanden. Leyden den 9den Februarij', *Leydse Courant*, 10 februari 1836, 1.
[361] Salomon van der Paauw besloot Zocher direct te vragen ook een ontwerp voor de Ruïne te maken. Hij gaf in 1834 zelfs al de opdracht de bomen op de ruïne te rooien en te verkopen. Het ontwerp is nooit in praktijk gebracht.
[362] ELO 0516 inv. nr. 4205, 'Notulen van de Commissie van Fabricage (1833-1836)', aldaar 20 november 1834, f. 88.
[363] Bekkers, *Het omheinde land*, 24-25.
[364] Idem, 17-19.
[365] ELO 0516 inv. nr. 96 A, 'Besluiten van de raad (1816-1818)', aldaar f. 96v.
[366] Herbert van Hoogdalem en Kees Walle, 'Het Armenbolwerk. Of de geschiedenis van een vergeten begraafplaats', in *Leids Jaarboekje* 109(2017) 130-54.
[367] ELO 0516 inv. nr. 23 C, 'Besluiten van burgemeesters, sedert 1824 van Burgemeester en Wethouders 1816-1851' (1816), aldaar 5 november 1816, f. 38v-39v.

voorbeelden zien dat de vrijgekomen groene ruimte op de bolwerken grotendeels ten goede kwam aan de elite van de stad. Dat gold ook voor het Plantsoen dat in 1836 werd geopend. Hier is al veel over geschreven: historicus Ed van der Vlist onderzocht voor het boek *Een aangename publieke wandeling* (1997) de aanleg, het gebruik en de ontwikkeling van het plantsoen tussen 1835 en circa 1995. Mede aan de hand van deze studie wordt hieronder kort de inrichting van het Plantsoen besproken, omdat deze groene ruimte laat zien hoe de nieuwe landschapsstijl een plek kreeg in de stad en hoe opnieuw vooral de elite van het nieuwe groen profiteerde. Ditzelfde geldt voor het burchtterrein, dat ook in deze paragraaf behandeld wordt.

Het Plantsoen

Zoals gezegd werd het ontwerp van Zocher voor een plantsoen op de bolwerken ingewisseld voor een eenvoudiger en goedkoper ontwerp van stadsarchitect Salomon van der Paauw. De bestaande hoge aarden wal werd omgevormd tot een glooiende heuvel die afliep naar de singel. De afgegraven aarde werd in de singel gestort, waardoor die versmalde. Nadat het terrein was bewerkt werden in het voorjaar van 1835 de eerste bomen en heesters geleverd. Met de introductie van de landschapsstijl kwam ook de introductie van nieuwe parkbomen en exotische heesters. Bloemen verdwenen daarentegen naar de achtergrond.[368] Van der Paauw liet onder andere zware eiken, berken en 1113 witte acacia's planten en meer decoratieve bomen als zilversparren, lariksen, rode ceders, populieren en treurwilgen.[369] De diversiteit van deze beplanting paste in de Engelse landschapsstijl van afwisseling en speelsheid. Slingerende paden liepen over een aangelegde heuvel met bovenop een muziektent.[370] De paden op de heuvel hadden aan weerszijden heggen, waarschijnlijk om te voorkomen dat de helling door wandelaars werd stukgelopen.[371] Dat het al wandelend leek alsof het plantsoen overliep in de landelijke taferelen áchter de singel, versterkte de natuurbeleving. Het zicht op de ommelanden paste bij de idealen van de landschapsstijl, waarin het landschap een oneindigheid moest uitstralen en waarin de romantiek van het (vaderlandse) platteland de belevingswereld van de wandelaar zou versterken.[372] Een aquarel van Wilhelmus van Groenewoud uit 1837 geeft het plantsoen weer in de romantische stijl die het park moest uitdragen (zie afb. 59).

Op 1 juni 1836 werd het Plantsoen geopend voor publiek. Tussen 1 april en 1 november was het park voor iedereen toegankelijk van negen uur 's ochtends (later half zeven) tot een halfuur voor het luiden van de poortklok (later acht uur 's avonds).[373] Alhoewel het park openbaar toegankelijk was, zal vooral de elite er gebruik van hebben gemaakt. De vroege negentiende-eeuwse stadsparken stonden symbool voor welvaart en

[368] Backer, *Er stond een vrouw in de tuin*, 280.
[369] Zie voor de volledige rekeningen: Van der Vlist, 'De aanleg en ontwikkeling van het Plantsoen in Leiden', 63-66; Bekkers, *Het omheinde land*, 30.
[370] Bekkers, *Het omheinde land*, 30.
[371] Galjaard, *Van bolwerk tot speelweide*, 9.
[372] Backer, *Er stond een vrouw in de tuin*, 280.
[373] Van der Vlist, 'De aanleg en ontwikkeling van het Plantsoen in Leiden', 67.

prestige en werden aangelegd voor de burgerij: de natuurbelevenis ín de stad moest voorkomen dat welgestelde burgers zich buiten de stad vestigden.[374] De arbeidersklasse van de stad had, zeker met de komst van fabrieken en gasverlichting, geen tijd en puf om te wandelen. In dat opzicht leverde het park de werkende klasse weinig op. Zij verloren zelfs grond die voorheen verhuurd werd ter gebruik. De 4e Binnenvestgracht, die het Plantsoen scheidde van de nabijgelegen arbeidersbuurt en die aan de kant van het Plantsoen zelfs afgesloten was met een muur[375], symboliseerde dan ook de afgesloten werelden van de elite en de arbeiders.

In 1862 stelde de Raad het functioneren van toezichthouder Johannes Bolt ter discussie: een groep jongens sloeg met stokken de eikels van de bomen. Hoewel dit bijna dagelijks gebeurde, konden zij dit ongestoord blijven doen met 'een schrikkelijke ravage' tot gevolg.[376] Mogelijk ging het hier om baldadigheid, maar het is waarschijnlijker dat de jongens de eikels gebruikten als varkensvoer of dit hiervoor konden verkopen. Van oudsher staan eikels bekend als goed en veelgebruikt varkensvoer dat het uiteindelijke varkensvlees beter zou doen smaken.[377] In de stad waren nog altijd veel varkens te vinden. In 1870 werden, vanwege ziektebestrijding, alle varkenshokken in de stad in kaart gebracht: het waren er 81 in totaal, met name in de dichtbevolkte buurten.[378] De eikenbomen in de stad, waarvan

Afb. 59 Het Plantsoen in 1837 door Wilhelmus van Groenewoud (ELO PV_PV7915.7b).

[374] Andela, 'De stad als natuurverschijnsel', 185; Steenbergen, 'De kantlijn van de stad', 11; Van Rooijen, 'De wortels van het stedelijk groen', 130-31.
[375] Erfgoed Leiden en Omstreken, *Aanleg van het Plantsoen, tekening in kleur* (tekening, ca. 1870), PV_PV1384.5. Een muur is zichtbaar op dit ontwerp. Van wanneer dit ontwerp precies is is onduidelijk, in de beeldbank van ELO staat de datum 'ca. 1870' vermeld.
[376] Van der Vlist, 'De aanleg en ontwikkeling van het Plantsoen in Leiden', 69-70.
[377] H. M. Heybroek, 'Cultuurhistorie van de eik', *Nederlands bosbouwtijdschrift* 6, nr. 61 (1989) 159-64.
[378] Erfgoed Leiden en Omstreken, P.W.M. Trap, A.J. Wendel, *Kaart der Stad Leiden aanwijzende de sterfte aan cholera en typhus gedurende de jaren 1853-1869 benevens sommige ophopingen van schadelijk vuil* (kaart, Vereniging voor Volksgezondheid, 1870), PV_PV449.

negentig procent in het Plantsoen stond[379], hadden voor sommige stadsbewoners mogelijk dus een gebruikswaarde. Ook andere klachten over 'baldadige beschadigingen' aan het plantsoen keerden telkens terug. Heesters en bloemen hadden zowel te lijden van vernielzucht als van 'begeerlijkheid' (bloemen werden geplukt).[380]

In de winter was het plantsoen gesloten, dan werden gewassen aangevuld of vervangen. Ook 's zomers werden bloemperken regelmatig aangevuld. In 1860 werd besloten dat de vier ovale bloemperken om de veertien dagen vervangen werden. Iedere maandag moesten de perken gecontroleerd worden.[381] In 1864 werd de Hogewoerdspoort gesloopt. Hierdoor kwam extra ruimte vrij voor het park. Paden werden verbreed, nieuwe perken werden aangelegd en het park kreeg, geheel volgens de landschapsstijl, een zwanenbassin.[382] In 1862 werd over het houden van zwanen door de stad nog gediscussieerd in de gemeenteraad. Raadslid Goudsmit vond de zwanen te duur: 'er is hier geen kapitool, dat door ganzen of zwanen moet worden bewaakt'.[383] De heer Fremery had 'de stellige overtuiging' dat 'al wat er gedaan [kon] worden ter verbetering, verfraaiing en veraangenaming van het verblijf der ingezetenen, niet alleen wenschelijk, maar noodig [was] om anderen aan te moedigen zich hier te vestigen, waardoor ook de welvaart der stad zal worden bevorderd'.[384] Hieruit blijkt opnieuw hoe belangrijk de economische waarde van groen voor de stad was: groenvoorzieningen trokken welgestelden naar de stad. Het Plantsoen was dan ook niet de enige wandelplaats die in Leiden werd aangelegd. In 1839 werd de Kleine Plantagie aangelegd aan de Rijnsburgersingel, opnieuw via een werkverschaffingsproject.[385] Gedurende de negentiende eeuw werd het terrein opgeslokt door fabrieken. Omdat het plantsoen slechts kort heeft bestaan, wordt er verder niet op ingegaan in dit onderzoek.

De Burcht

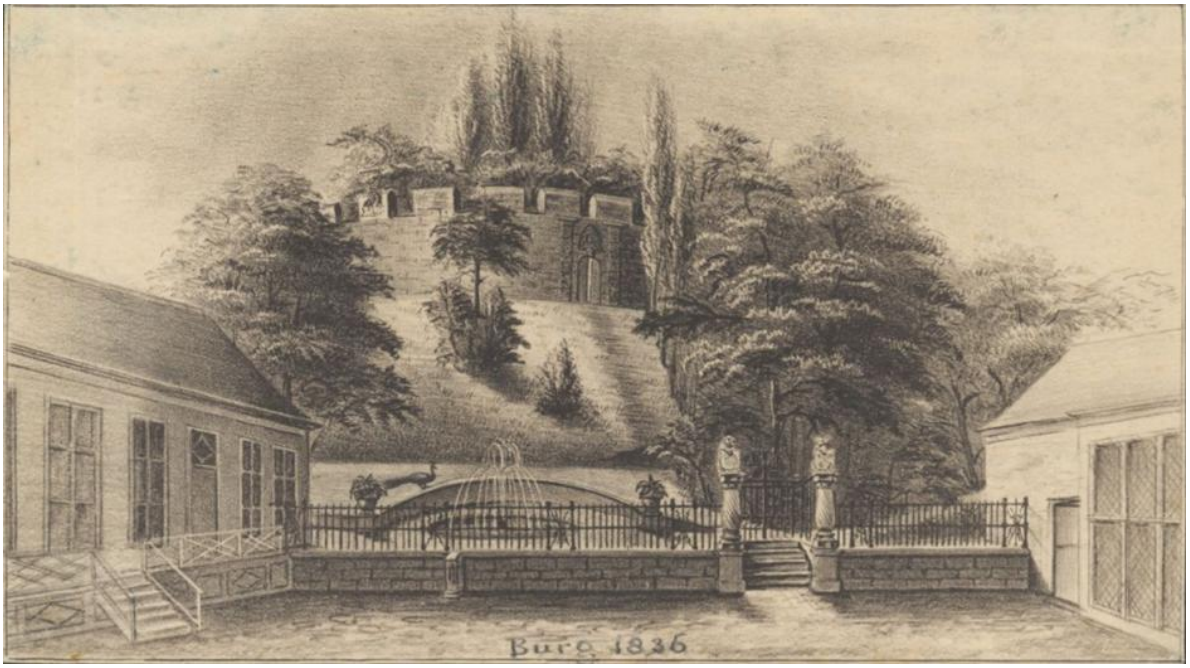
Naast het plantsoen was ook de Burcht een plek bestemd voor de elite van de stad, alleen al omdat er entree betaald moest worden. Uit vorige hoofdstukken bleek dat de pachter van het aangrenzende Heerenlogement ook het burchtterrein pachtte en het terrein inrichtte. In 1761 overleed pachter Hendrik Bagh, die van de Burcht een geometrisch tafereel had gemaakt zoals bleek uit het vorige hoofdstuk. Het logement bleek er na de dood van Bagh financieel niet goed voor te staan.[386] Zijn opvolger zal gezien de financiële problemen waar hij mee te maken had het burchtterrein niet in dezelfde mate als zijn voorganger hebben kunnen onderhouden.

In 1821 stelde de Commissie van Fabricage inderdaad vast dat het burchtterrein in

[379] Van der Vlist, 'De aanleg en ontwikkeling van het Plantsoen in Leiden', 72.
[380] Van der Vlist, 69.
[381] Idem, 68, 71.
[382] Idem, 74-75; De Jong en Tjon Sie Fat, 'Stadsgroen als culturele opdracht', 33.
[383] Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 30 oktober 1862, Nr. 72.
[384] Ibidem.
[385] Bekkers, *Het omheinde land*, 50.
[386] Van Zuilen, 'Het Leidse Heeren Logement onder de Bagh familie', 76-78.

verval was geraakt.[387] Binnen de burchtmuren stonden slechts de resten van het doolhof nog overeind.[388] De commissie stelde voor om de burcht en de omliggende gronden opnieuw in te richten zodat het opnieuw een 'cieraard voor den stad' zou worden - dit tot genoegen van zowel de 'ingezeten dezer stad als voor vreemdelingen'. Er werden plannen bedacht om het Heerenlogement nieuw leven in te blazen waarbij werd opgemerkt dat 'vreemdelingen' die met eigen paard of rijtuig de stad bezochten het Heerenlogement zouden verkiezen boven andere logementen vanwege de stallen op het terrein, in het bijzonder tijdens het zomerseizoen.[389] Dit toont nog eens het chique karakter van het burchtterrein aan en het belang van het terrein voor 'toerisme'. De stad zou de nodige veranderingen en verbeteringen aan het plantsoen bewerkstelligen. De trappen naar de burcht, de pilaren bij de entree en de fontein moesten bijvoorbeeld gerenoveerd worden. De Commissie van Fabricage stelde voor dat de stad de renovaties zou betalen door zich te ontdoen van het 'onherstelbaar' vervallen Doelenhuis.[390]

Wanneer de werkzaamheden precies begonnen is onduidelijk. Het lijkt erop dat het terrein pas tussen 1836 en 1838 de meest ingrijpende veranderingen heeft ondergaan. Een lithografie van de Burcht uit 1836 laat al een heel ander beeld zien dan de prenten uit de eeuw ervoor (zie afb. 60). De geometrische tuin en het hertenkamp zijn verdwenen en ook de trap lijkt slechts nog een pad omhoog te zijn. In de *Leydse Courant* van 18 juni 1838 werd bericht dat stadsarchitect Van der Paauw van de Burcht een 'schoon plantsoen en

Afb. 60 'Burg 1836' (lithografie, ELO PV_PV18448.2).

[387] Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief van Leiden (SA III) 0516 inv. nr. 3401, 'Conceptrapport van de Commissie van Fabricage omtrent restauratie van de Burcht' (1821), nr. 47.
[388] Salomon van der Paauw schreef dit in 1863 over zijn beginjaren naar aanleiding van ophef over beschadigingen aan het plantsoen. Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief van Leiden (SA III) 0516 inv. nr. 3428, 'Ingekomen stukken betreffende geconstateerde veranderingen aan de beplanting op de Burcht' (1863).
[389] ELO 0516 inv. nr. 3401, 'Conceptrapport van de Commissie van Fabricage' (1821), nr. 47.
[390] Ibidem.

wandelplaats' had gemaakt. De 'ongemakkelijke trap' was vervangen door 'zacht oploopende slingerpaden' en een 'groot getal vruchtboomen' werd 'uitgeroeid'. Binnen in de burcht waren populieren geplaatst.[391] Als Van der Paauw in 1863 terugblikt op zijn werkzaamheden schrijft hij dat er zowel binnen als buiten de Burcht bosjes van iepen-, essen- en esdoornhout waren geplant, 'ten einde mettertijd belommering te verkrijgen'.[392] De Engelse landschapsstijl, met al zijn variëteit én nadruk op de wandelbeleving, had duidelijk zijn intrede gedaan.

Net als het plantsoen had ook het burchtterrein te maken met moedwillige beschadigingen. In januari 1863 bracht stadsarchitect Jan Willem Schaap, de opvolger van Salomon van der Paauw, een bezoek aan het plantsoen rond de Burcht. Tot zijn schrik constateerde hij dat er bomen waren gehakt: er was een 'ijlheid' [uitdunning] in het plantsoen ontstaan. Het hakken leek te zijn gebeurd met 'onbekwame hand'. De fraaie beplanting had zo een 'grove beleediging ondergaan' en het zou met de eerstvolgende zomer ongetwijfeld 'door elken bezoeker bejammerd worden'.[393] Schaap verdacht de pachter van de Burcht ervan het hout te hebben gekapt. Hij zou het deels al verbrand hebben, het was immers januari. Het hakken zou in strijd zijn met het huurcontract dat in 1858 met de pachter was afgesloten. Daarin stond dat hij het hout niet mocht hakken zonder overleg met de Commissie van Fabricage.[394] Het lijkt erop dat de Commissie van Fabricage in de negentiende eeuw de zeggenschap over het terrein naar zich had toegetrokken. Het conflict laat in ieder geval zien dat er ook in de negentiende eeuw verschillend werd gekeken naar de waarde van bomen in de stad: voor de een dienden ze ter verfraaiing, voor de ander dienden ze als brandstof om de koude januarimaand mee door te komen.

De gepensioneerde Salomon van der Paauw bezocht tot slot ook de plaats delict. Hij stuitte 'dadelijk op het gemis der […] boschjes op den Noordelijken en Westelijken buitengrond'. De groene spaanders die op de grond waren achtergebleven, bewezen dat het 'hakken voor korte tijd had plaatsgehad' en dat het afgehakte hout 'verre van dood is te achten'. Ook aan de Burggracht was een 'opgaande woudboom' beschadigd, net als 'onderscheidene andere vrucht en woudbomen'. Hieruit valt op te maken dat vruchtbomen weliswaar niet meer de boventoon voerden, maar dat ze nog altijd op het burchtterrein te vinden waren.[395]

In de periode dat de fotografie opkwam is er een aantal foto's gemaakt van de Burcht aan het einde van de negentiende eeuw. Op de foto's valt op hoe groen de burchtheuvel is (zie afb. 61 en 62). De met klimop begroeide burcht lijkt haast in een bos te liggen en is als ruïne op zichzelf een 'tuinornament' die past in de landschapsstijl (meer over klimop in paragraaf

[391] 'Nederlanden. Leyden den 17den Junij', *Leydse Courant*, 18 juni 1838.
[392] ELO 0516 inv. nr. 3428, 'Ingekomen stukken betreffende geconstateerde veranderingen' (1863).
[393] Ibidem.
[394] Ibidem.
[395] Ibidem.

2.3.3.). Het prieeltje halverwege het slingerende pad omhoog, versterkt het romantische karakter van de plek.

Afb. 61 De Burcht circa 1860-1900 (ELO PV_PV16AM-6).

Afb. 62 De Burcht begin 20e eeuw (ELO PV_PV18454.14).

2.1.3. Lijst der opgaande Woudbomen (1852)

In 1816 werd op het smalle deel van de stadswal naast de Doelen een stadskwekerij aangelegd. Omdat de stadswal hier een 'zeer irregulier profiel' had, volgens stadsarchitect Salomon van der Paauw, was de grond voor weinig anders geschikt.[396] Hij overtuigde de gemeenteraad van het belang van een stedelijke boomkwekerij door erop te wijzen dat de stad niet meer hoefde te betalen aan boomkwekers als het een eigen boomkwekerij had. Bovendien zou door de kweekbeplanting op het terrein naast de Doelen het regenwater niet meer aflopen naar de aangrenzende huizen; het uitzicht van deze huizen zou verbeteren en de kwekerij zou 'een aangenaam groen, en dus een vrolijker uitzigt' bieden aan de wandelaars die vanaf de singel naar de stad keken.[397] De stadskwekerij had dus zowel een economische waarde, een gebruikswaarde - doordat het regenwater opnam - en een esthetische waarde - doordat het een groen uitzicht bood aan zowel omwonenden als aan wandelaars op de singel. Met de herbeplanting van de stad na de Tweede Wereldoorlog, waarover meer in hoofdstuk 3, werden nog andere voordelen van de stadskwekerij genoemd. In een advies over de herbeplanting stond dat kleine boompjes van de kwekerij het voordeel hadden dat zij al aan de grond en het klimaat van de omgeving waren aangepast en dat deze boompjes minder zouden beschadigen door langdurig transport (waardoor de wortels eerder uitdroogden).[398] De boompjes van de stadskwekerij zouden dus beter wortelen dan bomen van verder.

De boomkwekerij bij de Doelen bestond van 1816 tot 1874. Tien jaar later, in 1884, kwam er een vervangende kwekerij aan de Oude Herengracht bij molen de Stier (zie afb. 63).

Afb. 63 Een glimp van de boomkwekerij bij molen De Stier, eind negentiende eeuw (Noorderstraat gezien van de Langegracht naar de Vestwal) (ELO PV_PV5993.3).

[396] ELO 0516 inv. nr. 96 A, 'Besluiten van de raad (1816-1818)', aldaar bijlage 19 (31 oktober 1816).
[397] Ibidem.
[398] Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA IV) 1001, inv. nr. 18875, 'Stukken betreffende de herbeplanting van bomen langs de straten en in de plantsoenen' (1945-1948).

Van deze kwekerij moesten ‘zwaardere boomen ter beschikking […] komen, dan in de handel te koop waren’.[399] Kennelijk wilde het stadsbestuur grotere bomen planten. Op foto’s van de Steenschuur van eind negentiende eeuw vallen de stevige en hoge bomen in ieder geval op (zie afb. 64). Deze boomkwekerij aan de Oude Herengracht bleef bestaan tot 1912, waarna de kwekerij verhuisde naar Oegstgeest (bij de huidige Nachtegaallaan).[400]

Afb. 64 Stevige en hoge bomen aan de Steenschuur eind negentiende eeuw (rechts). De linker foto laat een niet-versteende bestrating zien (links: ELO PV_PV7045.18A, rechts ELO PV_PV19602.3, begin twintigste eeuw).

Met de gemeentewet van juli 1851 kregen steden een deel van hun autonomie weer terug die ze met de totstandkoming van het Koninkrijk der Nederlanden waren kwijtgeraakt.[401] In artikel 229 van deze wet werd vastgelegd dat gemeentebesturen álle gemeente-eigendommen moesten vastleggen, ook eventuele veranderingen moesten bijgehouden worden. De Gedeputeerde Staten zou deze gegevens, tegen betaling, algemeen beschikbaar stellen.[402] Vermoedelijk is dit de reden dat stadsarchitect Salomon van der Paauw in maart 1852 een lijst opstelde van álle ‘woudbomen’ die toebehoorden aan de stad (zie bijlage 2). Per gracht of straat legde hij vast hoeveel bomen er stonden en welke soort bomen dit waren. Daarbij maakte hij onderscheid tussen iepen, linden, eiken, populieren en kastanjes. Overige bomen plaatste hij onder ‘divers’. Tot slot noteerde Van der Paauw de bomen die door particulieren waren gepland, maar eigendom van de stad bleven.[403]

---

[399] Galjaard, *Van bolwerk tot speelweide,* 11; Van der Vlist, ‘De aanleg en ontwikkeling van het Plantsoen in Leiden’, 71.
[400] Smit, *Leiden met een luchtje*, 93.
[401] Ibidem, 87.
[402] *De gemeentewet van 29 julij 1851 (Staatsblad no. 85) regelende de zamenstelling, inrigting en bevoegdheid der gemeentebesturen, aangevuld met de Wet van 7 Julij 1865 (Stb. no. 79): met aanteekeningen aan de litteratuur en administratie en regterlijke beslissingen ontleend* (J.B. Wolters, 1866); Medema, *Achter de façade van de Hollandse stad*, 342.
[403] Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA III) 0516 inv. nr. 1554, ‘Stukken betreffende eigendom, verkoop en beheer van aan de gemeente toebehorende bomen’ (1852).

Van der Paauw ordende de lijst naar verschillende geografische kaders: binnen de stad, op de vestwallen, op de singels en buiten de stad. De vele diverse bomen die op het Plantsoen stonden plaatste hij onder het kopje ‘op de vestwallen’. Door de bomen te vergelijken die op de straten en grachten ‘binnen de stad’ stonden, valt op dat op de Oude Vest veruit de meeste bomen stonden: 224 stuks. Hiertoe behoorden 123 iepen, 83 linden en 18 kastanjes. De Langegracht, die vrijwel even lang is (Van der Paauw telde de Korte Langegracht mee), had daarentegen maar 51 bomen langs de kade. Een groot deel daarvan bestond uit kastanjes die door particulieren waren geplant (22 stuks). Mogelijk was de industrie rond deze gracht een oorzaak van de weinige bomen. Zo stond er een lakenfabriek, greinfabriek en ververij aan deze gracht en was een aantal woningen omgebouwd tot pakhuis.[404] Anderzijds valt uit een stadsplattegrond uit 1870 op te maken dat het overgrote deel van de gracht toen wél aan beide zijden met bomen was beplant. Ook op een foto van eind negentiende eeuw ziet de gracht er behoorlijk groen uit, al is een deel ten zuiden van de gracht recentelijk aangeplant afgaande op de grootte van de bomen en de boomkokers (zie afb. 65).[405]

Afb. 65 Gezicht op de Langegracht vanaf de Oostdwarsbrug naar het westen, eind 19e eeuw (ELO PV_PV5397.7).

Naast de Oude Vest, hadden de Kleine Ruïne, het Exercitieveld (of Grote Ruïne) en het Rapenburg de meeste bomen staan, respectievelijk 135, 130 en 121. De Kleine Ruïne en het Exercitieveld waren, op vijf linden na, geheel beplant met iepen. Het Rapenburg had daarentegen meer linden: 83 linden tegenover 38 iepen. Het beeld van Leiden als iepenstad, dat volgens Smit en Galjaard rond 1900 bestond, gold in ieder geval nog niet voor de periode van vijftig jaar eerder.[406] De Hooigracht was bijvoorbeeld geheel beplant met linden (92 stuks). Ook op de Herengracht stonden behalve iepen (52), ook veel linden (40). In totaal bestond 35 procent van de bomen ‘binnen de stad’ uit linden en 58 procent uit iepen. Op

[404] Smit, ‘Leiden op stoom’, 57; Van der Wiel, *Leidse wevershuisjes*, 99-100.
[405] ELO, P.W.M. Trap, A.J. Wendel, *Kaart der Stad Leiden aanwijzende de sterfte* (1870), PV_PV449.
[406] Smit, *Leiden met een luchtje*, 78; A. Galjaard, *Van bolwerk tot speelweide*, 5.

het oog lijken de meer voorname grachten en straten met linden beplant te zijn (al dan niet gecombineerd met iepen) en de meer functionele terreinen of achterbuurten met iepen. Zo zijn ook het Gerecht en de Hooglandsekerkgracht volledig met linden beplant (respectievelijk 10 en 20 linden), terwijl de Gorte- en Haverstraten en de Haven en Hooimarkt haast volledig met iepen zijn beplant (respectievelijk 39 iepen en 32 iepen en 2 linden). Het feit dat het Exercitieveld en de Kleine Ruïne vrijwel geheel met iepen zijn beplant bevestigt het beeld dat deze terreinen door de stad voornamelijk als gebruiksgroen werden gezien. In paragraaf 1.2. werd al vastgesteld dat iepen geschikter waren als werkhout, terwijl linden gewaardeerd werden om hun zoete geur. Dit is een mogelijke verklaring voor de linden aan de voornamere straten en grachten. De zoete geur kon misschien zelfs de stank uit de grachten verdoezelen.

Het is ook mogelijk dat Leiden pas in de tweede helft van de negentiende eeuw uitgroeide tot iepenstad. Een raadsvergadering uit 1864 geeft een inkijkje in de discussie rond boomaanplanting in de tweede helft van de negentiende eeuw.[407] Er werd gesproken over een voorstel van de Commissie van Fabricage om de bomen op de Oude Singel te rooien. De kastanjes die door particulieren waren geplant zouden dan blijven staan. Het college van B&W had dit voorstel aangevuld met een verzoek om de Oude Singel met een nieuwe rij 'gelijkmatig ontwikkelde iepenbomen' te beplanten. Raadslid Hartevelt kwam hierop met een tegenvoorstel om de gracht te beplanten met linden:

> *"De ondervinding heeft geleerd dat, wanneer lindeboomen in de plaats van ijpen worden geplant, deze weliger groeijen; ten anderen zijn de bladen van ijpenboomen, verwaaijende in de gooten, nadeeliger dan lindebladen. Het is welligt om deze reden dat men vroeger in de steden meer linde- dan ijpenboomen plaatste."*[408]

Over de vraag welke boomsoort de voorkeur had lieten andere raadsleden zich niet sterk uit. Wel verzochten twee andere raadsleden om de gracht te herbeplanten met gelijksoortige bomen, dit zou 'beter aan het oog voldoen'. Uiteindelijk werd het oorspronkelijke voorstel van de Commissie van Fabricage aangenomen, waarbij de commissie mocht besluiten welke bomen aangeplant zouden worden. Uit de discussie blijkt dat de gemeenteraad van Leiden in 1864 geen strakke richtlijnen stelde op het gebied van boomaanplanting. Wel spreekt uit de discussie de waardering voor uniformiteit. Deze nadruk op uniformiteit komt ook in andere bronnen uit de tweede helft van de negentiende eeuw terug, waarover later meer.

De bomen die Van der Paauw opschreef onder 'op de Vestwallen' bestaan wél voor het overgrote deel uit iepen: 62 procent van het totaal.[409] De acht linden vormen slechts 2

---

[407] 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 7 januari 1864', § VI *Nadere voordragt aangaande het rooijen der boomen op den Ouden Singel, tuschen de mare en de Janvossensteegbrug* (1864), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1864-01-07/edition/null/page/3.

[408] Ibidem.

[409] Van der Paauw rekende ook het Plantsoen en de Kleine Plantagie tot deze geografische categorie, maar voor dit onderzoek zijn deze plekken niet meegerekend omdat de hoeveelheid en verscheidenheid van deze bomen de resultaten over de vestwallen zou vertekenen.

procent van het geheel. Opvallend is het hoge percentage populieren dat op de vestwallen stond, namelijk 35 procent (175 stuks). Veruit de meeste populieren stonden tussen de Koepoort en het Plantsoen (160 van de 175). Op de stadsplattegrond lijkt op deze plek – waar tot 1839 nog het laatste stuk van de stadsmuur stond - een kleine plantage te staan.[410] Populieren zijn in de voorgaande twee eeuwen nog niet uit de bronnen naar voren gekomen, toch werden ze buiten de steden al wel geplant. Populierenhout is slijtvast, splintert niet en is relatief brandbestendig, het werd daarom onder andere gebruikt voor de klompenproductie.[411] Mogelijk konden de hoge bomen pas in de negentiende eeuw aan de randen van de stad worden geplant omdat toen de molens op de wallen grotendeels verdwenen; het was niet langer een probleem dat de bomen wind tegenhielden. Daarnaast was er vermoedelijk meer vraag naar populierenhout in de negentiende eeuw omdat ook de spoorwegen populierenhout gebruikten voor treinwagons (met name vanwege de brandbestendigheid).[412] Dat bomen nog altijd een belangrijke inkomstenbron waren voor de stad blijkt wel uit de opmerking van raadslid De Fremery in een raadsvergadering over de herbeplanting van bomen (vermoedelijk iepen of linden) buiten de Zijlpoort (1864):

> *"Ik wensch toch op te merken, dat het planten van boomen zeer in het voordeel is van de gemeente. Wanneer dit goed geschiedt, kan men aannemen dat iederen boom jaarlijks f 1 in waarde toeneemt, zoodat het uitgeschoten kapitaal ruime renten afwerpt."*[413]

Tegelijkertijd doen argumenten tégen bomen in de stad ook hun intrede in de negentiende eeuw: bomen zouden huizen donker en vochtig maken en de vrije luchtdoorstroom belemmeren. Ze vormden daarmee een risico voor de gezondheid; een belangrijk argument in een tijd van zware (cholera)epidemieën.[414] In 1868 verzochten bewoners aan de Vismarkt bijvoorbeeld om de bomen tussen de Korenbrug en de 'stadhuispoort' te rooien omdat ze hen 'alle licht en lucht' benamen.[415] Raadslid Stoffels beaamde dat het 'in het belang der gezondheid wenschelijk [is], dat er meerder lucht zij'.[416] Volgens hem was het voldoende bekend dat bomen vocht in de huizen brachten als zij te dicht tegen huizen aanstonden. Daar kwam bij dat er op dat moment maar liefst een dubbele rij bomen op de Vismarkt stond: door één rij weg te nemen zou er uniformiteit ontstaan met de enkele bomenrij op de

---

[410] Ten westen (tussen de Koepoort en de Cellebroedersgracht/Kaiserstraat) leek deze plantage door te gaan, volgens het bomenbestand stonden hier 25 iepen. Van Maanen, 'Het stadsbeeld en de invulling van de stedelijke ruimte', 18.
[411] Frank Moens en Roelie de Weerd, red., *Bomen en mensen. Een oeroude relatie* (Amsterdam: Boom, 2000), 276-80.
[412] Ibidem.
[413] 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 24 december 1864', § IX *Voordragt tot verkoop van boomen* (1864), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1864-12-24/edition/null/page/3.
[414] Medema, *Achter de façade van de Hollandse stad*, 190.
[415] 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 20 februari 1868', § VIII *Adres van C.P. de Brauw c.s., tot het wegnemen van eene rij boomen langs de huizen op de Vischmarkt* (1868), https://leiden.courant.nu/index.php/issue/HR/1868-02-20/edition/null/page/1.
[416] Ibidem.

Botermarkt en er zou meer ruimte komen voor het toegenomen verkeer. Omdat in hetzelfde jaar besloten was de Vismarkt in te korten, waren de bomen vermoedelijk niet meer nodig voor schaduw op de markt. Het voorstel werd dan ook aangenomen en de rij bomen werden gekapt.[417]

Waar Leidenaren in de zeventiende eeuw verzochten om bomen te planten ter afkoeling van huizen (of brouwerijen), verzochten Leidenaren in de negentiende eeuw dus steeds vaker om bomen te kappen ter bevordering van lucht en licht. Mogelijk speelde ook de komst van goede zonweringen in de tweede helft van de negentiende eeuw een rol in deze omslag.[418] Wanneer Mr. C.G. van Sandick, die in 1868 net op het Gerecht is komen wonen, vreest dat de drie bomen voor zijn huis het licht belemmeren in zijn voorkamer (waar zijn bureau staat), verzetten zijn buren zich tegen zijn voorstel om de bomen te rooien.[419] Het wegnemen van drie bomen zou de uniformiteit van de gehele bomenrij in de straat wegnemen, bovendien konden 'zonneblinden' het verkoelende effect van de bomen niet evenaren.[420] In dit geval wonnen de bomen het dus nog van de zonnewering, maar de bredere negentiende-eeuwse woontrend werd wel om meer licht in huis binnen te laten.[421]

[417] Ibidem.
[418] Ben Kooij, 'Historische zonwering', *Gids Cultuurhistorie* (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) 7:2013.
[419] 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 10 juli 1873', nr. 118 *Leiden, 22 juli 1873*, 38, https://leiden.courant.nu/index.php/issue/HR/1873-07-10/edition/null/page/35.
[420] Ibidem; Ben Kooij, 'Historische zonwering'.
[421] Walda, 'Bouwen in de krimpende stad', 43.

Afb. 66 Willem Jacob van Campen, Nieuwe kaart der stad Leyden 1850 (ELO PV_PV432.5).

2.3. Toenemende industrialisatie (±1850-1896)

In de tweede helft van de negentiende eeuw nam de industrialisatie toe. Ook andere industrieën dan de textielindustrie groeiden in belang, waaronder de metaalnijverheid en de conservenindustrie.[422] De vrijgekomen bolwerken waren met hun ligging aan brede vaarwegen ideale locaties voor fabrieken. De Kleine Plantagie aan de Rijnsburgersingel werd daarom in 1866 deels bebouwd door de Leidse Broodfabriek, in 1873 vestigde zich er ook het Stads- en Academisch Ziekenhuis.[423] Niet alleen kwamen er nieuwe fabrieken in de stad, de fabrieken breidden ook uit doordat werkprocessen vanwege mechanisatie nu in hetzelfde gebouw plaatsvonden. De Stedelijke Gasfabriek nam bijvoorbeeld steeds meer ruimte in van het oude bolwerk. Aan de Langegracht breidde de lakenfabriek Krantz uit (1877) en de greinfabriek Clos & Leembruggen. Aan de Middelstegracht breidde de zeepziederij van Tieleman en Dros uit met een conservenfabriek en aan de Herengracht, op de van oudsher open ruimte rond de Loodskerk, groeide de Katoenmaatschappij uit tot een van de grootste Leidse fabrieken.[424] De nieuwe industrie in Leiden zorgde voor werkgelegenheid: het inwoneraantal nam weer toe. Tussen 1815 en 1850 was dit aantal van circa 28.000 naar circa 36.000 gegaan, eind negentiende eeuw was het aantal gestegen naar bijna 45.000.[425]

2.3.1. Epidemieën

Ruim honderdvijftig jaar lang kende West-Europa nauwelijks dodelijke epidemieën, maar in de negentiende eeuw leek er in de dichtbevolkte steden geen houden aan. Meerdere keren werd Nederland, en Leiden in het bijzonder, zwaar getroffen door epidemieën. Zo was er een mazelenepidemie in 1829 en waren er cholera-epidemieën in 1832, rond 1850 en (een zeer zware) in 1866. Ook tyfusepidemieën keerden telkens terug.[426] Met name de ernstige cholera-epidemie van 1866 zette het gemeentebestuur in actie. De Vereeniging tot Verbetering van de Volksgezondheid te Leiden werd in 1867 opgericht. Deze vereniging focuste zich op drie problemen in de stad: de huisvesting, de drinkwatervoorziening en de riolering.[427] Toegang tot groenvoorzieningen speelde geen expliciete rol in het Leidse-, noch in het nationale debat over de stedelijke volksgezondheid.[428]

In het vroeg geïndustrialiseerde Engeland werd de toegang tot ‘open spaces’ en ‘public walks’ wel in verband gebracht met volksgezondheid. De negatieve gevolgen van de grootschalige industrialisering, verstedelijking en overbevolking werden hier al veel eerder

---

[422] Smit, ‘Leiden op stoom’, 61.
[423] Smit, *Leiden met een luchtje*, 91.
[424] Van Maanen, ‘Het stadsbeeld en de invulling van de stedelijke ruimte’, 19-20, 25-27.
[425] H.D. Tjalsma, *Leiden Historical Population Databank 1700-1850, Population data Leiden 1671-1895,* DANS: Data Station Social Sciences and Humanities. https://doi.org/10.17026/dans-xtw-vgtr.
[426] Cor Smit, *Strijd om kwaliteit. De geschiedenis van volkshuisvesting in de regio Leiden*, vol. 18, Leidse Historische Reeks (Leiden: Primavera Pers, 2006), 24; H.D. Tjalsma, ‘De bevolking’, in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad.*, door R.C.J. van Maanen, onder redactie van Boudien de Vries, vol. 3 1795-1896 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2004), 47-48.
[427] Tjalsma, ‘De bevolking’, 49.
[428] Van Rooijen, ‘De wortels van het stedelijk groen’, 169.

duidelijk en de noodzaak om in te grijpen werd daardoor sterker gevoeld. In 1833 werd in het Lagerhuis voor het eerst gesproken over de behoefte aan open ruimtes in de stad. Open ruimtes zouden arbeiders gezonde lucht verschaffen en zo het sterftecijfer omlaag brengen.[429] Publieke wandelplekken zouden bovendien een disciplinerende werking hebben op de lagere klassen. Hoewel toegang tot 'open space' sinds 1833 een thema was in de Britse politiek, kreeg het pas echt draagvlak in de tweede helft van de negentiende eeuw, waarna actief beleid tot stand kwam om de leefomstandigheden van arbeiders te verbeteren.[430]

Weliswaar was er in Leiden geen expliciete aandacht voor groenvoorzieningen in relatie tot de gezondheid, het belang van 'gezonde lucht' werd wél erkend. Ideeën hierover kwamen voort uit de miasma-theorie: artsen gingen er vanuit dat ziekten als cholera veroorzaakt werden door rottende stoffen in de lucht (miasma).[431] Toen de *Vereeniging tot Verbetering der Volksgezondheid te Leiden* in 1869 een kaart publiceerde met het aantal sterfgevallen aan cholera en tyfus per straat, stond daarop dan ook aangegeven waar varkensstallen, mestvaalten (mesthopen), beerputten en stallen zich in de stad bevonden.[432] Dit waren mogelijke bronnen van bederf die via de lucht verspreid werden. In werkelijkheid werd cholera veroorzaakt door bacteriën in drinkwater.[433]

Door de angst voor ziekmakende luchten vreesden Leidenaren ook de stinkende grachten (veroorzaakt door de lozing van riolen op de gracht en door watervervuiling van de industrie). Het leidde tot de demping van vele grachten gedurende de negentiende eeuw.[434] Met de cholera-epidemie van 1866 besloot de stadsarchitect J.W. Schaap om met name de Dwarsgrachten te dempen, omdat die 'de meeste riooluitlozingen [ontvingen], het ondiepste [waren] en de minste doorstrooming' hadden. Deze grachten waren volgens Schaap te vergelijken met open riolen, ofwel met 'eng besloten modderpoelen'.[435] Voorbeelden zijn de Jacobsgracht (1809), de Vollersgracht (1861), de IJzeren Gracht (1863, nu Nieuwe Beestenmarkt), de Koepoortsgracht (1864, nu Doezastraat) en de Cellebroedersgracht (1874, nu Kaiserstraat). Ook veel binnenvestgrachten werden gedempt.[436] De voormalige grachten veranderden in straten: Straten in rijkere buurten, zoals de Doezastraat en de Jacobsgracht,

[429] Van Rooijen, 149-50.
[430] Idem, 151-55.
[431] Idem, 150; Cor Smit en Jan Laurier, 'En toen was er opeens cholera', *Leidsch Dagblad*, 10 juli 2020, sec. Regio.
[432] De verspreiding van varkensstallen in de stad is op basis van deze kaart kort besproken op pagina 86, de mestvaalten in de stad waren voornamelijk te bevinden bij de maneges (stallen), o.a. bij de Doelen.
[433] Martijn Storms, 'Mapping Epidemics: Nineteenth-Century Cholera Maps of Leiden', leidenspecial-collectionsblog (blog), 4 juni 2020, https://www.leidenspecialcollectionsblog.nl/articles/mapping-epidemics-nineteenth-century-cholera-maps-of-leiden (25-02-2025); Smit en Laurier, 'En toen was er opeens cholera'.
[434] Van Maanen, 'Het stadsbeeld en de invulling van de stedelijke ruimte', 21-22, 32; Smit, *Leiden met een luchtje*, 97-101.
[435] Maanen, R.C.J. van, 'De ruimtelijke ontwikkeling van Leiden tot 1896' in: D. de Vries ed., *Historische plattegronden van Nederlandse steden,* dl. 7: Leiden (Alphen aan de Rijn 1997) 3-32, 25.
[436] 'Historische ontwikkeling Leids stadswater', *Waterambacht Leiden*; Smit, *Leiden met een luchtje*, 99.

werden met bomen beplant, achterstraten, zoals de Van der Werfstraat, bleven boomloos (zie afb. 67).

Afb. 67 Linksboven: Sint Jacobsgracht ca. 1900. Volgens de 'lijst der opgaande woudbomen' uit 1852 was deze gracht geheel met linden beplant (ELO PV_PBK0923). Linksonder: Doezastraat ca. 1900 (ELO PV_GN000278). Rechts: Boomloze Van der Werfstraat ca. 1900, door Henri Guillaume Arnaud Obreen (ELO PV_PBK1098).

Dat bewoners blij waren met de demping van de stinkende grachten blijkt wel uit de herhaalde verzoeken van bewoners aan het Rapenburg om de gracht tussen Noordeinde en de Vliet te dempen. In 1866, 1876 en 1907 probeerden zij het stadsbestuur ervan dat overtuigen dat het Rapenburg 'niet langer een sieraad van de stad' was, maar wel 'een der stinkpoelen der gemeente'.[437] Het was volgens de bewoners in het belang van de gezondheid om de gracht te dempen, bovendien zou het Rapenburg opnieuw een sieraad worden als daarop een plantsoen werd aangelegd.[438] Met 'plantsoen' bedoelen de bewoners waarschijnlijk bomenrijen aan beide kanten van de weg. Ook de bomenrijen op de Kaiserstraat werden bijvoorbeeld als plantsoen aangeduid.[439] Het stadsbestuur keurde het verzoek af vanwege de belangrijke waarde van de gracht voor het stadsgezicht.[440] Ook belangrijke doorgaande waterwegen als de Langegracht, het Levendaal, de Vliet en de Oude Vest werden in de negentiende eeuw niet gedempt.[441]

[437] 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 26 oktober 1876', nr. 1, https://leiden.courant.nu/issue/HR/1876-10-26/edition/null/page/1; Smit, *Leiden met een luchtje*, 99.
[438] 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 26 oktober 1876', nr. 1; Smit, 99.
[439] 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 30 september 1875', nr. VI *Voordracht tot vernieuwing van het plantsoen op een gedeelte van het Rapenburg*, https://leiden.courant.nu/issue/HR/1875-09-30/edition/null/page/1.
[440] Smit, *Leiden met een luchtje*, 99.
[441] Van Maanen, 'Het stadsbeeld en de invulling van de stedelijke ruimte', 32.

2.3.2. De plek van groen bij nieuwe bebouwing

Aan het begin van de negentiende eeuw was Leiden nog zo dunbevolkt dat de gemeente braakliggende grond kon verhuren als grasgewas of moestuin, zoals bleek uit paragraaf 2.1.1. In de tweede helft van de negentiende eeuw zorgde een toenemend ruimtegebrek er juist voor dat open plekken versteenden: Er waren enerzijds woningen nodig voor de vele arbeiders in de stad, en anderzijds om de rijkere inwoners in de stad te houden. Daarnaast had de universiteit behoefte aan nieuwe gebouwen om daarin moderne apparatuur te huisvesten.[442] Hoe verhield deze nieuwe bebouwing zich tot de groene ruimte in de stad?

Arbeiderswoningen met kleine tuintjes

Omdat Leidse fabrieksarbeiders nauw op elkaar woonden in erbarmelijke omstandigheden besloten enkele filantropische instellingen om nieuwe arbeiderswoningen te bouwen.[443] De Leidsche Maatschappij voor Weldadigheid bouwde in 1835 bijvoorbeeld vijftig woningen in de Tweede Looierstraat en de Nederlands Hervormde Kerk bouwde in 1862 zestig woningen in de Havenbuurt. Twintig jaar later bouwde de Leidsche Bouwvereeniging nog eens vijftig woningen in de Haver- en Gortbuurt.[444] Deze laatste woningen kregen kleine tuintjes aan de voorkant van het huis. Het idee was dat bewoners hun tuin beter zouden onderhouden als de tuinen zichtbaar waren voor iedereen.[445] Het huurreglement schreef voor dat 'de benedenhuurder […] verplicht [was] den grond, bij de woning behoorende, als bleekveld of

Afb. 68 1e Huigdwarsstraat eind 19e eeuw. In 1932 werden de woningen, eigendom van de Gasfabriek, onbewoonbaar verklaard (Handelingen van de Raad. 10 oktober 1932) (ELO PV_PV4790.2).

[442] Van Maanen, 22.
[443] Van der Wiel, *Leidse wevershuisjes*, 96, 101-6; Smit, *Strijd om kwaliteit*, 18:26-27.
[444] Van der Wiel, *Leidse wevershuisjes*, 101-6; Smit, *Strijd om kwaliteit*, 18:26-27.
[445] Idem, 18:25.

tuintje in te richten en te onderhouden'.[446] De huurder moest de heining tweemaal per jaar snoeien. Met de nadruk op de tuin als bleekveld of 'tuintje' werd de tuin wederom als het domein van de vrouw bestempeld, zij ging ten slotte over het wasgoed en moest, door het planten van bloemen of het aanleggen van een moestuintje, zorgen voor een huiselijke sfeer.[447] Ondanks de reglementen maakten de tuintjes eind negentiende eeuw een verwilderde indruk volgens een rapport van de Maatschappij ter bevordering van de Bouwkunst.[448] De vraag is echter hoeveel tijd vrouwen hadden voor hun tuin: fabrieksarbeiders werkten 12 uur per dag. Bovendien hadden vrouwen uit deze klasse geen kennis meer van tuinieren, ze werkten immers van kinds af aan in de fabriek.[449]

De woningen in de Looierstraat hadden ook tuintjes, deze lagen aan de achterkant van de huizen en waren voor gemeenschappelijk gebruik. Veel bewoners van achterbuurten hielden op hun plaatsje een varken. Tegen de winter werd het dier geslacht ter vleesvoorziening. In 1867, na de grote cholera-epidemie, werd besloten dat voor het houden van varkens een vergunning nodig was. 129 Leidenaars kregen zo'n vergunning.[450] In het eerdergenoemde huurreglement van De Leidsche Bouwvereeniging stond nog eens expliciet

Afb. 69 Tuintjes die behoren bij woningen van het Jan Paulushofje, gesticht in 1880. De tuinen zijn ingericht met sierstruiken, klimplanten en de achterste tuin heeft een jonge kastanjeboom. Glasnegatief van Henri Guillaume Arnaud Obreen, ca. 1900 (ELO PV_GN002866).

[446] Smit, 18:25.
[447] Antonia Weiss, 'The city of nature', 69.
[448] Idem, 18:35.
[449] Ibidem.
[450] Van der Wiel, *Leidse wevershuisjes*, 134.

dat ‘duiven, kippen, of ander gedierte’ alleen gehouden mochten worden als daar toestemming voor was.[451] Op een glasnegatief (ca. 1900) van het Jan Paulushofje, dat gesticht werd in 1880 door de Firma Fontein (leverancier van bouwmaterialen), is te zien hoe bewoners van dit hofje hun tuintjes met zorg hebben ingericht. Naast een kastanje en klimop aan de muur, lijken er voornamelijk sierstruiken in de tuin te staan (zie afb. 69).[452]

De huisjes van de filantropische instellingen waren bedoeld voor ‘nette werklieden’, niet voor de allerarmsten die afhankelijk waren van de armenzorg. Zij moesten het doen met nog kleinere krotwoningen en nieuwe poortwoningen die door particuliere ‘huisjesmelkers’ werden gebouwd.[453] Werkzaamheden waar deze bewoners ruimte voor nodig hadden, gebeurden op straat. Kleding, garen en schapenvellen werden bijvoorbeeld op de kades of

Afb. 70 Gezicht op de Waardgracht in Leiden door Willem van der Nat, ca. 1915 (collectie Lakenhal S 5654).

[451] Smit, *Strijd om kwaliteit*, 18:25.
[452] Marcel Leechburch Auwers en Evelyn de Regt, *De Leidse architect W.C. Mulder (1850-1920)* (Leiden: Primavera Pers, 2022), 59, 74-75.
[453] Van der Wiel, *Leidse wevershuisjes*, 101-6.

over brugleuningen te drogen gelegd (zie afb. 70).[454] Het laat zien dat de schaarse open ruimte die de armste Leidse bevolking tot haar beschikking had, intensief werd gebruikt.

Villa's aan de groene randen van de stad

Terwijl arbeidershuisjes weggestopt werden in steegjes en aan achterafstraten, werd de groene ruimte in de stad beschikbaar gesteld voor de bouw van villa's en herenhuizen met riante tuinen. Deze woningen moesten bewoners het gevoel geven 'buiten- en toch binnen [de stad]' te wonen.[455] De gemeente stimuleerde deze bouw omdat welvarende Leidenaren steeds vaker woningen buiten de stad kochten. Er werd bijvoorbeeld gebouwd op de Hoge Rijndijk (toen gemeente Zoeterwoude) en de Rijnsburgerweg (toen Oegstgeest). De gemeente liep hierdoor belasting mis.[456]

Met de sloop van de meeste stadspoorten, die het verkeer in de weg zaten, zag de gemeente dan ook kans om daar grote villa's te plaatsen. Onder andere bij de voormalige Witte Poort en de Koepoort en bij de voormalige Doelen aan de Witte Singel (sindsdien Rembrandtstraat), kwamen de huizen te staan. De grote tuinen – die voor het eerst ook zichtbaar waren vanaf de straat (zie afb. 71) - verfraaiden meteen het stadsgezicht.[457] Ook het Plantsoen werd in 1880 deels opgeofferd aan de bouw van woningen. De Commissie van Fabricage stelde voor dat het resterende stuk Plantsoen meer 'als tuin' van deze huizen moest worden aangelegd'.[458] Dit zou bewerkstelligd worden door het gedeelte van het Plantsoen waar vooral hakhout op stond 'op te ruimen', waarna het 'fraaie opgaande hout' over zou blijven.[459]

Afb. 71 Boisotkade 9, ca. 1875 (ELO PV_GN005450).

De woningen aan het Plantsoen kwamen er niet zonder slag of

[454] Idem, 133; 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 9 januari 1868', nr. 6 *P. van der Meer, tot het droogen op de brug over de Langegracht aan de N. Volmolengracht, met de daaraan verheelde brug*, https://leiden.courant.nu/issue/HR/1868-01-09/edition/null/page/7.
[455] Van der Vlist, 'De aanleg en ontwikkeling van het Plantsoen in Leiden', 77.
[456] Smit, *Strijd om kwaliteit*, 18:18.
[457] Van der Vlist, 'De aanleg en ontwikkeling van het Plantsoen in Leiden', 77.
[458] Ibidem.
[459] Ibidem.

stoot. Niet alleen was het bezwaar dat de bouw ten koste ging van het wandelpark, de villa's zouden ook nog eens vóór de arbeidershuizen aan de Binnenvestgracht komen te staan.[460] Via een bezwaarbrief aan de gemeenteraad lieten bewoners van de achterliggende arbeidersbuurt weten dat hen het weidse uitzicht op het Plantsoen werd ontnomen:

> *[…] en wel ten behoeve van de meer gegoeden, die in den regel bij machte zijn om zich naar elders te verplaatsen, wanneer zij behoefte aan lucht mochten hebben, terwijl de financieele krachten der ondergeteekenden hen daartoe niet in staat stellen.*[461]

De toegang tot open ruimte, in de vorm van vrij uitzicht, was voor deze bewoners in de armste wijken dus een belangrijke reden om in verzet te komen tegen de bouwplannen. Daarnaast stelden de bewoners dat de huizen hen het licht zouden ontnemen dat zij nodig hadden voor handwerk. Tot slot zou het gebrek aan lucht, licht én water (door de demping van de Binnenvestgracht die juist net gereinigd was door de gemeente en door bewoners intensief werd gebruikt) 'in strijd [zijn] met de regelen der gezondheidsleer'.[462] Ondanks de bezwaren van bewoners en enkele raadsleden werd met de bouw gestart. Om het uitzicht van de níeuwe, welgestelde bewoners niet te belemmeren werd de kunstmatige heuvel in het Plantsoen voor hen afgegraven.[463]

De bouw van villa's aan de groene randen van de stad paste in een bredere stedelijke ontwikkeling. Ook steden als Amsterdam, Breda en Nijmegen bouwden villa's op de voormalige stadswallen en aan de randen van stadsparken (waaronder het Vondelpark).

Afb. 72 Noordeinde, villa op het terrein van de voormalige Witte Poort, vóór 1885 (ELO PV_PV12.22).

[460] Idem, 78.
[461] Van der Vlist, 78.
[462] Ibidem.
[463] Idem, 75-80; Smit, *Leiden met een luchtje*, 91; Bekkers, *Het omheinde land*, 33-34.

Opnieuw met de wens om rijke stadsbewoners een gevoel van buiten binnen de stad te geven en hen zo in de stad te houden.[464]

Nieuwe universiteitsgebouwen

Naast de behoefte aan arbeiderswoningen en villa's in de stad, had ook de universiteit nieuwe gebouwen nodig. Met name de ontwikkelingen in de natuurwetenschappen maakten dat er grotere gebouwen nodig waren voor het huisvesten van natuurkundige instrumenten. In 1857 stelde de Leidse gemeenteraad het terrein van de Kleine Ruïne kosteloos beschikbaar voor de bouw van een nieuw laboratorium.[465] De tegenoverliggende Grote Ruïne was, ondanks eerdere plannen voor een feestgebouw met pleziertuin (1850), een concertzaal (1867) en een nieuw academiegebouw (1875), nog altijd in gebruik als schuttersterrein.[466] Een foto van 1880 toont enkel een zanderig terrein omringd met bomen (zie afb. 73).

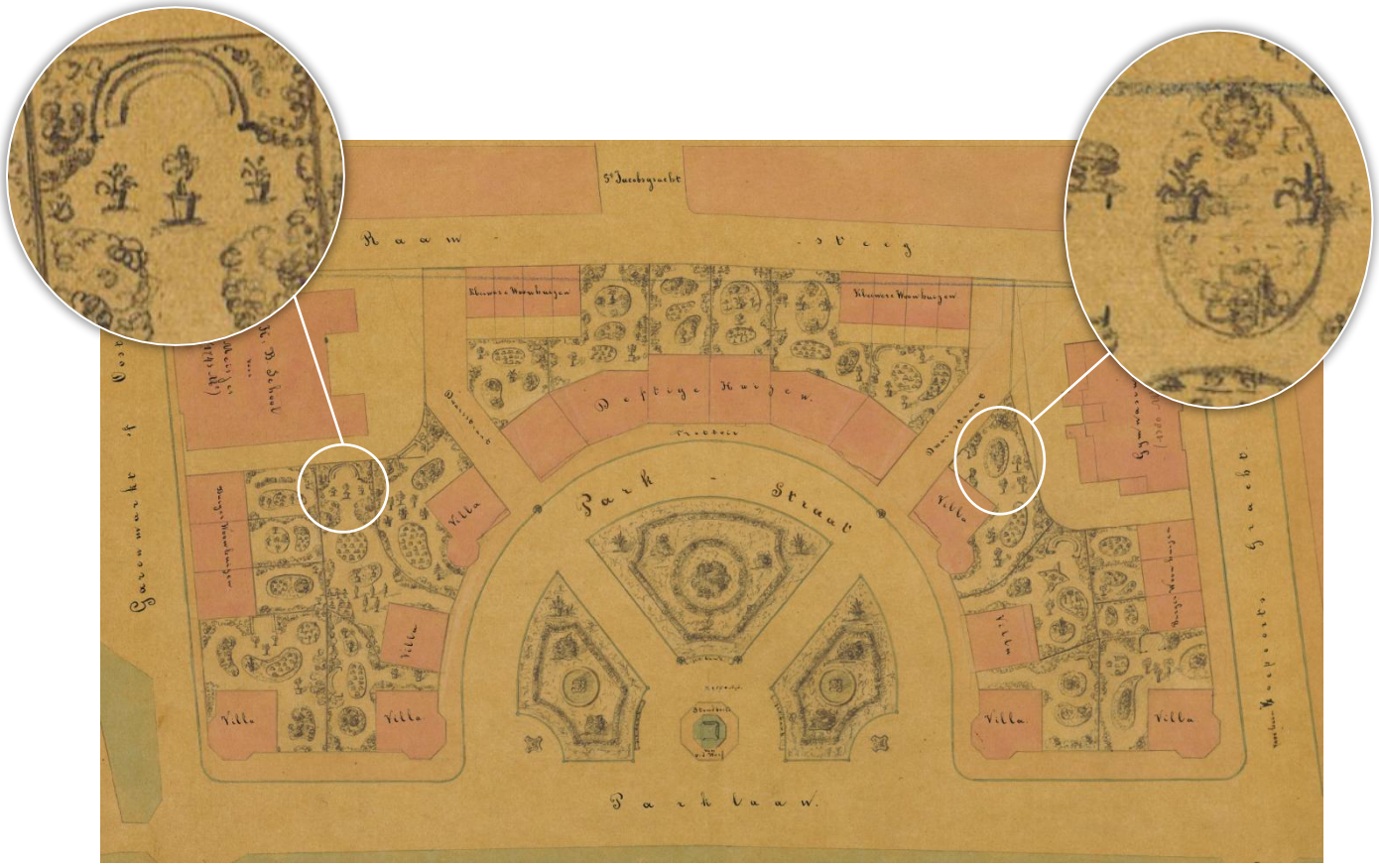

Afb. 73 De Grote Ruïne in gebruik als oefenterrein door de schutterij, ca. 1880 (ELO PV_GN005225).

In 1873 had de gemeente weliswaar het grootste deel van de grond overgedragen aan het Rijk om daar het geplande academiegebouw te bouwen, nog altijd was er geen steen gelegd. Stadsarchitect Jan Willem Schaap was inmiddels begonnen aan het ontwerpen van eventuele huizenbouw op het terrein.[467] Vier ontwerpen, die zijn gemaakt tussen circa 1865 en 1882, zijn bewaard gebleven. Op drie van de vier ontwerpen is een klein plantsoen getekend rondom een herdenkingsteken (van de kruitramp of van Leidens ontzet). Om dit

[464] Van Rooijen, 'De wortels van het stedelijk groen', 116-23, 136, 143-44.
[465] David Geneste, 'De bouwgeschiedenis van het Kamerlingh Onnes Laboratorium te Leiden, 1856-2004', *Leids jaarboekje* 97 (2005) 147-160: 147-48.
[466] Van Maanen, 'De ruimtelijke ontwikkeling van Leiden', 3-32, 24-25; Bekkers, *Het omheinde land*, 43-44.
[467] J.F. Dröge, 'De Ruïnebouwers. Bouwplannen voor het rampgebied', in *Het fataal evenement. De buskruitramp van Leiden in 1807*, Leidse historische studiën (Leiden: Ginkgo, 2007), 322-24.

plantsoen lagen in een halve cirkel ‘deftige huizen’ of ‘villa’s’ (zie voor het ontwerp van 1882 afb. 74). De woningen kregen grote tuinen. Met name het ontwerp van 1882, waarbij het plantsoen rondom het herdenkingsteken strak is ingericht, doet denken aan de achttiende-eeuwse trend van statige rotondes met in de kern een standbeeld die de centrale macht moest versterken (zie paragraaf 1.4). De achterliggende tuinen werden op dit ontwerp al ingetekend met bloemperkjes, zithoekjes en zelfs de potten met (vermoedelijk exotische) planten werden weergegeven (zie afb. 74).[468] Hoewel deze ontwerpen het uiteindelijk niet gehaald hebben, laten ze opnieuw zien hoe sterk de gedachte was dat de meest welgestelde burgers van de stad in het groen moesten wonen.

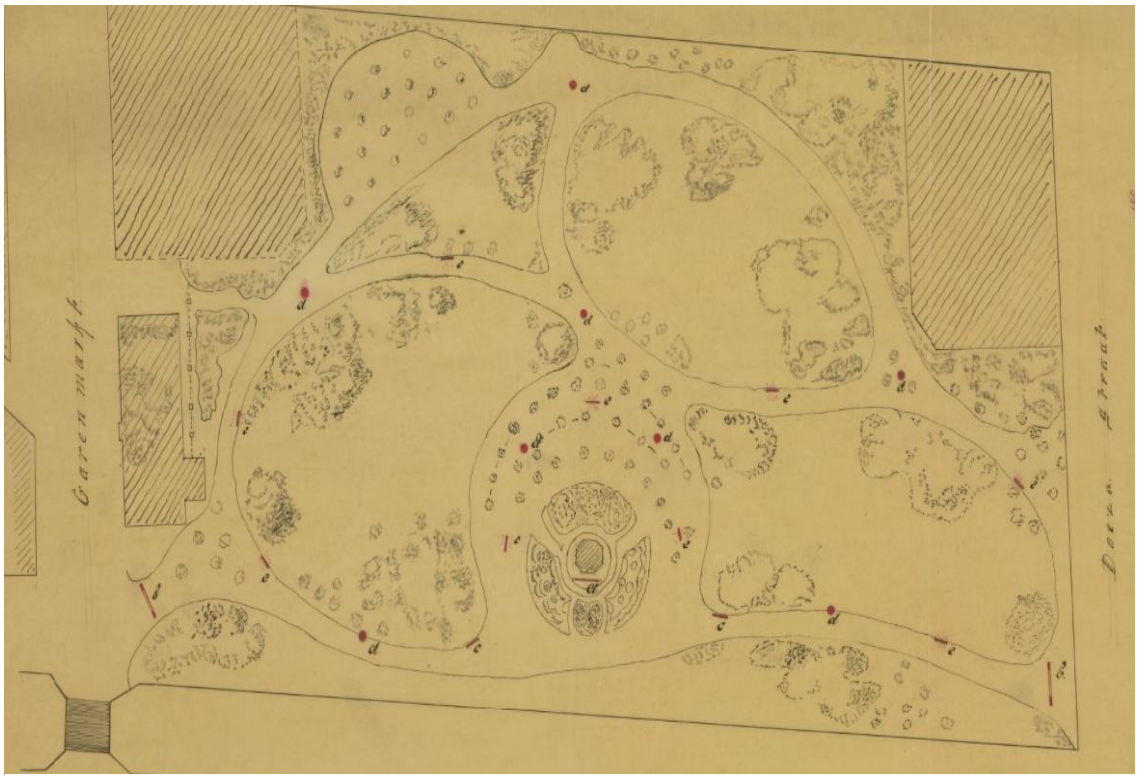

Afb. 74 Ontwerp tot bebouwing van het Ruïneplein, door J.W. Schaap ca. 1882 . Linksboven een ingetekende zithoek, rechtsboven ingetekende plantenpotten. De bouw van het ingetekende gymnasium en de meisjes-HBS (links- en rechtsboven) was al begonnen in 1882 (ELO PV_PV1394.23).

De onderhandelingen over de toekomst van het terrein werden pas hervat toen de gemeente in 1883 eigenhandig besloot het standbeeld van de bekende burgemeester Adriaensz. van der Werf op de Grote Ruïne te plaatsen.[469] Het Rijk stelde daarop voor dat op het terrein een nieuw gebouw voor het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie zou komen. Totdat aan de bouw begonnen werd zou het Rijk een tijdelijk plantsoen financieren.[470] Dit plantsoen werd ontworpen door tuinbouw-architect Hendrik Copijn (1842-1923), die al veel

[468] Dröge, 322-24.
[469] Van Maanen, ‘De ruimtelijke ontwikkeling van Leiden’, 3-32, 24-25.
[470] Ibidem.

landgoederen in Utrecht had ontworpen. Van het ontwerp in landschappelijke stijl zijn geen afbeeldingen bekend. Vanwege de uiteindelijke bouw van een wetenschappelijk instituut voor geologie en mineralogie ten oosten van het park (1891) en een natuurhistorisch museum aan de zuidkant (1899), heeft het park dat naar dit ontwerp was aangelegd maar kort bestaan.[471] Een ontwerp voor de aanleg van gasverlichting in het park (speciaal voor een huldigingsfeest voor koningin Wilhelmina in 1898), geeft wel een indruk van het park in landschapsstijl rond de eeuwwisseling (zie afb. 75). De bouw van het natuurhistorisch museum is op dat moment nog niet begonnen.

Afb. 75 Ontwerptekening voor de aanleg van gasverlichting in het Van der Werfpark, in het kader van een huldigingsfeest voor Koningin Wilhelmina in 1898 (ELO PV_PV37929).

Ook andere universitaire gebouwen werden gebouwd ten koste van groen in de stad. Zo werd een deel van de Hortus opgeofferd voor de Sterrenwacht in 1860; een chique bomenlaan leidde er vanaf de Kaiserstraat naartoe.[472] De bouw van het Academisch Ziekenhuis tussen 1867 en 1873 ging ten koste van een deel van de Kleine Plantagie.[473]

2.3.3. (Verticaal) groen op kleine plekken in de stad

Op de stadsplattegrond van H.L.A. van Campen uit 1879 valt op dat verspreid over de stad kleine plantsoentjes liggen. Soms versterkte een plantsoen het aanzien van een gebouw, bijvoorbeeld bij de Kweekschool voor Zeevaart, het Academisch Ziekenhuis en het laboratorium op de Kleine Ruïne, soms verhulde het plantsoen achterliggende vervallen

[471] Bekkers, *Het omheinde land*, 47.
[472] Zie stadsplattegrond Jacob van Campen van 1879 (Beeldbank ELO PV_PV459).
[473] Van Maanen, 'Het stadsbeeld en de invulling van de stedelijke ruimte', 28.

gebouwen. Dit laatste gold in ieder geval voor het Pieterskerkhof. In 1862 werd in de gemeenteraad gesproken over de aanleg van een plantsoen op die plek. Volgens de voorzitter was het voorstel van de Commissie van Fabricage om 'eenige kleine heesters en ander gewas' te planten die het uitzicht zouden verbeteren en de vervallen huisjes aan het plein 'eenigermate' zouden bedekken waardoor die 'minder aanstoot' zouden geven.[474] Raadslid Harteveld en raadslid Le Poole pleitten ervoor om het beschikbare geld dan liever aan de verbetering van de huisjes te besteden, ook al behoorden die niet toe aan de stad.[475] Het plantsoen kwam er uiteindelijk toch: op een foto genomen in de tweede helft van de negentiende eeuw is de jonge aanplant duidelijk te zien (zie afb. 76). Een latere foto van eind negentiende eeuw laat grotere bomen zien aan de randen van het plantsoen, de bomen in het midden lijken weinig te zijn gegroeid (zie afb. 77). Volgens historicus Cor Smit werd het plantsoen in 1879 alweer afgebroken omdat het was veranderd in een modderpoel.[476] In de raadsvergadering van 4 februari 1892 werd door raadslid Juta gesteld dat het plantsoen was opgegeven omdat het telkens door jeugd werd vernield.[477] Toch blijkt uit ontwerpen van 1933 dat het plantsoen in die periode qua vorm nog altijd aanwezig was op het plein (zie afb. 86).[478] Er werden toen nieuwe plannen gemaakt voor de inrichting van het plein. Volgens de Directeur van Gemeentewerken wilde het plantsoen in het begin van de twintigste eeuw niet groeien, omdat de vele bomen op het plein het zonlicht belemmerden (zie ook paragraaf 3.1.2.). Het plantsoen op het Pieterskerkhof was kennelijk nog steeds een bron van zorg, maar lijkt toch langer te hebben bestaan dan gedacht.[479]

De heer Juta verwees in 1892 naar de negatieve ervaring met het plantsoen bij de Pieterskerk om andere raadsleden ervan te overtuigen géén plantsoen aan te leggen op de oude vestwal achter de gedempte Derde Binnenvestgracht.[480] Dit werd overwogen omdat de binnenvestgracht was gedempt en in combinatie met de aangrenzende vestwal van 1,5 meter hoog en vijf tot zes meter breed open ruimte opleverde. Een belangrijk detail in deze discussie was dat 'het Hof der 24 huizen' (het hofje dat ooit door metselaar Willem Bilderbeek was volgebouwd en inmiddels 'berucht' was, zie paragraaf 1.3) door de demping een achteruitgang had die direct toegang gaf tot de wal. Bewoners konden zo makkelijk doorsteken naar de achterliggende fabriek en de armenbegraafplaats.[481] Voorstanders van een plantsoen wezen erop dat beplanting een vrije doorgang naar de fabriek en de begraafplaats kon blokkeren, bovendien zouden 'zoden en heesters' de stadswal verstevigen

[474] Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 30 oktober 1862, Nr. 72.
[475] Ibidem.
[476] Smit, *Leiden met een luchtje*, 92.
[477] 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 4 februari 1892', nr. XI *Idem betrekkelijk de afwerking van de Gedempte Binnenvestgracht*, 3-7, https://leiden.courant.nu/issue/HR/1892-02-04/edition/null/page/3.
[478] Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA IV) 1001, inv. nr. 12638, 'Stukken betreffende de verbetering van het Pieterskerkhof' (1933-1935, 1938, 1940, 1941, 1943, 1944), aldaar Rapport nr. 3167: *Verbetering Pieterskerkhof*.
[479] Ibidem.
[480] 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 4 februari 1892', nr. XI, 3.
[481] Idem, 4.

Afb. 76 Pieterskerkhof met een pas aangelegd plantsoen, tweede helft negentiende eeuw (ELO PV_PV6283.2).

Afb. 77 Pieterskerkhof met een plantsoen begin 20e eeuw, de bomen zijn gegroeid in vergelijking met de foto van de tweede helft 19e eeuw (ELO PV_PV22002.6).

en zo verzakkingen voorkomen. Tegenstanders vreesden dat een 'plantsoen in eene achterbuurt' niet lang kon bestaan vanwege de vernielzucht van de jeugd. Een plantsoen zou dus weggegooid geld zijn, bovendien gaf een vernield plantsoen een slecht beeld van de stad voor 'hen die van dien kant onze goede stad Leiden binnen[traden]'.[482] Tegenstanders overwogen daarom een muur te bouwen die de achteruitgang van het hof blokkeerde. Dit zou direct voorkomen dat het stuk grond gebruikt zou worden als afvalplaats. Een andere mogelijkheid was om de vestwal te beschermen met een hek van 'puntdraad'.[483] De heer Hasselbach reageerde op dit laatste punt door te stellen dat tegenstanders de Leidsche straatjeugd niet goed kenden: 'de jongens kunnen [op de wal] loopen, desnoods gaan liggen, zonder het te vernielen', hekjes zou hen daarentegen motiveren om 'hunnen krachten te meten'.[484] In de raadsvergadering werd nog geen definitief besluit genomen, wel is bekend dat in 1892 het hof werd ontruimd. Er kwam een nieuw hof met twintig goede woningen.[485] Op een stadsplattegrond van 1966 is te zien dat deze woningen zo zijn gebouwd dat er geen achteruitgang meer was.[486] De armste bevolking van Leiden werd zo de directe toegang tot groen ontzegd.

Terwijl plantsoenen in de arme wijken ontbraken uit angst voor de 'vernielzucht van de jeugd', was er in de meer welvarende straten juist de mogelijkheid om actief bij te dragen aan groen in de straat. Wanneer de Leidse C. Korsse in 1953 terugkijkt op haar jeugd aan de Lange Mare herinnert zij zich 'de goudenregenstruiken en seringen' die op het tuintje van de Hartebrugkerk stonden en 'in het water spiegelden' (de Lange Mare was nog niet gedempt) (zie afb. 78). Buurtgenoten, veelal behorende tot de hogere middenklasse, droegen bij aan dit tuintje door het geven van zaden en planten of in de vorm van geld.[487] Seringen werden in de tweede helft van de negentiende eeuw een populaire tuinplant, steeds meer kwekers specialiseerden zich in de teelt.[488] Mogelijk compenseerde de geur van de plant in de lente ook de stank uit de grachten.[489]

Een klein tuintje was er ook voor het gymnastieklokaal aan de Pieterskerkgracht: aan de voet van dit lokaal, op het binnenplaatsje waaraan ook een school grensde, waren bloemen en planten aangebracht. Leidenaar Willem Johannes Kret (1879-1967) herinnerde zich hoe hij als leerling vanuit het klaslokaal op het stukje groen neerkeek. Ook de

---

[482] Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 4 februari 1892', nr. XI, 5.
[483] Idem, 4.
[484] Ibidem.
[485] A. van Leeuwen, 'Verhaal: Gevelsteen van het gesloopte Koninginnehof', *Erfgoed Leiden en Omstreken: Geveltekens Data* (blog), 5 mei 2020, https://www.erfgoedleiden.nl/component/lei_verhalen/verhaal/id/613.
[486] Stadsplattegrond van Gemeentewerken Leiden 1966 (Beeldbank Erfgoed Leiden en Omstreken, LO PV555C).
[487] C. Korsse, 'Herinneringen aan de Lange mare en haar bewoners (1878-1900)', *Leids jaarboekje* 45 (1953) 158-171: 158, 162-71.
[488] Walter Landesbergen, 'Sering, de biografie van een Aalsmeers icoon', *Bloemenkrant* (blog), 14 mei 2019, https://www.bloemenkrant.nl/nieuws/algemeen/49492/sering-de-biografie-van-een-aalsmeers-icoon-.
[489] P.G. Fohr, 'Van wilde bevloeiing tot moderne afvalwaterzuivering' (H. Veenman & Zonen N.V. Wageningen, 23 juni 1996), 3.

klimopbegroeiing op de muur van het gymlokaal kon hij zich jaren later nog voor de geest halen.[490] Klimplanten werden eind negentiende eeuw populair in Europese steden.[491] In 1832 had de arts, botanist en reiziger Philipp F.B. von Siebold (1796-1866), die sinds 1830 in Leiden woonde, onder andere de Oosterse- of Japanse wingerd naar Nederland gebracht vanuit Japan.[492] De bekende architect Joseph Cuypers (1861-1949) schreef in 1904 een pleidooi in het vakblad *Architectura* voor het planten van 'schilderachtige' klimplanten tegen 'groote naakte muren', hekken en balkonboorden. Naast de Japanse wingerd raadde Cuypers ook andere klimplanten aan die uit China of Japan afkomstig waren, onder andere de glycine (ofwel wisteria, ook gebracht door Siebold) de Jasminus mudiflorum (winterjasmijn), de Japanse hop en kamperfoelie.[493] De klimplanten pasten goed binnen de populaire landschapsstijl, ze spraken het gevoelsleven aan.[494]

Afb. 78 Links: Mensen poseren voor de Hartebrugkerk, achter hen zijn mogelijk seringen en goudenregen te zien. De Lange Mare is nog niet gedempt (begin 20e eeuw, ELO PV_PV24628.2). Rechts: Het plantsoentje is zichtbaar op de kaart Henry Leonardus Antonie van Campen, 1879 (ELO PV_PV459).

Op foto's uit de negentiende eeuw zijn vooral in de tuinen klimplanten te zien, in de openbare ruimte komen de planten nauwelijks voor op foto's uit deze periode. Alleen een stadsgezicht uit ongeveer 1875 laat het 'Huys ter Lugt', met de achtergevel aan de Stille Mare, zien met klimopbeplanting (zie afb. 79). Maar hier gaat het ook om een tuin die toevallig zichtbaar is vanuit de publieke ruimte.

---

[490] W.J. Kret, 'Herinneringen uit mijn jeugd door W.J. Kret', in: *De Stem van Leiden* (ELO, 25 februari 1917), pg. 3. https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/uw-verhalen/uw-verhalen/verhaal/id/839.
[491] Manfred Köhler, 'Green facades. A view back and some visions', *Urban Ecosyst*, nr. 11 (2008) 423–436: 424-25.
[492] Hennie Essink-Essink, 'Bijenplant Belicht: Wilde Wingerd (Parthenocissus planch)', *Maandblad voor bijenhouders*, nr. 9 (2007).
[493] Joseph Cuypers, 'Tuinaanleg. Klimplanten', *Architectura. Orgaan van het genootschap 'Architectura et Amicitia'* 15, nr. 12 (1904): 115-16.
[494] Laarse, 'Burgers als buitenlui', 28.

Leiden was niet de enige stad waar kleinere stukken plantsoenen of stukjes groen overal opdoken. Volgens historicus Maurits van Rooijen was het aanleggen van groen langs openbare wegen een bredere Europese trend overgewaaid uit Parijs en indirect uit Londen. In Parijs legde de invloedrijke stedenbouwkundige Georges-Eugène Haussmann (1809-1891) sinds de tweede helft van de negentiende eeuw openbaar groen aan langs de openbare weg ter verfraaiing van het stadsbeeld. Haussmann was via Louis Napoleon (1808-1873) geïnspireerd door de Londense 'squares': gemeenschappelijke tuinen tussen huizenblokken in.[495] Toch was niet ieder stukje groen in Leiden maakbaar. De eerder genoemde C. Korsse herinnerde zich hoe het water van sommige grachten af en toe over de kade spoelde, omdat 'het Rijnlandspeil hoger [was]'.[496] Het leidde er volgens Korsse toe dat er gras aan de waterkant groeide, zoals op de Boommarkt, aan de Oude Singel 'naar de Zoutkeet' (op de hoek met de Houtmarkt) en aan de Oude Rijn. Kippenhouders lieten er hun kippen rondscharellen, maar als omwonenden geen kippen hadden lieten ze het gras liever weghalen: 'Af en toe verschenen er enige oude vrouwtjes zo vier of vijf, gewapend met een aardappelmesje om het gras te lijf te gaan en een koffiekommetje om bij hun werkgever te laten vullen, en zo onder gezellige kout [babbeltje] werd de straat weer netjes'.[497]

Afb. 79 Klimop op de gevel van Huys ter Lugt, ca. 1875 (ELO PV_PV7078.3).

[495] Maurits van Rooijen, *De groene stad. Een historische studie over groenvoorziening in de Nederlandse stad* (Den Haag, Cultuurfonds van de Bank voor Nederlandse Gemeenten, 1984), 25.
[496] C. Korsse, 'Hoe ik Leiden zag in 1880', *Leids jaarboekje* 43 (1951): 145.
[497] Korsse, 145.

2.3.4. Komst trein en tram

Op 10 augustus 1842 maakte koning Willem II de eerste rit per stoomtrein van Leiden naar Haarlem. Een week later werd de spoorlijn officieel door publiek in gebruik genomen. Het Leidse station lag net iets buiten de Marepoort op het grondgebied van Oegstgeest.[498] Om van het station naar de stad te komen gebruikten reizigers de nog landelijke weg (nu Stationsweg) langs enkele lusthoven en blekerijen (zie afb. 80 en 81). Voor veel Nederlandse steden gold dat de komst van een station net buiten de stad nieuwe groenaanleg stimuleerde.[499] De gemeente Leiden kon alleen haar eigen grondgebied aanpakken en dat liep tot de Rijnsburgerpoort. De mogelijkheden voor ingrijpende veranderingen aan de groenvoorzieningen waren waarschijnlijk beperkt. De Steenstraat, die reizigers verder de stad inbracht, werd intensief gebruikt: wandelaars, paarden en rijtuigen kwamen er voorbij (zie afb. 82). Bovendien lag de Steenstraat aan de Beestenmarkt, waar op veemarktdagen honderden koeien verhandeld werden (die opvallend genoeg niet langer

Afb. 80 De landelijke weg naar het station langs blekerijen en lusthoven. Campen 1850.

Afb. 81 De 'stationsweg' in 1850. Het witte gebouw is het koffiehuis Zomerzorg. Zomerzorg groeide uit tot een voornaam café-restaurant waar regelmatig evenementen plaatsvonden voor de gegoede burgerij. In de achterliggende pleziertuin met vijver was veel vermaak. De Leidse C. Korsse zag in haar jeugd aan de Lange Mare in het najaar schuiten met 'reusachtige planten' voorbijvaren: 'geraniums, heliotropen, fuchsia's, dracaena's enz'. De planten waren afkomstig van Zomerzorg en overwinterden vermoedelijk in de pakhuizen van de familie Couvée aan de Lange mare (Leids jaarboekje 1953:45, pg. 160). Afbeelding: Lithografie door A. Bomli (1850) (ELO PV_PV7036.3).

[498] R. van Roijen, 'De "oude lijn" en het eerste station van Leiden', *Leids jaarboekje*, nr. 46 (1954) 146-160: 156-57.
[499] Van Rooijen, 'De wortels van het stedelijk groen', 120, 122.

beschermd werden door bomen op het terrein, zie afb. 83). De weg moest dus begaanbaar blijven en bomen of plantsoenen langs de weg zouden vooral in de weg staan. Een groene entree van de stad werd wel gecreëerd door de Kleine Plantagie, die sinds 1839 aan de Rijnsburgersingel lag (zie paragraaf 2.1.2).

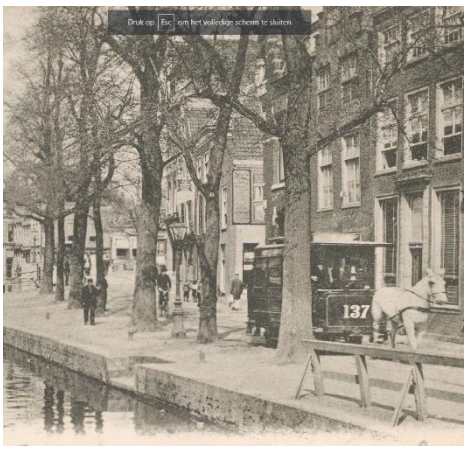
Dat bomen een obstakel vormden voor het verkeer, bleek opnieuw na de komst van de eerste paardentram in 1879. Twee lijnen doorkruisten de stad: de Havenlijn liep van het station via de Blauwpoortsbrug over de Haarlemmerstraat naar de Oosthavenstraat, de Plantagelijn liep na de Blauwpoortsbrug verder over Kort Rapenburg, de Breestraat en de

Afb. 82 Drukte op de Steenstraat richting de Blauwpoortsbrug, ca. 1900 (ELO PV_PV8060.10).

Afb. 83 De Beestenmarkt vanaf de Blauwpoortsbrug gezien tijdens de veemarkt, ca. 1900 (ELO PV_PBK0213).

Afb. 84 De paardentram reed vlak langs een rij stevige bomen, beide foto's van ca. 1895 (boven: ELO PV_PV5284.4.1, onder: ELO PV_PV5284.4b).

Hogewoerd naar de Plantage.[500] Hoewel de tram in 1894 al vijftien jaar zonder ongelukken over het Kort Rapenburg reed, vergaderde de raad in augustus dat jaar over het gevaar van de bomen die daar stonden.[501] Met name één boom stond zo dicht op de tramrails dat het gevaarlijk werd voor mensen 'die van den tram springen [en] tegen den boom aanlopen en zoo een ongeluk krijgen'.[502] Bovendien was het gevaarlijk voor 'hen, die op de balkons staan, en allicht onwillekeurig zich te veel daarbuiten begeven'. Omdat de raad het risico niet wilde nemen dat iemand vanuit de tram in botsing kwam met deze boom, werd akkoord gegaan met het rooien van de boom (zie afb. 84).[503] In 1902 laaide de discussie opnieuw op, dit keer ging het ook om de andere bomen aan het Kort Rapenburg. Er werd besloten om de bomen weliswaar te rooien, maar iets verder van de rails zouden nieuwe bomen worden geplant die 'een zekeren wasdom' hadden bereikt, 'zoodat dit stadsgedeelte betrekkelijk spoedig weder zijn oud aantrekkelijk aanzien zal hebben herkregen'.[504] De esthetische waarde van deze bomen aan het Kort Rapenburg was dus belangrijk genoeg om de bomen te herbeplanten. De nieuwe bomen hebben er maar kort gestaan, want op een foto van 1909 is te zien dat de gehele bomenrij weg is. Vermoedelijk omdat inmiddels was besloten het Kort Rapenburg te overkluizen, zodat er een dubbel spoor kon komen voor de elektrische tram (zie afb 78).

Met de komst van de elektrische tram begin twintigste eeuw werd het Kort Rapenburg ingrijpend veranderd: in 1909 werden de huizen ten westen van de Paardensteeg afgebroken om ruimte te creëren voor het nieuwe, dubbele spoor en in 1910 werd om

[500] Dick Wortel, 'De Leidsche Tramway Maatschappij (1879-1911). De romantiek van de Leidse paardentram', *Historische Vereniging Oud Leiden* (blog), z.d., https://www.oudleiden.nl/publicaties/leidse-verhalen/5841-de-leidsche-tramway-maatschappij-1879-1911.

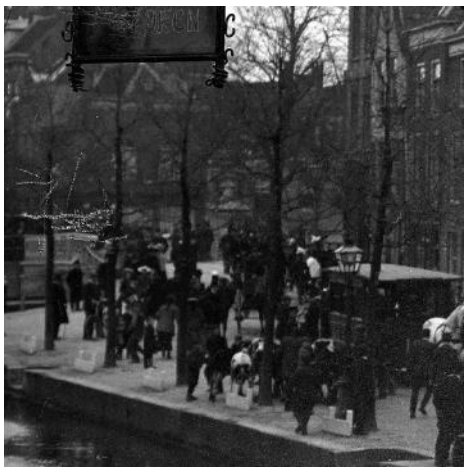
[501] 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 2 augustus 1894', nr. XVII *Idem als voren van een boom aan het Kort Rapenburg*, 4. Via https://leiden.courant.nu/issue/HR/1894-08-02/edition/null/page/4.

[502] Ibidem.

[503] Ibidem.

[504] 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 16 december 1902', nr. 312 *Leiden, 16 December 1902*, 178, https://leiden.courant.nu/issue/HR/1902-12-04/edition/null/page/2.

dezelfde reden de Blauwpoortsbrug verbreed en het Kort Rapenburg overkluisd.[505] Ondertussen was de Stationsweg niet langer meer een landweg. Op de stadsplattegrond van 1879 zijn villa's met riante tuinen ingetekend.[506] Fotograaf Jan Goedeljee maakt een foto van de Stationsweg vóór 1884 (zie afb. 86). De villabewoners kwamen via een bruggetje bij hun hoofdingang, voor de huizen liep namelijk een sloot (die werd in 1884 gedempt). Langs de weg is een rij jonge boompjes zichtbaar, die dicht op elkaar zijn geplant. Ook de Stationsweg moest een laan worden.

Afb. 85 Boven: Aanplant van nieuwe bomen verder van de rails (1906, ELO PV_GN002820). Onder: De bomen zijn verdwenen, vermoedelijk vanwege de plannen voor de overkluizing van het Kort Rapenburg (1909, ELO PV_PV5284.27).

Afb. 86 Jan Goedeljee, Westzijde van de Stationsweg. De foto is voor 1884 genomen omdat in dat jaar de sloot gedempt werd (ELO PV_PV7036.7).

[505] Wortel, 'De Leidsche Tramway Maatschappij (1879-1911); Rudi van Maanen en C.J.D. Waal, 'De stedelijke ruimte', in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, onder redactie van J.C.H. Blom, vol. 3 vanaf 1896 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2004), 18.
[506] Zie stadsplattegrond Jacob van Campen van 1879 (Beeldbank ELO PV_PV459).

Beestenmarkt, 1938 (ELO PV_PBK0226)

Lammermarkt, 1960 (Balthus Jansen, ELO PV_PV5391.17)

Lammermarkt, 1954 (Nico van der Horst, ELO PV_PV35130.5-2)

Afb. 87 "Plattegrond der Gemeente Leiden 1951" (ELO PV_PV522).

Pieterskerkhof eind 19e eeuw (ELO PV_PV6283.2).

Speeltuin De Demping in 1948 (Nico van der Horst, ELO PV_PV29318.1)

3.
‘…een boom vol levenskracht en pit, maar door verminking geworden een mandragora’

Van nieuwbouw buiten de Singel tot het herstel van de binnenstad (1896-±1985)

In 1896 breidde Leiden voor het eerst sinds 1658 weer uit. De oppervlakte van de stad werd door de uitbreiding bijna drie keer zo groot.[507] Langs de bestaande hoofdwegen die naar het centrum van de stad leidden stond vaak al bebouwing, maar er kwam nu ook onbebouwd weide- en tuinbouwgebied binnen de grenzen van de stad.[508] Dit onbebouwde gebied werd voor het grootste deel gebruikt voor woningbouw, die mede dankzij de Woningwet van 1901 ruimer werd opgezet en voldeed aan eisen rond de toelating van licht en lucht.[509] De meer bemiddelde Leidenaren trokken naar de woningen in dit randgebied. De meest arme arbeiders bleven daardoor achter in de verkrotte wijken van de binnenstad.[510] De woonfunctie kwam met de aanleg van de ruim opgezette woonwijken, steeds meer buiten de binnenstad te liggen. In Leiden woonde in 1896 83 procent van de inwoners nog in de binnenstad, in 1930 was dit gedaald naar 41 procent, in 1947 naar 33 procent en in 1978 woonde nog maar 13,5 procent binnen de singels (daarna steeg het percentage weer).[511] Voormalige woonhuizen werden omgebouwd tot winkels (soms gecombineerd met een woonhuis) en leegstaande krotwoningen werden opgeruimd.[512]

Op het gebied van groen kreeg inheemse beplanting steeds meer de voorkeur gedurende de twintigste eeuw, dit in tegenstelling tot de negentiende eeuw. Deze verandering kwam voort uit een toenemende wetenschappelijke interesse in ‘plantensamenlevingen’. Eind negentiende eeuw brachten Duitse wetenschappers in kaart hoe de groeiwijze van planten samenhing met omgevingsfactoren als bodem en klimaat. Zij concludeerden dat planten gebonden waren aan bepaalde streken en kregen zo oog voor het bestaan van plantengemeenschappen. Deze inzichten vergrootten de interesse in het bestaan van verschillende biotopen in de eigen omgeving. In Nederland speelden de onderwijzers Jac. P. Thijsse (1865-1945) en Eli Heimans (1861-1914) een belangrijke rol in de groeiende waardering voor inheemse flora en fauna. Zij vreesden het voortbestaan van de natuur door toenemende menselijke ingrepen, waaronder ontginning, drooglegging en de bouw van villaparken. Ook benadrukten zij het belang van natuureducatie, dit zou ook bijdragen aan de emancipatie van arbeiders.[513]

---

[507] Van Maanen, ‘Het stadsbeeld en de invulling van de stedelijke ruimte’, 38.
[508] Van Maanen en Waal, ‘De stedelijke ruimte’, 15.
[509] Smit, *Leiden met een luchtje*, 125.
[510] Idem, 123.
[511] Van Maanen en Waal, ‘De stedelijke ruimte’, 22.
[512] Idem, 24.
[513] Gerrie Andela, *J.T.P. Bijhouwer. Grensverleggend landschapsarchitect*, Monografieën van Nederlandse stedebouwkundigen (Rotterdam: Uitgeverij 010, 2011), 10.

In Leiden speelde de sociaalbewogen Emilie Charlotte Knappert (1860-1952) een grote rol in het bevorderen van natuureducatie onder arbeidersjeugd. Zij schreef niet alleen een natuureducatieboek, *Kijkjes in de plantenwereld* (1893), maar organiseerde ook excursies naar Katwijk en Noordwijk voor meisjes uit de arbeidersklasse. In haar memoires schreef Knappert dat zij werd gedreven door de gedachte dat het gebrek aan direct contact met de natuur onder de arbeidersklasse leidde tot een gebrek aan 'innerlijke wasdom'. Haar buitenactiviteiten leidden tot de oprichting van Vereniging Buitenbedrijf. Vanaf 1918 organiseerde ze vanuit die vereniging ook vakantieweken voor meisjes op de buitenplaats Hoorneboeg (Hilversum) en voor jongens bij Nunspeet.[514]

Al met al oogden de keurig aangeharkte plantsoenen in de binnenstad, die ooit waren aangelegd als kijk- en wandelparken, plots als 'vals'. Voor de 'echte' natuurbeleving moest je buiten de stad zijn.[515] Die natuur werd voor het eerst bereikbaar voor de brede maatschappelijke middenklasse dankzij de komst van de fiets, de auto, de bus en de elektrische tram.[516] Tegelijkertijd vormde het toenemende verkeer in de stad een bedreiging voor het groen bínnen de stad, zeker in de tweede helft van de twintigste eeuw toen steeds meer mensen een eigen auto aanschaften.

3.1 Leiden breidt uit buiten de Singel (1896-±1940)

Binnen dit onderzoek staat de ontwikkeling van groen binnen de Singel centraal, er wordt daarom niet uitgebreid ingegaan op de aanleg van groen in de nieuw geannexeerde gebieden. Tegelijkertijd beïnvloedt de groenvoorziening buiten de Singel wel de groene ontwikkeling bínnen de Singel. Daarom zullen de belangrijkste groenontwikkelingen buiten de Singel toch kort aan bod komen in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk.

3.1.1. Welzijnswaarde van volksparken, volkstuinen en speeltuinen

Als reactie op de overvolle steden en de slechte woon- en leefomstandigheden van arbeiders, kwam er eind negentiende- en begin twintigste eeuw meer aandacht voor de sociale kwestie. De roep om sociale hervormingen kwam zowel vanuit de nationale politiek - in 1894 werd de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) opgericht -, als vanuit arbeiders die zich verenigden in vakbonden.[517] Een hervorming op het gebied van huisvesting kwam er met de invoering van de Woningwet in 1901. Voortaan mocht er niet meer in het wilde weg buiten de stad worden gebouwd: steden met meer dan 10.000 inwoners werden verplicht een uitbreidingsplan op te stellen en dat elke tien jaar te herzien.[518] Het belang van parken in deze uitbreidingsplannen werd niet expliciet gemaakt in deze wetgeving, maar de heersende gedachte was dat in de nieuwe wijken 'groene longen'

[514] M. de Meijer-van der Waerden, *Zoekt een ster niet te ver. Emilie Charlotte Knappert* (Amsterdam, 1960), 56-67; Hermien van Veen, 'Knappert, Emilie Charlotte', *BWSA*, nr. 3 (2002): 95-98.
[515] De Jong en Tjon Sie Fat, 'Stadsgroen als culturele opdracht', 34-35; Bekkers, *Het omheinde land*, 58.
[516] Andela, *J.T.P. Bijhouwer*, 10.
[517] J.C.H. Blom, 'Nederland sinds 1830', in *Geschiedenis van de Nederlanden*, onder redactie van J.C.H. Blom en E. Lamberts, 4de dr. (Amersfoort: ThiemeMeulenhoff, 2013), 327-31.
[518] Van Rooijen, 'De wortels van het stedelijk groen', 178.

moesten komen met sportvelden en ligweiden. Na een zware werkweek kon de arbeider daar ontspannen.[519]

De Duitse 'volksparken' waren een belangrijke inspiratiebron voor deze ontwikkeling. Parken in Engelse landschapsstijl hadden in Duitsland plaatsgemaakt voor rechthoekige velden waar de arbeider niet gebonden was aan voorbedachte paden: ieder moest zijn of haar eigen weg over de velden kunnen bewandelen, dit zou de arbeider een gevoel van autonomie geven.[520] De volksparken moesten de stedelijke bevolking kunnen dienen op allerlei verschillende vlakken: de grasvelden boden ruimte voor het uitoefenen van verschillende sporten, kinderen konden veilig spelen op speelplaatsen en inheemse beplanting rondom de velden bood inspiratie voor wandelaars en de mogelijkheid tot het geven van natuureducatie door natuurverenigingen.[521]

In Leiden zette de Leidse afdeling van de SDAP zich in voor de aanleg van een volkspark. Zij had hiervoor het terrein buiten de Rijnsburgerpoort op het oog, maar in 1911 werd deze plek door de gemeente aangewezen als bouwgrond voor nieuwbouw van het academisch ziekenhuis.[522] Als alternatief werd een jaar later een gebied aan de Decimastraat aangewezen als plek voor een volkspark. Pas in 1920 werd hier het Kooipark opgeleverd.[523] Het communistisch raadslid Johan Knuttel vond het Kooipark te klein om als volkspark door te gaan. Hij streed voor de komst van een groter park. Uiteindelijk werd het geld hiervoor bijeengebracht door particulieren, waaronder de Leidse fabrikant Johan de Koster. In 1929 werd door middel van een werkverschaffingsproject begonnen aan de aanleg van de Leidse Hout, ontworpen door landschapsarchitect Klaas van Nes. Het park werd beplant met voornamelijk inheemse soorten. In 1931 werd het park opgeleverd. Het was voorzien van een lig- en speelweide, een speeltuin, een vijver en een bloemweide. Van Nes had zelfs een recreatieve autoweg door het park willen aanleggen, net zoals de Amerikaanse *Parkways,* maar dit werd te duur bevonden.[524]

Volkstuinen

Eind negentiende eeuw waren er al Leidse initiatieven voor kleine tuintjes bij arbeiderswoningen, die arbeiders moraal zouden bijbrengen. Begin twintigste eeuw ontstond in Leiden behoefte aan grotere volkstuincomplexen.[525] Zo betoogde een anonieme auteur in 1910 in het Leidsch Dagblad dat de afgeschafte kermis gecompenseerd moest worden met volkstuinen:

---

[519] Backer, *Er stond een vrouw in de tuin*, 463.
[520] Idem, 466-68.
[521] Idem, 464; Andela, *J.T.P. Bijhouwer*, 10.
[522] Bekkers, *Het omheinde land*, 60-61.
[523] Idem, 62-67.
[524] Idem, 67-68, 75-80, 85.
[525] Wout van Nieuwpoort, 'Geen kermisjool maar arbeiderstuinen. Volkstuinen in Leiden', *Tuinvereniging OTV* (blog), 15 mei 2024, http://www.tuinverenigingotv.nl/geschiedenis/geschiedenisvolkstuineninLeiden.pdf.

> *Geef den stadsarbeider een lapje grond niet ver buiten de grens der gemeente en gij hebt hem iets geschonken waarbij hij niet een heele of halve week zijn zinnen verzet, maar wat hem in zijn gezin een wezenlijk genot verschaft en nog waarde voor hem heeft bovendien.*[526]

Ook de volkstuinen pasten in een internationale trend, onder andere in Duitsland waren volkstuinen enorm populair. Dat volkstuinen begin twintigste eeuw vaak werden aangelegd vanuit een moralistische motivatie blijkt wel uit het feit dat ook de Volksbond tegen Drankmisbruik zich inzette voor de aanleg van volkstuinen.[527] In Leiden werd in 1911 het eerste volkstuinencomplex opgericht: Staalwijk, aangelegd op een weiland aan de Heerenweg (nu Herenstraat) door de Leidse afdeling van Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Tussen 1916 en 1940 volgden nog zeven andere volkstuin initiatieven.[528] Met de toenemende welvaart onder de arbeidersklasse en de groeiende autonomie van deze bevolkingsgroep, verschoof de nutsfunctie van de volkstuin naar een meer recreatieve functie van de tuin in de eerste helft van de twintigste eeuw.[529]

Speeltuinen

Met de komst van trams en ander verkeer in de stad werd het voor kinderen eind negentiende eeuw gevaarlijker om op straat te spelen.[530] In Amsterdam werd de eerste volksspeeltuin al in 1879 opgericht door een particulier. Steden als Rotterdam, Utrecht en Groningen volgden dit voorbeeld binnen twee jaar.[531] Ook in Leiden deed een anonieme auteur in 1881 in het Leidsch Dagblad het voorstel om een openbare speeltuin op te richten in de stad, het toen nog leegstaande ruïneterrein zou hiervoor geschikt zijn.[532] Alhoewel dit er nooit van kwam, werd zes jaar later wel een braakliggend terrein aan de Witte Singel als speeltuin ingericht op initiatief van Bouwmaatschappij Vreewijk.[533] De speeltuin moest in 1902 plaatsmaken voor herenhuizen, maar de behoefte aan speelgelegenheden bleef bestaan. In 1905 richtten gegoede Leidse burgers de Vereeniging Volksspeeltuinen op. Zij hadden het doel 'de leerlingen der scholen voor on- en minvermogenden van alle gezindten binnen Leiden, de gelegenheid te geven zich onder leiding en toezicht te vermaken met, en zich te oefenen in eenvoudige spelen'.[534] De ruimte voor een speeltuin werd gezocht buiten de stad. Daar was ruimte en verhinderden telefoondraden bijvoorbeeld niet het vliegeren.[535]

---

[526] 'Wat er voor de afgeschafte kermis in de plaats moet komen', *Leidsch Dagblad*, 3 november 1910.
[527] Van Rooijen, 'De wortels van het stedelijk groen', 164-65.
[528] 'De volkstuinen van het Leidsche Nutsdepartement', *Leidsch Dagblad*, 5 december 1911; van Nieuwpoort, 'Geen kermisjool maar arbeiderstuinen. Volkstuinen in Leiden'.
[529] Van Rooijen, 'De wortels van het stedelijk groen', 164-65.
[530] Cor Smit, 'Hoofdstuk 1. De voorgeschiedenis', *Toen en nu de Leidse Speeltuinen* (blog), 2023, https://speeltuinenleiden.nl/toen-en-nu/bh1/.
[531] Van Rooijen, 'De wortels van het stedelijk groen', 167.
[532] 'Voormaals en nu', *Leidsch Dagblad*, 16 mei 1881.
[533] Smit, 'Hoofdstuk 1. De voorgeschiedenis'.
[534] Smit.
[535] 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 18 mei 1905', § XXI (1905), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1905-05-18/edition/null/page/7.

Van de gemeente kreeg de vereniging in 1905 subsidie om het Raamland aan de Hoge Rijndijk (waar nu het Bonaventura College is) van de gemeente te huren, zolang die het terrein niet voor andere bebouwing nodig had. Tot 1911 kon de speeltuin, die alleen toegankelijk was tijdens openingstijden, bestaan.[536]

In 1922 fuseerde de Vereeniging Volksspeeltuinen met de Leidse afdeling van de Bond voor Lichamelijke Opvoeding, de focus ging daarna uit naar sportgelegenheden buiten de singels. In de nieuw opgezette arbeiderswijken buiten de singels ontstonden vier nieuwe speeltuinverenigingen die werden opgezet door arbeiders zelf: een buurt- en speeltuinvereniging in het Zuiderkwartier (1926), in het Noorderkwartier (1927), in het Westerkwartier (1928) en in het Oosterkwartier (1929).[537] Bestuurders van de woningbouwverenigingen van deze wijken werden de voorzitters of secretarissen van de verenigingen. In eerste instantie vonden de verenigingen geen geschikte terreinen voor hun speeltuinen, maar in januari 1930 kon de eerste speeltuin in het Zuiderkwartier (Anjelierstraat 2) openen omdat de gemeente grond beschikbaar stelde. De voorwaarde was dat de gemeente het terrein mocht gebruiken voor feesten, tentoonstellingen en voor sport- en spelactiviteiten van lagere scholen. In de andere kwartieren werd eenzelfde regeling getroffen in de opvolgende jaren. De vier speeltuinverenigingen bestaan nog altijd.[538]

De komst van volksparken, volkstuinen en (volks)speeltuinen laat zien hoe de welzijnswaarde van stedelijk groen begin twintigste eeuw de overhand kreeg. Iedereen moest toegang tot (een grote) groene ruimte hebben. Omdat de oppervlakte van groen belangrijker werd ontstonden nieuwe initiatieven vooral búiten de historische binnenstad, daar waren grotere oppervlakten beschikbaar. De ontwikkeling past in een bredere trend van ‘functionele steden', volgens dit principe moesten in steden de vier hoofdfuncties van een stad - wonen, werken, verkeer en recreatie - gescheiden van elkaar plaatsvinden.[539] De toonaangevende stedenbouwkundige Cornelis van Eesteren (1897-1988) zette dit idee in de jaren ‘30 op de kaart.[540] De focus van stedenbouwkundigen kwam daarmee te liggen op de stedenbouw in de nieuw geannexeerde gebieden, daar was de ruimte om de stad op geheel nieuwe wijze vorm te geven.

3.1.2. Open ruimten in de binnenstad

In 1929 klaagden verschillende Leidse bewoners over de slechte staat van de binnenstad: ‘Als men een serieuze wandeling door de stad maakt komt men tot de conclusie dat de stad er meer dan verwaarloosd uitziet’, schreef inwoner N. van der Baek.[541] De spaarzame open

[536] Smit, ‘Hoofdstuk 1. De voorgeschiedenis’.
[537] Cor Smit, ‘Hoofdstuk 2. De eerste speeltuinverenigingen’, *Toen en nu de Leidse Speeltuinen* (blog), 2023, https://speeltuinenleiden.nl/toen-en-nu/bh2/.
[538] Ibidem.
[539] Backer, *Er stond een vrouw in de tuin*, 464; ‘Cornelis van Eesteren en Jakoba Mulder. Tuinsteden’, Van Eesteren Museum (blog), geraadpleegd 2 mei 2025, https://www.vaneesterenmuseum.nl/tuinsteden.
[540] Backer, *Er stond een vrouw in de tuin*, 464.
[541] Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA IV) 1001, inv. nr. 8532, ‘Ingekomen brieven van burgers betreffende de verbetering van Leiden als woonstad’ (25 maart 1929).

ruimten die de Leidse binnenstad kende, werden steeds vaker ingericht als parkeerplaats. Groen moest hiervoor wijken. Dat betekende niet dat men geen waarden meer toekende aan groen, maar paradoxaal genoeg zorgde juist de toenemende nadruk op de welzijnswaarde van groen ervoor dat dit groen de ruimte kreeg búiten de binnenstad. Aan de hand van een aantal open ruimten in de historische binnenstad wordt geschetst hoe het (mogelijke) groene ruimten verging in de binnenstad, daarbij wordt de tijdslijn af en toe al doorgetrokken naar eind twintigste eeuw.

Beestenmarkt, Kaasmarkt en Ververstraat

De veehandel was sinds het einde van de negentiende eeuw enorm gegroeid.[542] Nadat in 1863 de IJzerengracht was gedempt (nu Nieuwe Beestenmarkt) en in 1876 de Korte Langegracht (nu Lammermarkt) breidde de veemarkt uit naar deze twee straten. In 1907 werd nog eens een huizenblok ten noorden van de Lammermarkt gesloopt om meer ruimte te creëren voor de veemarkt.[543] De veemarkt liep nu zelfs om Molen de Valk heen.[544] Op de vrijgekomen ruimte zijn op een prentbriefkaart uit circa 1920 een paar jonge boompjes te zien, die op termijn een schaduwfunctie konden vervullen.[545] Het gedeelte van de veemarkt dat plaatsvond op de oorspronkelijke Lammermarkt kreeg schaduw en beschutting via een overdekte veehal. Twee naoorlogse foto's tonen het totaalplaatje van de veemarkt (zie afb. 88). De Beestenmarkt verloor intussen aan urgentie. In 1930 stopte de veemarkt daar geheel, de markt op de Nieuwe Beestenmarkt en Lammermarkt bleef tot 1969 als weekmarkt bestaan.[546]

Afb. 88 Lammermarkt. Links: De overkapping op de markt, 1960 (door Balthus Jansen, ELO PV_PV5391.17). Rechts: Enkele boompjes op de Lammermarkt, 1954 (door Nico van der Horst, ELO PV_PV35130.5-2).

[542] Sebastiaan van Loosbroek, 'De Leidse veemarkt was een van de grootste van Nederland. Interview met Cor Smit', *Museum De Lakenhal* (blog), 2015, https://www.lakenhal.nl/nl/verhaal/cor-smit.
[543] Ibidem; 'Historische ontwikkeling Leids stadswater', *Waterambacht Leiden*.
[544] Gemeente Leiden, 'Kaart met situatie Nieuwe Beestenmarkt', *Erfgoed Leiden en Omstreken* (beeldbank: Lichtdruk) 1935: PV_PV35141.21.
[545] Uitgever Weenenk en Snel, 'Leiden Lammerenmarkt', *Erfgoed Leiden en Omstreken* (beeldbank: Prentbriefkaart in kleur) ca. 1920: PV_PBK2421.
[546] Van Loosbroek, 'De Leidse veemarkt'.

Na de brand van het stadhuis in 1929 werd even overwogen een nieuw stadhuis te bouwen op de Beestenmarkt, maar uiteindelijk werd hier vanaf gezien en kwam op de Beestenmarkt een parkeerplaats met een benzinestation en urinoir (zie afb. 89).[547] De Historische Vereniging Oud Leiden verzocht nog om rond dit urinoir verhullende heesters te plaatsen, maar dit verzoek werd afgewezen: de jeugd zou de heesters vernielen, de beplanting zou het parkeren belemmeren en in de toekomst zou het intensiever gebruik van de parkeerplaats het urinoir vanzelf verhullen.[548] Slechts enkele boompjes aan de Steenstraat bleven behouden (zie afb. 89). Tot in 1996 bleef de Beestenmarkt een parkeerplaats, daarna maakte de gemeente het autovrije plein in de huidige vorm. Het verwijderen van de parkeerplaatsen (en het afsluiten van de Steenstraat voor verkeer) kwam op felle kritiek van ondernemers te staan. Zij zagen hun omzet sterk dalen, naar eigen zeggen doordat zij nu slecht bereikbaar waren.[549]

Met de sloop van het Militair Invalidenweeshuis ontstond een nieuw plein in het centrum, de Kaasmarkt. Ook deze vrijgekomen ruimte werd direct door auto's ingenomen. Op het plein concentreerden de bodediensten – de postbezorging – zich vanaf 1928 met

Afb. 89 De Beestenmarkt is een parkeerplaats geworden, 1938. Prentbriefkaart uitgegeven door J. Sleding, (ELO PV_PBK0226).

[547] Erfgoed Leiden en Omstreken, Inventaris van het archief van de Dienst Gemeentewerken Leiden 1010, inv. nr. 1576, 'Stukken betreffende het niet aanbrengen van beplanting om het urinoir op het parkeerterrein aan de Steenstraat' (1935); Ingrid W.L. Moerman, *Niet gebouwd Leiden* (Utrecht: Matrijs, 1987), 9-12.
[548] ELO, 1010, inv. nr. 1576 (1935).
[549] Hans Koenekoop, 'Grimmige opening Beestenmarkt', *Leidsch Dagblad*, 20 juli 1996; Timoteus Waarsenburg, 'Leegloop dreigt op Beestenmarkt', *Leidsch Dagblad*, 24 juni 1997.

karren en transportauto's. Om de aanrijroute te verbeteren werden in 1935 huizen aan de Koppenhinksteeg gesloopt die tussen de Kaasmarkt en de Hooigracht lagen.[550] In dezelfde periode zou ook het kleine gazon op de Ververstraat, waar in de vorige eeuw nog koeien geweid werden, opgeofferd worden aan de auto. Er lag in 1931 een plan om het plantsoen geheel te bestraten zodat er 'rijtuigen' geplaatst konden worden. Uiteindelijk waren de kosten voor opruiming van het plantsoen en de bestrating te hoog, waardoor het plan niet door ging.[551] Weliswaar kwam de bestrating er niet van, toch laat het voorbeeld zien hoe gemakkelijk groen begin twintigste eeuw vervangen kon worden door parkeerplaatsen.

Afb. 90 De Kaasmarkt in 1933 (Spaarnestad Photo, ELO PV_GN20160079).

Pieterskerkhof[552]

Al uit het vorige hoofdstuk bleek dat het plantsoen dat in de tweede helft van de negentiende eeuw was aangelegd op het Pieterskerkhof, weinig succesvol was. In 1933 maakte de Dienst der Gemeentewerken plannen om het plantsoen te verbeteren.[553] Volgens de directeur van deze dienst, Arnold Marcus de Blauw, bedekten de vele bomen op het plein de belangrijke gevels en lieten ze bovendien geen licht door waardoor het in standhouden van een plantsoen op het plein onmogelijk was.[554] Er lagen al verschillende

[550] Van Maanen en Waal, 'De stedelijke ruimte', 24.
[551] Erfgoed Leiden en Omstreken, Inventaris van het archief van de Dienst Gemeentewerken Leiden 1010, inv. nr. 369, 'Stukken betreffende het aanleggen en het opheffen van kleine plantsoenen' (1931).
[552] Hier wordt relatief uitgebreid op ingegaan omdat er vanuit de huidige stedelijke landschapsarchitecten interesse is voor een mogelijke herinrichting van het Pieterskerkplein.
[553] ELO 1001, inv. nr. 12638, Rapport nr. 3167: *Verbetering Pieterskerkhof* (11 december 1933).
[554] Ibidem.

ontwerpen op tafel voor een herinrichting van het plein. De Blauw benadrukte dat hij eenheid nastreefde en het karakter van een plein wilde versterken, omdat 'juist een kerkgebouw van de afmetingen als de Pieterskerk daaraan behoefte heeft'.[555] Een ontwerp met daarop langs de gevel van de kerk een plantsoen vond hij te 'versnipperd' en niet passen bij een dergelijk kerkplein (zie afb. 95). Zijn voorkeur had het ontwerp waarbij het overgrote deel van het plein bestraat werd met 'waalklinkers', een rij bomen zou blijven bestaan voor de rooms-katholieke school (dus niet voor de daadwerkelijk 'belangwekkende gevels') en waarbij naast de toegangspoort van de kerk twee bomen behouden bleven (zie afb. 96).[556]

Ook de gemeente-commissie van het Nederlands Hervormde Kerkgenootschap mocht een advies uitbrengen. Zij vreesden dat het voorkeursvoorstel van De Blauw ertoe zou leiden dat het Pieterskerkhof een parkeerplaats zou worden.[557] In overleg met de architect restauratiewerken van de Pieterskerk, bracht het genootschap een tegenvoorstel uit met een geheel nieuwe ontwerptekening (zie afb. 97).[558] Met dit ontwerp zou parkeren onmogelijk worden door het langwerpige gazon midden op het plein. De bomen op het plein zouden volledig gerooid worden.[559] De Blauw vond op zijn beurt weer dat dit gazon 'een peuterigen indruk [maakte] tegenover de monumentaliteit van het Kerkgebouw en Gravensteen'. Bovendien zou om het gazon een hekje moeten komen 'hetgeen ontsierend [zou] werken'.[560] Tot slot was de vrees voor een parkeerterrein onterecht volgens De Blauw omdat er gemakkelijk een parkeerverbod uitgegeven kon worden voor het plein. Hij verzocht beide voorstellen (zijn favoriete ontwerp en het ontwerp van de gemeente-commissie) ook voor te leggen aan de Rijkscommissie voor Monumentenzorg.[561]

Afb. 91 Pieterskerk rond 1930 (Rembrandt Uitgeversmaatschappij, ELO PV_PBK1932).

De Rijkscommissie adviseerde het ontwerp van de gemeente-commissie uit te voeren: dit ontwerp gaf 'het plein een veel fraaiere indeeling' en de 'grasmat [zou] ook veel

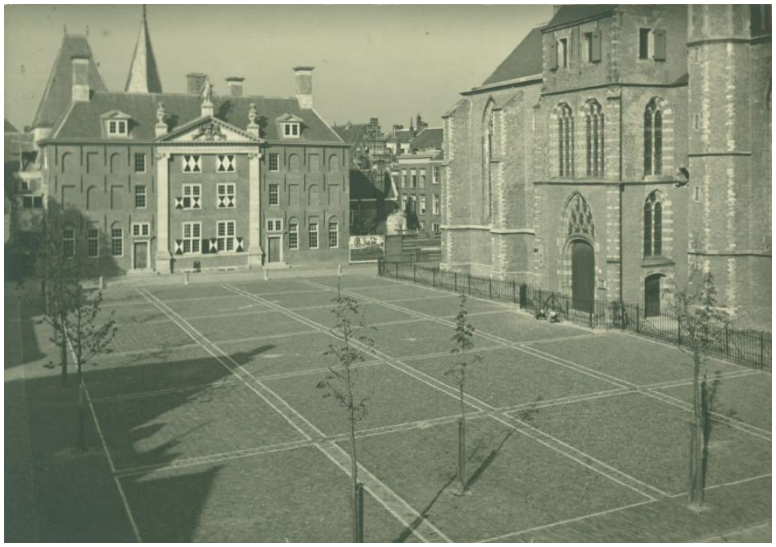
[555] ELO, 1001, inv. nr. 12638, Rapport nr. 3167 (1933).
[556] Ibidem.
[557] Idem, Rapport nr. 6834: *Brief Gemeente-commissie van het Nederd. Herv. Kerkgenootschap te Leiden* (19 september 1934).
[558] Idem, Rapport nr. 6834 (1934).
[559] Ibidem
[560] Idem, Rapport nr. 2778: *Verbetering Pieterskerkhof* (5 oktober 1934).
[561] Idem, Rapport nr. 2778 (1934).

prettiger van kleur […] zijn dan de klinkervlakte'.[562] Daarbij kwam dat op het voorkeursontwerp van De Blauw de twee bomen naast de ingang van de Pieterskerk bleven staan. Deze bomenrij was voor de Rijkscommissie voor Monumentenzorg 'reeds lang een ergernis' omdat de rij het gezicht op de gevel benam en 'vooral omdat zij zóó dicht op den gevel [stonden], dat deze [was] verstoken van licht en lucht, hetgeen voor zijn instandhouding funeste gevolgen [had]'.[563] De Blauw gaf zich gewonnen en stelde het uiteindelijke ontwerp op naar de wensen van de Rijkscommissie voor Monumentenzorg. Rond het gazon zou nog een stoep komen zodat wandelaars weg konden komen als er auto's langs het gazon reden (zie afb. 97).[564] Voor de bestrating van de rijweg rond het gazon verzocht De Blauw granietkeien te gebruiken.[565]

Toch gooide de Cultuurhistorische Commissie van het Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland de plannen opnieuw om.[566] Deze commissie diende nog een nieuw voorstel in waarbij werd teruggegrepen op het voorkeursontwerp van de Directeur der Gemeentewerken. Een belangrijke aanpassing was dat het plein, dat hoogteverschillen had, geëgaliseerd werd door het terrein aan de Kloksteeg te verhogen. Via enkele traptreden konden bezoekers het plein op aan die kant. Het plein zou 'uitsluitend langs oost- en zuidzijde' met bomen beplant worden met zes kastanjebomen en acht lindebomen, 'waardoor het gezicht van het plein op den Kerkgevel geheel vrij komt te liggen'.[567] Een groen gazon was in dit ontwerp dus niet meer aan de orde.

Ondanks alle plannen zorgden onvoorziene omstandigheden voor een heel andere inrichting van het plein. Door de stadhuisbrand van 1929 moesten de gevel en de gevelresten van het stadhuis gerestaureerd worden, hier was ruimte voor nodig. In 1935 besloot de gemeente dat het Pieterskerkhof een steen- en beeldhouwerswerkplaats zou worden. De plannen voor een plantsoen werden uitgesteld en het plein kwam vol met loodsen te staan.[568] Toen de restauratiewerken klaar waren in 1940 kwam een nieuw verzoek van de gemeente-commissie van het Nederlands Hervormde Kerkgenootschap. De commissie wilde de nog aanwezige loodsen op het plein gebruiken voor opslag van materialen voor de restauratie van de Marekerk en de Pieterskerk.[569] De commissie kreeg hiervoor toestemming voor de duur van een jaar. Toch stonden de loodsen in juni 1943 nog altijd op het plein. Inmiddels werden ze ook gebruikt als opslag- en werkplaats voor restauratiewerken van Gravensteen

[562] ELO 1001, inv. nr. 12638, Rapport nr. 809/388: Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, *Verbetering Pieterskerkhof te Leiden* (29 oktober 1934).
[563] Ibidem.
[564] Ibidem.
[565] Idem, Rapport nr. 3121: *Verbetering Pieterskerkhof* (9 november 1934).
[566] Idem, Rapport nr. 2152: Gemeentewerken, *Verbetering Pieterskerkhof* (15 augustus 1935).
[567] Er staat 'oost- en zuidzijde', maar vermoedelijk wordt hier 'west- en zuidzijde' bedoeld, anders zou de kerkgevel niet vrij komen te liggen. Het ontwerp van deze commissie is niet teruggevonden. ELO 1001, inv. nr. 12638, Rapport nr. 2152 (1935).
[568] Ibidem.
[569] Idem, Rapport nr. 7654: *Gemeente-Commissie van het Nederd. Herv. Kerkgenootschap te Leiden* (13 april 1940).

Afb. 92 Pieterskerkplein in 1944 (ELO PV_PV6283.13).

Afb. 93 Parkeerplaats voor het Pieterskerkplein in 1967 (Gemeente Leiden Afdeling Monumentenzorg (ELO PV_PV6283.19).

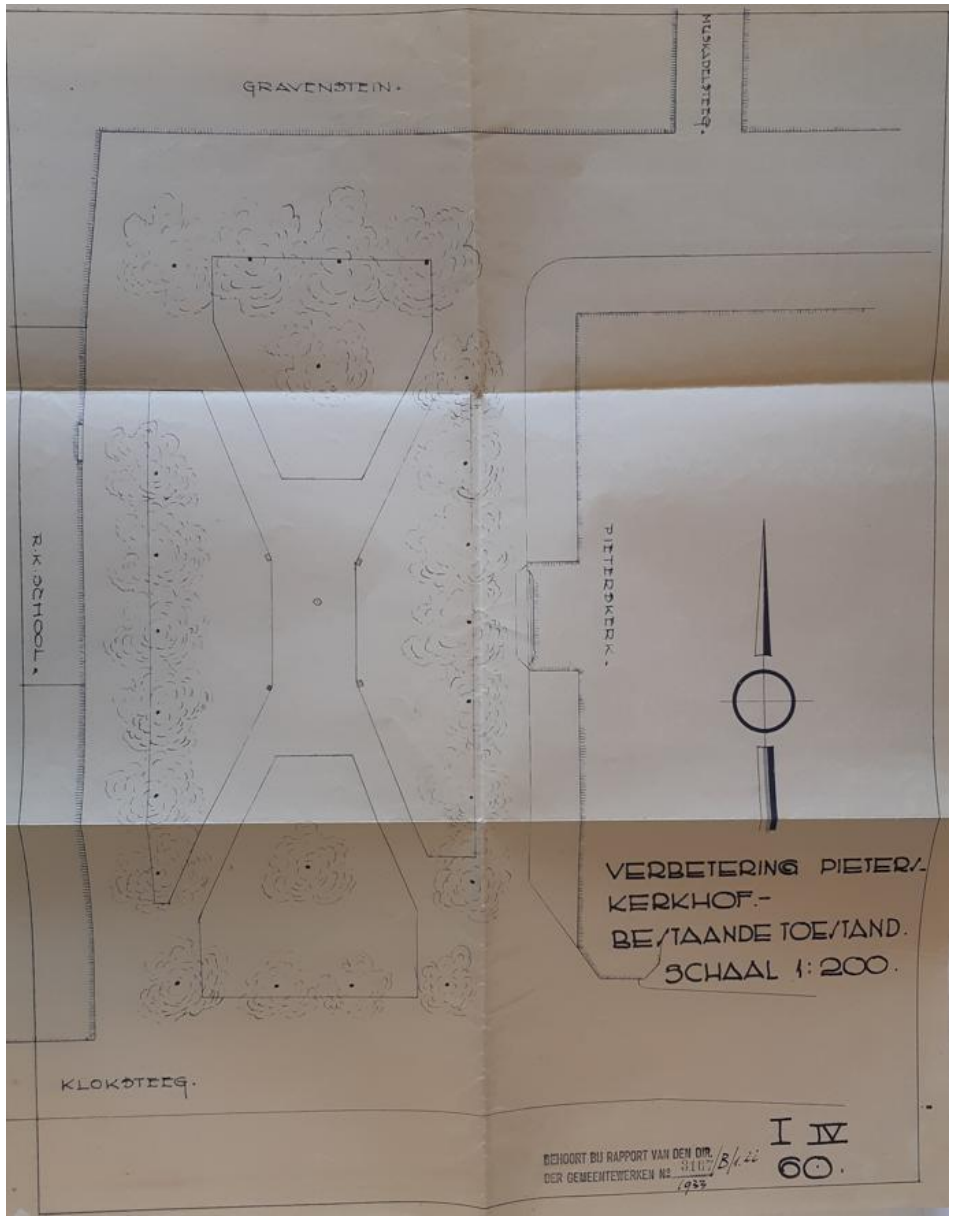
en stonden er schoolbanken in opgeslagen van scholen die door de bezetter geconfisqueerd waren.[570] In september 1943 werd uiteindelijk besloten het plein te ontruimen: in het voorjaar van 1944 zou het plein worden ingericht naar het ontwerp van het Instituut Stad en Landschap.[571] Maar de verhoging lijkt er op basis van foto's niet te zijn gekomen. Het architectenbureau Verhagen, Kuiper en Gouwetor, dat de opdracht uitvoerde, adviseerde om het plein geheel te bestraten 'in sierverband': dit was 'monumentaler' en had praktische voordelen omdat de universiteit regelmatig evenementen hield in de Pieterskerk waarbij veel verkeer het plein op moest kunnen. Het oorspronkelijke idee van een gazon vond het bureau minder passend bij het karakter van het Leidse stadscentrum.[572]

Op een foto uit 1944 is te zien dat het plein geheel bestraat is, met jonge boompjes aan de west- en zuidkant (zie afb. 92). Op basis van de opstelling lijken het dezelfde bomen te zijn als de huidige bomen op het plein. Een foto uit de jaren '60 laat zien dat het Pieterskerkhof in die tijd ook als parkeerplaats werd gebruikt (zie afb. 93). In december 1982 werd opnieuw een poging gedaan tot herinrichting van het plein. De Stichting Pieterskerk Leiden schreef een prijsvraag uit voor een ontwerp dat aansloot bij de nieuwe culturele functie van de kerk.[573] Het winnende ontwerp kon tot uitvoering gebracht worden na de

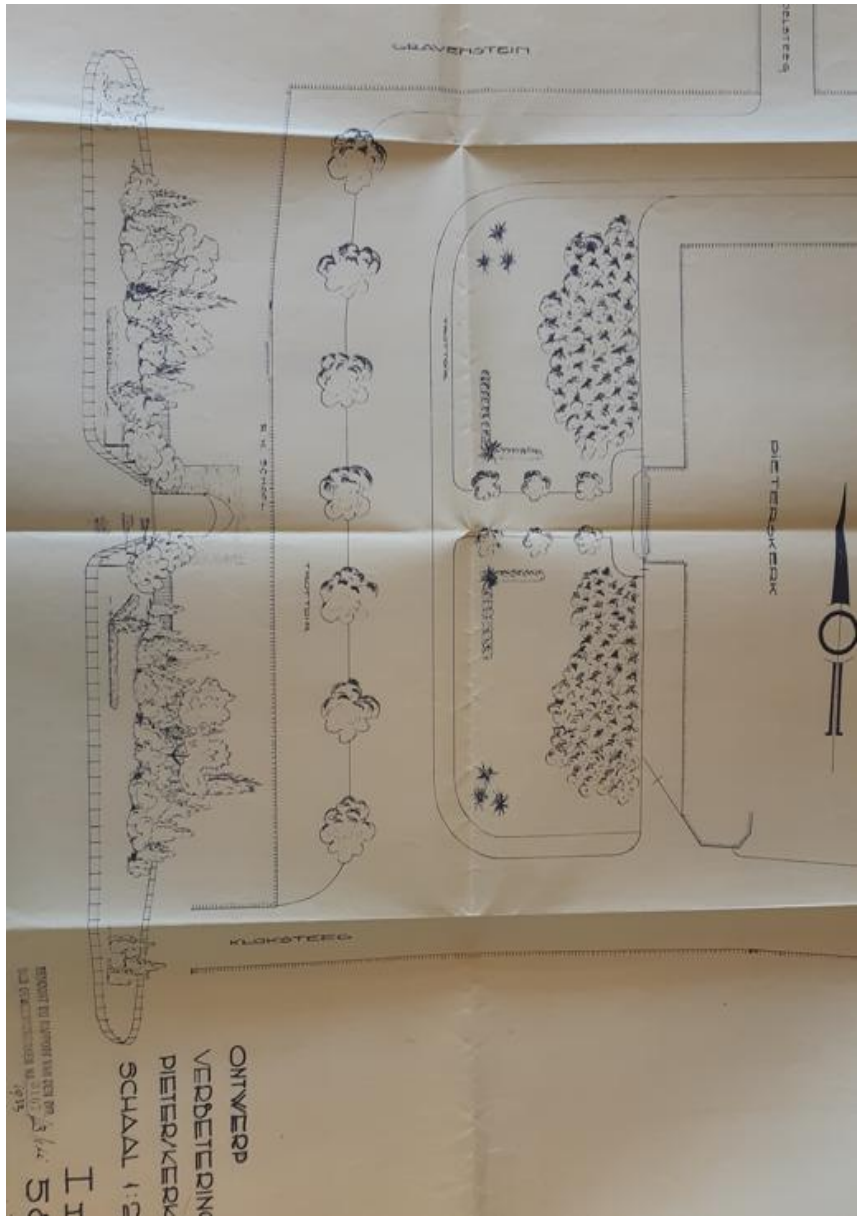
[570] ELO 1001, inv. nr. 12638, Rapport nr. 1265: Gemeentewerken, *Bergloodsen Pieterskerkhof* (25 juni 1943).
[571] Idem, Rapport nr. 150 (2 september 1943); Idem, *Directeur der Gemeentewerken* (23 december 1943).
[572] Idem, Rapport nr. 4338-12: *Architectenbureau Verhagen, Kuiper en Gouwetor, Pieterskerkhof* (14 maart 1944).
[573] 'Wie ontwerpt de mooiste inrichting van het Pieterskerkhof? Stichting Pieterskerk Leiden organiseert prijsvraag', *Stadswerk. Gemeentelijk informatieblad over de stadsvernieuwing in Leiden*, december 1982.

oplevering van de parkeergarage aan het Levendaal in 1984. De zeventig parkeerplaatsen op het Pieterskerkhof konden dan opgedoekt worden.[574] Van de dertig inzendingen kozen medewerkers van de gemeentelijke afdeling Stedebouw twee ontwerpen die zij geschikt vonden, deze ontwerpen bevatten onder andere een speelveld (voor jeu de boules of badminton), een terras en een kruidentuin langs de kerkmuur. Naast deze ontwerpen diende de afdeling Stedebouw zelf ook nog twee ontwerpen in. De vier ontwerpen werden in het blad *Stadswerk* van februari 1985 gepubliceerd zodat Leidenaren de uiteindelijke keuze van de afdeling Stedebouw konden beïnvloeden.[575] Ondanks de vernieuwende aspecten uit de prijswinnende ontwerpen, koos de afdeling Stedebouw voor het eigen eenvoudigste (en goedkoopste) ontwerp. Het plein bleef volgens dit ontwerp grotendeels behouden zoals het was.[576] De toevoeging van enkele paaltjes zou het terrein voortaan autovrij houden, zes nieuwe bomen tussen het plein en de Muskadelsteeg zouden het verkeer vanuit deze steeg tegenhouden en tot slot zou aan de zuidkant van de kerkgevel een overdekte boekenmarkt komen.[577] Alhoewel geen van de vier kans hebbende ontwerpen inzetten op substantieel meer groen, betekende de keuze voor het eigen ontwerp toch dat de aanwezige groene initiatieven op de door particulieren ingediende ontwerpen– waaronder de kruidentuin, het speelveld en bloembakken – niet verwezenlijkt werden.

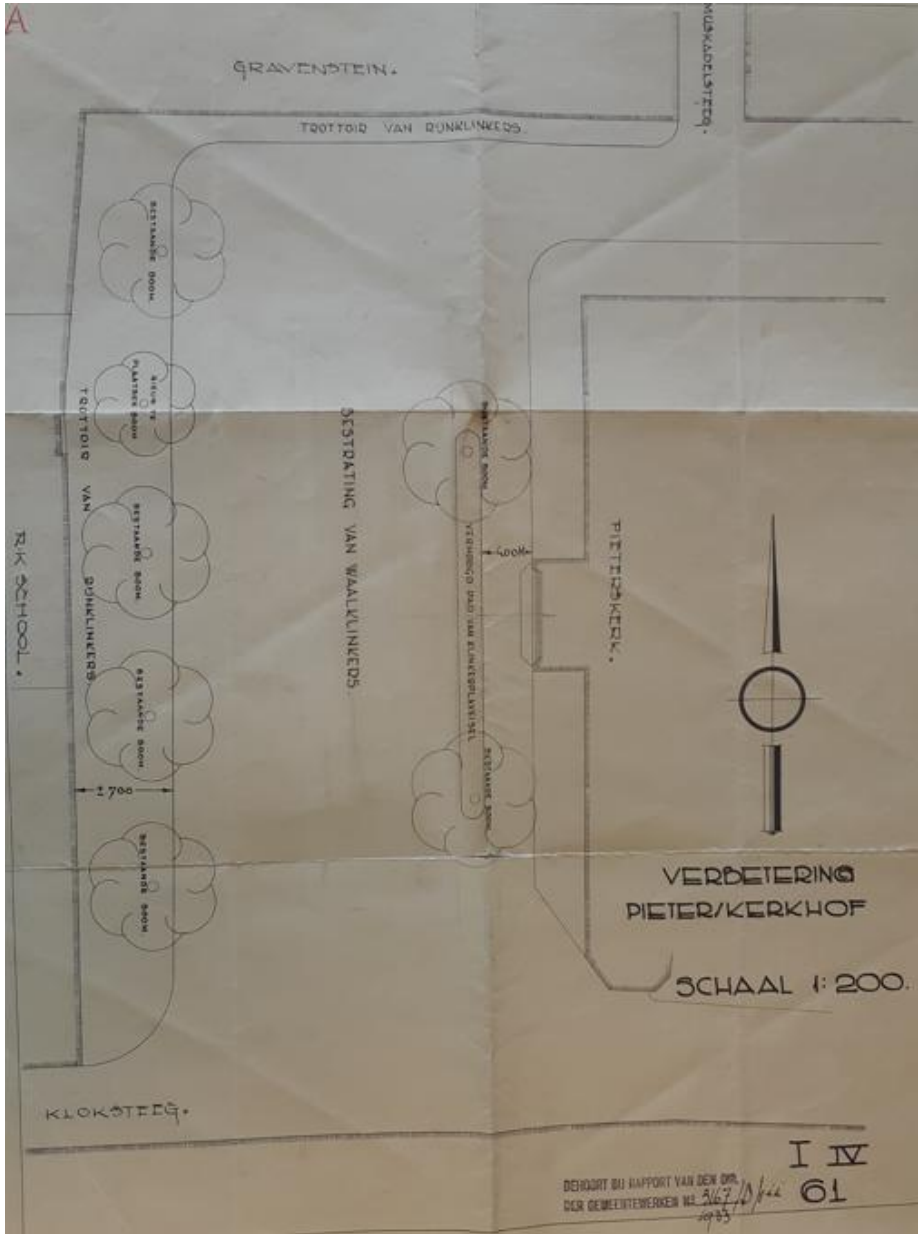
[574] 'Wie ontwerpt de mooiste inrichting van het Pieterskerkhof?', *Stadswerk*; 'Pieterskerkhof geen auto-kerkhof', *Stadswerk. Gemeentelijk informatieblad over de stadsvernieuwing in Leiden*, februari 1985, 2.
[575] In deze editie van Stadswerk zijn de twee prijswinnende ontwerpen en de twee ontwerpen van de afdeling Stedebouw uitvoerig beschreven en ter illustratie bijgevoegd. 'Pieterskerkhof geen auto-kerkhof'.
[576] 'Commissie kies plan-Piret. Herinrichting van Pieterskerkhof op eenvoudige wijze', *Leidsch Dagblad*, 28 maart 1985.
[577] 'Silte keert weer op het Pieterskerkhof', *Leidsch Dagblad*, 25 februari 1985.

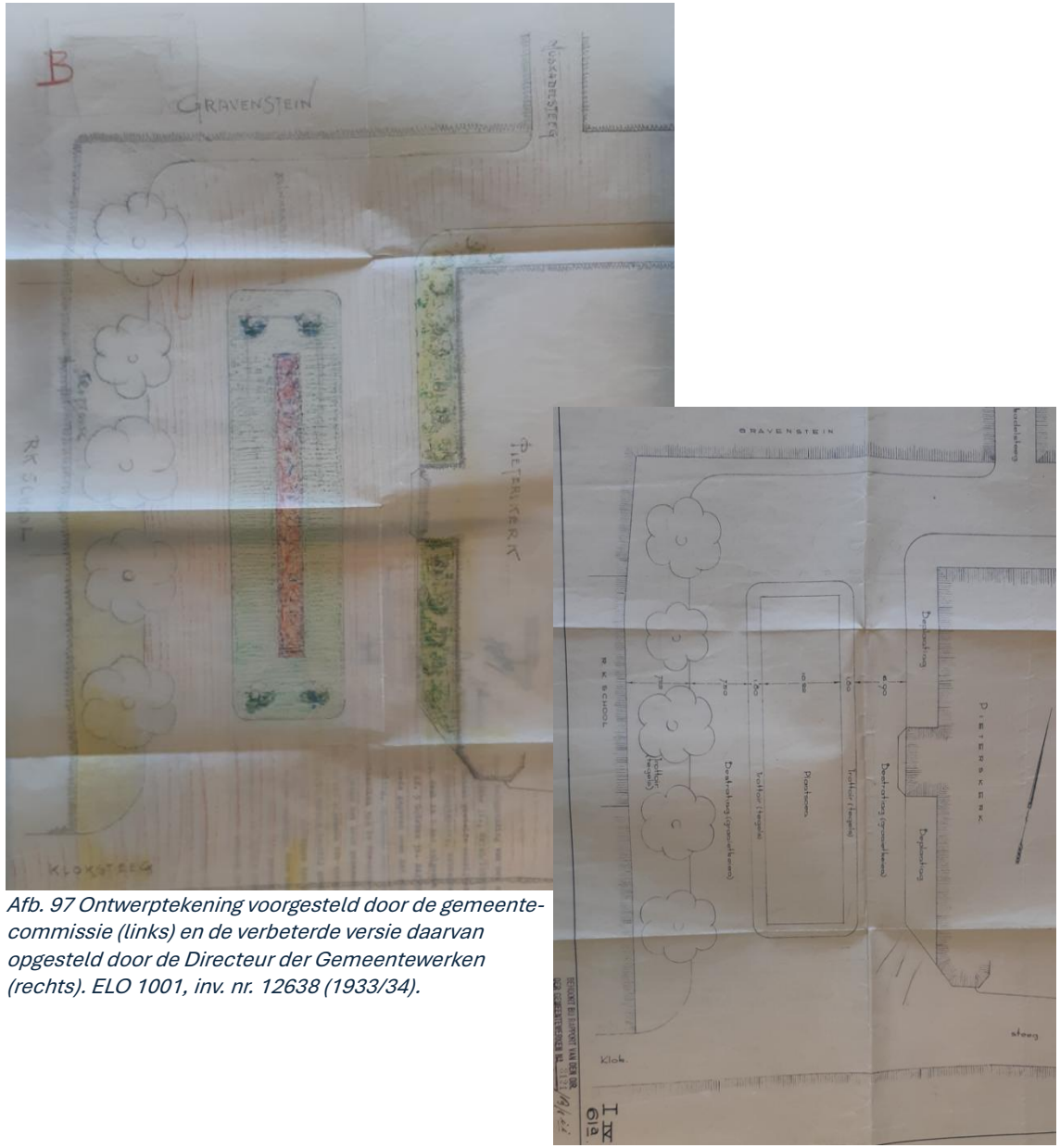
Afb. 94 'Bestaande toestand' van het Pieterskerkplein in 1933. ELO 1001, inv. nr. 12638.

Afb. 95 Voorstel dat door de Directeur der Gemeentewerken te 'versnipperd' werd gevonden. ELO 1001, inv. nr. 12638.

Afb. 96 Voorkeursvoorstel van de Directeur der Gemeentewerken. ELO 1001, inv. nr. 12638.

Afb. 97 Ontwerptekening voorgesteld door de gemeente-commissie (links) en de verbeterde versie daarvan opgesteld door de Directeur der Gemeentewerken (rechts). ELO 1001, inv. nr. 12638 (1933/34).

De Burcht

In het voorjaar van 1900 maakten studenten van het studentenkorps Minerva plannen om een middeleeuwse maskerade in de stad te organiseren. De optocht zou eindigen met een ridderslag binnen de muren van de Burcht. In april van dat jaar verzocht het korps het stadsbestuur om een aantal bomen binnen de burchtmuren te kappen om dit evenement mogelijk te maken. De bomen die bleven staan moesten tot een hoogte van zes meter gesnoeid worden.[578] In de gemeenteraad stemde enkel raadslid Wiebrand Pera tegen. Hij vond dat het kappen van vijf bomen[579] voor 'dergelijke korte pret' niet in verhouding stond.[580] Andere raadsleden brachten daar tegenin dat de Burcht aan de buitenkant onveranderd bleef: het 'groene bouquet' dat boven de stad uitstak en 'een sieraad van de stad' was, bleef behouden.[581] De stemming werd aangenomen en op 19 juni vond de maskerade plaats. Afgaande op de vele aankondigingen in het Leids Dagblad en de evaluaties in dezelfde krant, kwam heel Leiden op het evenement af.[582]

Afb. 98 Ridderslag in de burchtring als onderdeel van de maskerade op 20 juni 1900 (Beeldbank HVOL 001656).

Het 'groene bouquet', grotendeels aangeplant door de negentiende-eeuwse stadsarchitect Salomon van der Paauw, is goed te zien op een foto uit circa 1909. Daarop ligt de Burcht verstopt tussen bladerloze winterbomen (zie afb. 99). Hoewel de Burcht in de raadsvergadering van 19 april 1900 nog een 'sieraad van de stad' werd genoemd, lag het terrein er zesentwintig jaar later verwaarloosd bij volgens raadslid Bernardus Dirks Eerdmans.[583] Ook het burchtplein had te maken met parkeerdrukte: Het voormalige Heerenlogement werd sinds 1888 verhuurd aan de Vereeniging van Leidsche Notarissen en door hen als verkoopruimte van roerende goederen gebruikt (zie afb. 100) , hierdoor stond

---

[578] 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 19 april 1900', § XI (1900), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1900-04-19/edition/null/page/7.

[579] In de Handelingen van de Raad worden meerdere getallen genoemd. W. Pera beweert dat het om vijf bomen gaat die gekapt moeten worden, een ander raadslid beweert dat het om veertien bomen gaat. Het aantal bomen dat overblijft is volgens de een achttien en volgens de ander vierentwintig.

[580] Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 19 april 1900.

[581] Ibidem.

[582] 'De Leidsche Lustrumfeesten', *Leidsch Dagblad*, 20 juni 1900; 'Naar de Maskerade!', *Leidsch Dagblad*, 16 juni 1900.

[583] 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 22 februari 1926', § XI (1905), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1926-02-22/edition/null/page/3.

het gehele burchtterrein op verkoopdagen vol met karren.[584] Het burchtterrein leek sinds het verdwijnen van het Heerenlogement minder dienst te doen als recreatief park voor de elite en meer als evenemententerrein en als locatie voor archeologisch onderzoek.[585] Tussen 1889 en 1970 is er vijf keer archeologisch onderzoek gedaan en zijn er restauraties uitgevoerd, waarbij in 1923 en in 1949 ook een deel van de grond van de burchtheuvel werd onderzocht.[586] De historische betekenis van het terrein werd ook onderstreept door het bestuur van de Vereeniging tot Bevordering van het Vreemdelingenverkeer. Zij schreven het college van B&W dat de openbare verkoop op het burchtplein niet in overeenstemming was met de historische betekenis van de burcht.[587] In 1927 besloot de gemeenteraad daarom om het huurcontract met de Vereeniging van Leidsche Notarissen te stoppen en het voormalige Heerenlogement te verpachten aan Arend Backer (1876-1940), die al pachter was van het burchtterrein en het café-restaurant Den Burcht. Het voormalige logement zou opgeknapt worden om opnieuw vooraanstaande bezoekers te kunnen huisvesten.[588]

Afb. 99 Burcht gezien vanaf het Stadhuis, ca. 1909 (ELO PV_GN003009).

Afb. 100 Verkoping door het Notarishuis op het Burchtplein, ca. 1930 (Beeldbank HVOL 004923).

In kranten en in de raadsvergaderingen werd er opvallend weinig gesproken over het beheer van het burchtterrein begin twintigste eeuw. De focus lag op het herstel van het historisch karakter van de gebouwen. Toch veranderde het uiterlijk van de burchtheuvel wel tussen 1920 en 1930. Twee foto's, genomen rond 1920 en 1930, tonen de Burcht vanaf precies dezelfde plek met een geheel andere mate van begroeiing. Rond 1920 stond de Burcht nog vol met bomen en struiken, tien jaar later waren de meeste bomen gekapt en was de burchtheuvel vooral met gras bedekt (zie afb. 101 en 102). Een combinatie van factoren kan hebben meegespeeld in het veranderende uiterlijk: Voor archeologisch onderzoek binnen de ringmuur en aan de voet van de heuvel zal een deel van de vegetatie weggehaald zijn en na

[584] Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 22 februari 1926.
[585] Van der Vlist, *De burcht van Leiden*, 82-87.
[586] Ibidem.
[587] 'Stadsnieuws. De Burcht', *Nieuwe Leidsche Courant*, 19 februari 1926.
[588] Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 22 februari 1926; 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 20 januari 1927', § 33 (1927), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1927-01-20/edition/null/page/3; 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 11 maart 1930', § 53 (1930), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1930-03-11/edition/null/page/1.

het besluit om het Heerenlogement weer in ere te herstellen om zo meer bezoekers te trekken werd mogelijk ook de burchtheuvel opnieuw ingericht. Het is mogelijk dat door de oplevende waardering voor historische gebouwen de bomen op de burchtheuvel als belemmerend werden beschouwd voor het zicht op de Burcht (net als over de bomen op het Pieterskerkhof werd gezegd). Daarnaast kan het zijn dat ideeën over 'echte' natuur buiten de stad ertoe leidde dat de bebossing rond de Burcht - in de voorgaande eeuw aangelegd volgens de landschapsstijl - als 'nep' werd gezien. Een strak gazon was dan misschien meer op zijn plaats.

Afb. 101 Burcht, ca. 1920 (Spaarnestad Photo ELO PV_GN20160010).

Afb. 102 Burcht, ca. 1930 (uitgever Muva, ELO PV_PBK1762).

In de oorlogsjaren had de beplanting en de aanleg van de heuvel grote schade opgelopen. Het stadsbestuur besloot toen om de nieuw aan te leggen beplanting zo te plaatsen dat vanaf de burchtmuur het uitzicht op het 'fraaie gedeelte van de stad' zichtbaar bleef, terwijl de 'minder aesthetische bebouwing' aan het zicht werd onttrokken.[589] Groen werd dus ingezet om te verhullen. Een foto van circa 1960 laat de naoorlogse beplanting zien. De twee dubbele heggenlanen aan beide kanten van de poort doen denken aan de achttiende-eeuwse siertuin die de burchtheuvel ooit was (zie afb. 103). Binnen dit onderzoek is het niet mogelijk om precies te achterhalen vanuit welke motivatie de naoorlogse beplanting werd aangelegd. Vermoedelijk is er gezocht naar snel groeiende beplanting die kon verhullen en is tegelijkertijd geprobeerd enigszins het historische karakter van de burcht

Afb. 103 De Burcht in ca. 1960 (ELO PV_PBK1765).

[589] 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 19 april 1947', § 80 (1947), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1947-04-19/edition/null/page/3.

te versterken door middel van de twee aangelegde rijen heggen.

Tussen 1964 en 1970 werd er opnieuw archeologisch onderzoek gedaan, ook buiten de ringmuur. Daarnaast waren er herstelwerkzaamheden aan de burchtmuur, waarbij vrijwel de gehele muur werd opengebroken.[590] De burchtheuvel zou dus weer opnieuw vormgegeven moeten worden na deze werkzaamheden. Het monumentale karakter van de burcht werd tijdens de herstelwerkzaamheden op basis van onderzoek zo goed mogelijk tot uiting gebracht.[591] Ook de burchtheuvel zal daarbij zijn meegenomen. Na de restauratie werd de heuvel strak en kaal ingericht. Mogelijk met het idee de historische functie van het verdedigingswerk, waarbij bomen een goede verdediging in de weg stonden, ook in het landschap terug te brengen (zie afb. 104). De kenmerkende en inmiddels monumentale beuk op de burchtheuvel overleefde alle renovaties van de heuvel.

Het gemeentebestuur overwoog in 1965 om de Burcht na de restauraties meer als een nationaal dan als een plaatselijk monument te promoten. Daarbij konden binnen de Burcht festiviteiten plaatsvinden zoals beeldententoonstellingen en opvoeringen van historische theaterstukken.[592] Het openstellen van het burchtterrein om burgers te laten genieten van groen en ruimte leek nog steeds niet hoog op de agenda te staan van de gemeente. Stadsbewoners kónden al wel het terrein op (het is onduidelijk of dit nog steeds tegen betaling was), maar bezoekers moesten meestal via het restaurant[593] lopen.[594] De hoofdpoort van het Burchtcomplex was namelijk vaak dicht, hoewel er vaste openingstijden waren. Ook het hek aan de voet van de burchtheuvel was meestal gesloten. 'Het park als stadstuin dient voor de Leidse burger zonder meer toegankelijk te zijn, zeker in een aan openbaar groen zo arme binnenstad', schreef de Adviesraad voor de Binnenstad aan het college van B&W in 1975.[595] De adviesraad stelde voor dat de beide toegangspoorten tenminste van tien tot vijf uur open

Afb. 104 Burcht in 1972 (Gemeente Leiden Afdeling Monumentenzorg, ELO PV_PV18526.1).

[590] Van der Vlist, *De burcht van Leiden*, 86.
[591] 'Burcht-restauratie vraagt extra bedrag van 4,5 ton', *Leidsch Dagblad*, 14 september 1967.
[592] 'Restauratie van "Burcht" duurt nog twee jaar', *Leidsch Dagblad*, 13 maart 1965.
[593] Vermoedelijk die van het Heerenlogement.
[594] 'Burchtcomplex moet beter toegankelijk worden', *Leidsch Dagblad*, 13 december 1975.
[595] Ibidem.

zouden zijn of het liefst een halfuur voor zonsopkomst tot een halfuur na zonsondergang. Wethouder Cees Waal was eerder al met een plan gekomen voor een doorgaande wandelroute tussen de Nieuwe Rijn en de Oude Rijn. Ook dit plan juichte de adviesraad toe.[596] In 1980 stemde de gemeenteraad in met de wandelroute. Over de Oude Rijn zou een brug komen in het verlengde van de route.[597] Op het burchtplein kwam een boom met zitje en er kwam een loodrechte trap van de ingang aan de burchtheuvel naar de poort van de Burcht (zie afb. 105). De Burcht in Leiden zou 'na tijden van herstelwerkzaamheden weer een culturele en recreatieve functie krijgen', schreef de Leidse Courant in 1980.[598] Met de oplevering van de trap op de heuvel, kreeg het burchtcomplex de huidige uitstraling.

Afb. 105 Burcht in 1984 (door Balthus Jansen, ELO PV_DIA20083829).

3.3. Bomen verder van elkaar

In eerdere eeuwen hadden bomen in de stad naast een esthetische waarde ook steeds een economische waarde omdat gerooide bomen geld opleverden in de houthandel. Sinds het einde van de negentiende eeuw werd hout steeds vaker gezaagd en geïmporteerd uit het buitenland.[599] De economische waarde van bomen in de stad verminderde daardoor. Ook de esthetische waarde die men toekende aan bomen verzwakte doordat inwoners van de stad bomen steeds meer als obstakels zagen die hen het licht in hun woningen benamen.[600]

---

[596] 'Burchtcomplex moet beter toegankelijk worden'.
[597] 'Gat in Leidse begroting grootste van Nederland', *Nieuwe Leidsche Courant*, 22 oktober 1980.
[598] 'Omgeving De Burcht opgeknapt', *Leidse Courant*, 20 juni 1980.
[599] Edmée Müller, 'Houtindustrie', Pie Rapportenreeks (Zeist: Stichting Projectbureau Industrieel Erfgoed, 1995), 10-11.
[600] Bijvoorbeeld: Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA IV) 1001, inv. nr. 12124 (10 januari 1933) (Rijn- en Schiekade); ELO, 1001, inv. nr. 12124, 19 juni 1933 (Witte Singel), ELO, 1001, inv. nr. 12124 (1 april 1933) (Breestraat), ELO, 1001, inv. nr. 12124 (3 februari 1933) (Turfmarkt).

Bewoners van de Hooigracht verzochten in 1907 bijvoorbeeld de gemeente om bomen in de straat te rooien. Hoewel zij erkenden 'hoe vriendelijk het vele groen in hare straten en grachten onze gemeente [stond]' en zij er niet aan dachten 'te verlangen dat de Hooigracht van hare statige laan [werd] beroofd', hoopten de bewoners dat de bomen in de straat door jongere exemplaren vervangen konden worden of 'om den anderen geveld' konden worden.[601] De esthetische waarde was hier dus niet verdwenen, maar werd steeds meer van ondergeschikt belang als het ging om het toelaten van zonlicht. In dit geval besloot de gemeente de bomen in de Hooigracht geregelder te snoeien.[602]

Om de gebruikte snoeimethode was veel te doen begin twintigste eeuw. Sinds eind negentiende eeuw werd een nieuwe, spaarzame snoeimethode aangehouden, gebaseerd op advies van 'een deskundige te Boskoop'.[603] De methode zou leiden tot 'mooien, sierlijke' piramidevormige bomen. Tegenstanders van deze methode vonden het bezwaarlijk dat álle bomen in deze vorm werden gesnoeid. Deze gelijkvormigheid was 'in strijd met den boom in de natuur en ook leelijk'.[604] De eenheid die in de negentiende eeuw werd nagestreefd, lijkt begin twintigste eeuw dus kritiek te krijgen. Bomen moesten in een meer natuurlijke vorm kunnen groeien. De discussie kwam in de opvolgende jaren telkens terug. In 1913 maakte de Leidse tekenaar H. Verlint zelfs een spotprent naar aanleiding van de 'strijd': Een Franse bezoeker keek naar een Leidse iep en vroeg zich af 'wat [..] dat toch voor een ding' was. Van een voorbijganger kreeg ze te horen dat het 'een boom vol levenskracht en pit [was], maar door verminking […] geworden een mandragora[605], krachteloos en zonder fut, die af en toe een klagend geluid [liet] horen'.[606] In 1915 werd opnieuw het advies van deskundigen ingewonnen.[607] Zij oordeelden dat 'zoolang de tegenwoordige boomenstand' werd gehandhaafd, er geen andere snoeimethode gebruikt kon worden dan de bestaande. Om de bomen goed tot ontwikkeling te brengen was de afstand tussen de bomen in Leiden - 'waar bijna de geheele beplanting uit gewone Hollandse iepen bestaat' - veel te klein (namelijk vijf tot zes meter).[608] De deskundigen adviseerden om 'om den ander' een boom te rooien. Hierdoor kwam er meer licht in huizen, hoefde er minder vaak gesnoeid te worden en kon 'de wijze van snoeien' aangepast worden naar de omstandigheden.[609] De burgemeester en

---

[601] 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 19 augustus 1907', § 239 (1907), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1907-08-14/edition/null/page/1.
[602] Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 19 augustus 1907; 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 3 september 1907', § XII (1907), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1907-09-03/edition/null/page/5.
[603] 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 14 februari 1901' (1901), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1901-02-14/edition/null/page/7.
[604] Ibidem.
[605] Een plant waarvan de wortels op monsters leken en daardoor in Middeleeuwse mythologie bepaalde krachten kreeg toegewezen. De prent is niet teruggevonden.
[606] G.J.F. Biegman, 'Ingezonden', *Leidsch Dagblad*, 26 april 1913.
[607] 'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 8 januari 1915', § 10 (1915), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1914-12-30/edition/null/page/3. Advies van L.A. Springer (tuinarchitect in Haarlem), D. G. Vervooren (hoofdopzichter der gemeentelijke plantsoenen in Rotterdam) en P. Westbroek (directeur der gemeentelijke plantsoen in Den Haag).
[608] Galjaard, *Van bolwerk tot speelweide*, 5; Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 8 januari 1915.
[609] Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 8 januari 1915.

wethouders stelden voor om dit voorstel in een aantal straten toe te passen als experiment, waarbij nadrukkelijk werd vermeld dat de te rooien bomen niet allemaal verkocht hoefden te worden, maar dat er ook een aantal verplaatst kon worden (vermoedelijk naar buiten de singels). Onder andere op de Doezastraat, op de Kaiserstraat en op het Levendaal werden bomen om de ander gerooid.[610]

Naast het bezwaar dat bomen de doorlating van licht beperkten, ontnamen bomen ook het zicht op etalages van het toenemende aantal winkels in de binnenstad. In de Korevaarstraat stonden iepen in het gedeelte 'van de [straat], dat steeds meer het karakter van een winkelstraat [verkreeg]', dat werd 'ongewenscht geacht'.[611] De bomen stonden daar ongeveer zes meter uit elkaar op zo'n 2,5 meter van de voorgevels af.[612] De Directeur der Gemeentewerken, de eerder genoemde Arnold Marcus de Blauw, stelde voor om de bomen in de straat te rooien. De zeven bomen die voor een blinde fabrieksmuur en rond een bushalte stonden, konden volgens hem wel blijven staan. De Commissie van Fabricage stemde in dat de bomen die de 'leelijken muur [de fabrieksmuur]' maskeerden konden blijven staan, maar dat de overige zeventwintig iepen (dus ook die rond de bushalte) gerooid moesten worden omdat dit een fraaier gezicht zou geven.[613] Uiteindelijk besloten de burgemeester en wethouders dat álle bomen gerooid moesten worden, maar dat er 'om de ander' nieuwe bomen werden geplant.[614] Ook hier werd de afstand tussen de bomen dus groter.

Iepziekte

In 1919 werden in het Brabantse dorp Hoeven plotseling verdorde iepentwijgen gevonden. In de opvolgende jaren verspreidde de schimmel die deze iepziekte veroorzaakte zich over heel Nederland en uiteindelijk over maar liefst vier continenten.[615] Naast de iepenspintkevers, gaven ook vergroeide wortels de ziekte onderling door; hele lanen stierven zo af.[616] In Leiden dook de ziekte vanaf 1922 op, eerst nog sporadisch maar vanaf 1928 richtte de ziekte grote schade aan. Honderden bomen werden gerooid (zie afb. 106).[617] Op het Rapenburg zorgde het rooien en aanplanten van jonge vervangende bomen er in 1933 voor dat er 'een zeer onregelmatige beplanting [was] ontstaan, welke geenszins meer [voldeed] aan de aesthetische eisen'.[618] In 1936 werd daarom besloten alle bomen aan de gracht te vervangen door Hollandsche linden. De bomen werden verder uit elkaar geplant: dit bevorderde in de eerste plaats het verkeer, maar gaf ook beter zicht op de historische

[610] Ibidem.
[611] ELO, 1001, inv. nr. 12124 (22 november 1933).
[612] Ibidem.
[613] Idem, inv. nr. 12124 (2 december 1933).
[614] Idem, (27 februari 1934).
[615] H.M. Heybroek, Leo Goudzwaard, en Hans Kaljee, *Iep of Olm. Karakterboom van de Lage Landen* (Zeist: KNNV Uitgeverij, 2009), 60-62.
[616] Idem, 70, 81-82.
[617] Smit, *Leiden met een luchtje*, 128.
[618] ELO, 1001, inv. nr. 12124 (17 november 1933).

De beschadiging van het Rapenburg te Leiden door de iepziekte.

Afb. 106 Boven: Rapenburg 1930, een beschadigde boom door de iepziekte (ELO PV_PV6499.43), onder: Rapenburg herbeplant met linden in 1938 (ELO PV_PV6499.55a).

gevels. [619]

Eind jaren ’70 sloeg de iepziekte nogmaals toe, dit keer in heviger vorm. In Leiden viel de schade toen mee doordat de stad een veel diversere bomenbestand had en doordat slecht groeiende iepen preventief gerooid werden, bewoners werden opgeroepen slecht groeiende iepen in tuinen te verwijderen (zij kregen hier rijkssubsidie voor). Volgens Staatsbosbeheer zou met deze maatregelen zestig procent van ‘de paar duizend iepen’ in Leiden behouden blijven.[620]

Naast de iepziekte bracht ook een te hoge waterstand schade aan de iepen in de stad. Op de Oude Singel stonden in 1933 de iepen en enkele kastanjes een groot deel van het jaar in een te vochtige bodem. Daniël Boogerd, waarnemend Directeur der Gemeentewerken, stelde voor de bomen te vervangen door essen.[621] De es hield volgens hem van veel vocht en zou eenzelfde mooie verschijning hebben als de iep. De 125 tot 130 nieuwe essen zouden met een afstand van 10 tot 12 meter geplaatst moeten worden. Het enige risico van de es was dat de zijwortels van deze boom op den duur omhoog zouden groeien en zo het wegdek beschadigden.[622] Omdat de es een relatief nieuwe boom was in de stad (in Leiden was de boom alleen op de Volmolengracht als experiment geplant), vroeg de burgemeester van Leiden advies aan de Directeur der Gemeentewerken Rotterdam. In Rotterdam hadden ze namelijk meer ervaring met essen. De directeur adviseerde om

[619] ‘De verdwijning van het Leidsche stadsschoon. Uiteenzetting van den heer J. Jonker’, *Leidsch Dagblad*, 27 februari 1936.
[620] ‘Het gaat goed met de bomen’, *Leidsch Dagblad*, 19 oktober 1978.
[621] Het ging specifiek om 96 gewone iepen op de Oude Vest en 110 iepen aan de Oude Singel op ca. 7 meter van elkaar en 10 kastanjes op ca. 10 meter van elkaar. Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA IV) 1001, inv. nr. 12499, ‘Stukken betreffende de beplanting van de Oude Singel en Oude Vest, 1933’, aldaar Rapport nr. 2224: Waarnemend Directeur der gemeentewerken, *Beplanting Oude Singel en Oude Vest* (26 augustus 1933).
[622] ELO, 1001, inv. nr. 12499, Rapport nr. 2224: *Beplanting Oude Singel en Oude Vest* (1933).

zandgrond te gebruiken, verder herkende hij het probleem van de wortelgroei niet.[623] Al met al was de iep niet langer dé prominente stadsboom.

[623] Idem: Directeur Gemeentewerken van Rotterdam (27 november 1933).

3.3. Herstel van de Leidse binnenstad (1940-±1985)

De tweede helft van de twintigste eeuw stond voor Leiden in het teken van herstel van de binnenstad. In eerste instantie moest de binnenstad herstellen van opgelopen schade in de Tweede Wereldoorlog. Het groen in Leiden had veel moeten doorstaan, met name in de hongerwinter van 1944 was veel hout gekapt.[624] Na de wederopbouw dreigde de Leidse binnenstad heringericht te worden tot een stad waar winkelen en werken centraal stond en waar de bereikbaarheid van de binnenstad per auto boven alles ging.[625] Eind jaren zestig en begin jaren zeventig zorgden verschillende factoren echter voor een kanteling in het stedelijke beleid van Leiden. Allereerst had de gemeente in 1970 een 'artikel 12-status' gekregen, dat hield in dat Leiden dusdanig grote financiële tekorten had dat zij alleen met behulp van overheidssteun nog overeind kon blijven. De gemeente ruilde haar financiële zelfstandigheid grotendeels in voor financiële steun uit het Gemeentefonds.[626] Daarnaast werd Leiden in 1977 een van de veertien gemeenten die, via de Interim Saldoregeling, financiële steun kreeg bij de herstelwerkzaamheden van de historische binnenstad.[627] De gemeente moest herstelplannen indienen die voldeden aan strenge voorwaarden. Stadsvernieuwing moest onder andere buurtgericht zijn en uitgaan van behoud in plaats van sloop. De woonfunctie van de binnenstad kwam weer centraal te staan en het historisch bewustzijn was gegroeid.[628] In 1975 stelde de gemeente de 'Nota te beschermen stadsgezicht' op, waarin werd voorgesteld de vernieuwingsplannen aan te laten sluiten bij de historie van de stad.[629] Al met al kon Leiden flink aan de slag eind jaren '70.

Tegelijk met deze Leidse ontwikkelingen kantelden de internationale en nationale opvattingen over milieu. Door toegenomen welvaart en industrialisatie ontstonden problemen als luchtvervuiling en waterverontreiniging.[630] Bezorgde wetenschappers verenigden zich in De Club van Rome om te wijzen op de uitputting van de aarde en de noodzaak om ecologische problemen op te lossen die onder andere werden veroorzaakt door de auto, de olie-industrie en pesticide-gebruik.[631] Hoe beïnvloedde deze veranderende opvattingen de groenvoorzieningen in de Leidse binnenstad?

---

[624] ELO, 1001, inv. nr. 18875, 'Stukken betreffende de herbeplanting van bomen langs de straten en in de plantsoenen' (1945-1948).
[625] Dolf Broekhuizen, 'Jonge bouwkunst in Leiden. Cultuurhistorische analyse' (Rotterdam, 15 oktober 2022), 20, 36-37; Moerman, *Niet gebouwd Leiden*, 50.
[626] Smit, *Leiden met een luchtje*, 122.
[627] Evelien van Es en Lara Voerman, 'Stadsvernieuwing in Stroomversnelling. Inventarisatie stadsvernieuwingsplannen Interim Saldo Regeling 1977 – 1985' (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2018), 4.
[628] Ibidem.
[629] Broekhuizen, 'Jonge bouwkunst in Leiden', 27, 47.
[630] Erfgoed Leiden en Omstreken, Inventaris van het archief van de Stadsingenieur van Leiden mr.ir. L. Barendregt (1959-1992) 1015, inv. nr. 1868: *Lucht, water, bodem,* Nota Milieuhygiëne Leiden (januari 1982) *3.*
[631] Jaap Tielbeke, 'Over de grenzen aan de groei. Vijftig jaar na de oerwaarschuwing van de Club van Rome', *De Groene Amsterdammer*, 16 februari 2022, https://www.groene.nl/artikel/over-de-grenzen-aan-de-groei.

3.3.1. Herstel van beschadigd groen na de Tweede Wereldoorlog

In de hongerwinter van 1944/'45 nam de illegale houtkap enorm toe. Leidenaren hadden brandstof nodig voor in de kachel. Volgens de gemeenteraad, in dienst van de bezetter, waren het 's nachts volwassenen die 'het op geheele bomen [hadden] voorzien', overdag waren het kinderen die 'door hun moeders om brandhout [werden] uitgezonden'.[632] Omdat met name deze laatste groep grote schade aanrichtte aan bomen en struiken riep de Duitsgezinde burgemeester R.N. de Ruyter van Steveninck op 8 januari 1945 een verbod uit op het betreden van de vier Leidse plantsoenen: het Plantsoen, het Van der Werfpark, een klein plantsoen bij de Zoeterwoudsesingel tussen de Van Disselbrug en het sportterrein en de Leidse Hout (waarbij de Johan de Kosterweg wel van zonsopgang tot zonsondergang betreden mocht worden).[633] In navolging van de Chef der afdeling Plantsoenen hoopte de burgemeester zo 'de voornaamste stukken natuurschoon, welke de zoo noodzakelijke verademing en rust in het stadsbeeld [gaven]' te sparen.[634] Het Kooipark stond niet in het rijtje, dat park kreeg voor bewoners, die er aardappelen gingen telen, een belangrijke gebruikswaarde.[635]

Vermoedelijk met het oog op de naderende winter was er in september 1944 een lijst opgemaakt met álle bomen van de stad.[636] Het is het tweede volledige overzicht na het bomenbestand van 1852. Het aantal verschillende soorten bomen is flink uitgebreid. In plaats van enkel iepen, linden, eiken, populieren en kastanjes, stonden er nu ook esdoorns, elzen, beuken, meidoorns, essen, goudenregen, kerspruimen, acacia's en lijsterbessen in de binnenstad. De Hollandse linde en de Hollandse iep waren nog altijd het sterkst vertegenwoordigd (respectievelijk 302 en 214 bomen), daarna kwamen de es (139 bomen) en de acacia (102 bomen). Voor een volledig overzicht zie bijlage 3.

Al op 26 maart 1945, nog vóór de bevrijding, verzocht de burgemeester de Directeur der Gemeentewerken om een advies uit te brengen voor de herbeplanting van de gehele stad. In juni lag het rapport op tafel. Er werd vastgesteld dat er 4586 bomen (zo'n 86 procent van het gehele aantal) 'gekapt en gestolen' waren gedurende de (honger)winter van 1944. Hiervan waren ongeveer 350 bomen door de gemeente zelf gekapt om 'in de brandstoffenbehoefte te voorzien'.[637] De bomen in de plantsoenen waren niet meegerekend, maar ook daar waren 'op enkele uitzonderingen na, alle boomen verdwenen'.[638] Dit gold in het bijzonder voor plantsoenen in de buitenwijken van de stad.[639]

---

[632] Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA IV) 1001, inv. nr. 18780, 'Stukken betreffende de wijziging van de verordening op de Straatpolitie inzake het algehele verbod zich in de parken en plantsoenen te bevinden' (1945).
[633] Ibidem.
[634] Erfgoed Leiden en Omstreken, Inventaris van het archief van de Dienst Gemeentewerken Leiden 1010, inv. nr. 4543, 'Stukken van algemene aard betreffende plantsoenen en parken' (6 januari 1945).
[635] (Specifiek aardappelveld staat op het informatiebord bij het park); Bekkers, *Het omheinde land*, 66.
[636] ELO, 1001, inv. nr. 18875: *Overzicht stadsbomen* (september 1944).
[637] Idem, Rapport nr. 355: *Herbeplanting van boomen langs straten en wegen* (19 juni 1945).
[638] Idem, Rapport nr. 355: *Herbeplanting van boomen langs straten en wegen* (19 juni 1945).
[639] ELO, 1001, inv. nr. 18875, Rapport nr. 355 (19 juni 1945).

Ook vrijwel de helft van de bomen die de stadskwekerij op voorraad had was gekapt en gestolen.[640] Direct na de bevrijding kregen alle kwekerijen over het land te maken met een enorme vraag naar stadsbomen afkomstig uit álle steden en dorpen van Nederland. De Directeur der Gemeentewerken, Daniël Boogerd, besloot daarom om een urgentieplan voor de herbeplanting van straten en grachten op te stellen:[641] Uit dit plan is goed op te maken welke straten en grachten in de stad men het belangrijkst vond als het ging om groenvoorziening:

1. Alle toegangswegen van de stad;[642]
2. Alle singels aan de 'grachtzijde' [talud aan de waterkant];
3. De voornaamste grachten;[643]
4. De Veemarkt 'als beschutting voor het aldaar wekelijks aangevoerde vee';
5. Verdere voorname grachten en straten van de binnenstad;[644]
6. De hoofdstraten der buitenwijken;
7. De rest van de kleinere straten en grachten van de binnenstad;
8. Alle andere straten in de buitenwijken.

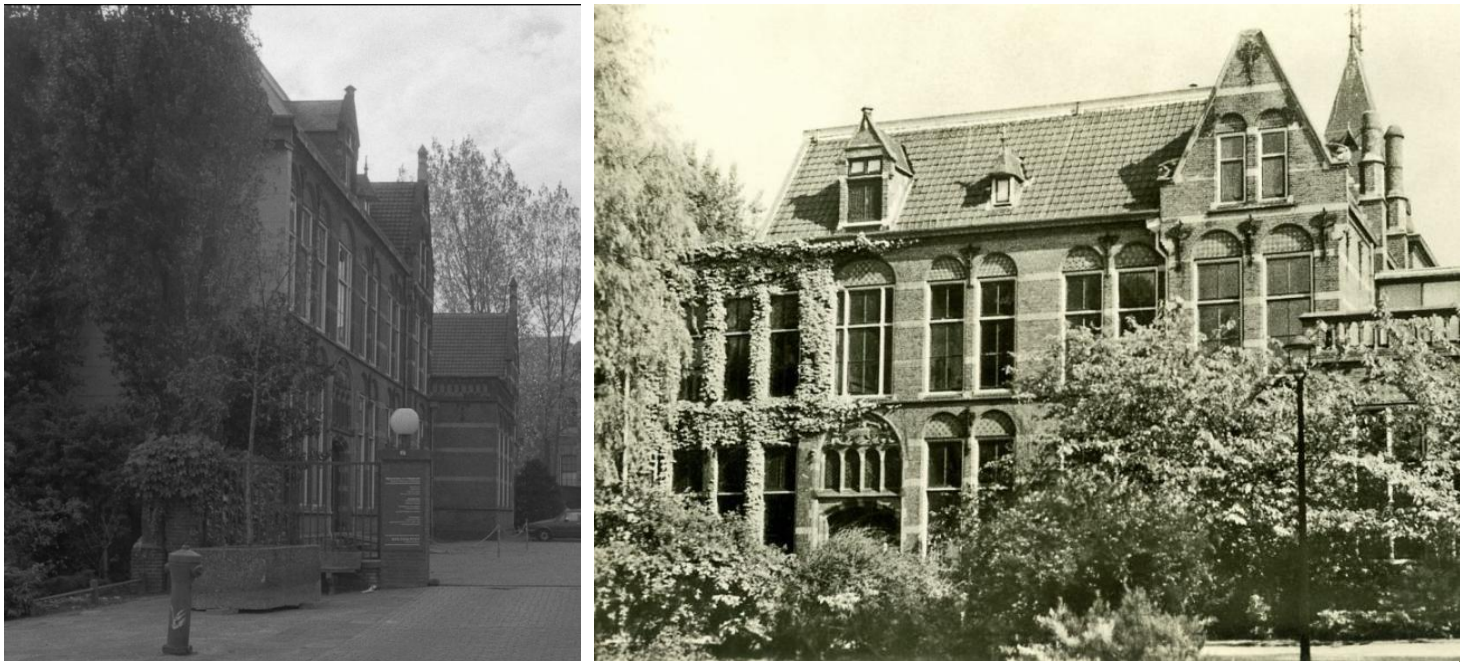
De nadruk op de herbeplanting van toegangswegen en voorname grachten wijst erop dat de esthetische waarde van groen de meest belangrijke reden was om bomen terug te brengen. Daarna kwam de gebruikswaarde van bomen, specifiek op de veemarkt. Het valt op dat de ooit zo chique Hooigracht, die in de achttiende eeuw de uitstraling had van een Franse boulevard, in het rijtje van 'voorname grachten en straten' ontbreekt. Ook de kleinere grachten als de Middelstegracht, Uiterstegracht en Waardgracht werden niet herbeplant. Deze grachten zouden te smal zijn en bomen zouden huizen te donker maken.[645]

In het algemeen gold dat er bij de herbeplanting van stadsbomen minder soorten en variëteiten beschikbaar waren dan voorheen, 'zoodat in de toekomst het aantal soorten sterk ingekrompen [zou] moeten worden'.[646] Om het tekort aan bomen op te vangen werd geadviseerd om bomen op een grotere afstand van elkaar te planten: 'bijvoorbeeld 12 tot 15 meter'. Dit zou meteen voorkomen dat 'de boomen veel gekapt [moesten] worden, omdat de bewoners van bedoelde straten bij te sterke uitgroeiing der boomkruinen spoedig [klaagden] over onvoldoende lichttoetreding in de huizen'.[647] Bovendien had de ruimere afstand tussen bomen een 'aesthetisch effect' omdat iedere boom afzonderlijk beter tot zijn

[640] Idem, Rapport nr. 355 (19 juni 1945).
[641] Idem, Rapport nr. 355 (19 juni 1945).
[642] Zoeterwoudscheweg, Heerenstraat, Doezastraat, Rijsburgerweg met Warmonderweg, Steenstraat, Hoge Morsweg, Lage Morsweg, Lage Rijndijk, Haven, Hoge Rijndijk, Plantage, Levendaal.
[643] Zoals: Botermarkt, Vischmarkt, Nieuwe Rijn, Utrechtsche Veer, Heerengracht, Stille Rijn, Rapenburg, Oude Singel, Oude Vest.
[644] Jan van Houtkade, Boisotkade, Korevaarstraat, Kaiserstraat, Papengracht, Steenschuur, Vliet, Oude Rijn, Apothekersdijk, Turfmarkt, Mare, Langegracht, Houtmarkt.
[645] J. Van Leur-de Loos, 'Vereniging Oud-Leiden. Verslag over het jaar 1947', *Leids jaarboekje*, nr. 40 (1948): 15.
[646] ELO, 1001, inv. nr. 18875, Rapport nr. 355 (19 juni 1945).
[647] ELO 1001, inv. nr. 18875, Rapport nr. 355 (19 juni 1945).

recht zou komen.[648] De vooroorlogse trend om bomen verder uit elkaar te planten, mede om zo een natuurlijkere groei van bomen te creëren, werd na de oorlog dus voortgezet in de hele stad.

De plantsoenen zouden gelijktijdig met het urgentieplan worden beplant. Omdat de beplanting van plantsoenen minder gebonden was aan specifieke bomen, was het tekort van de kwekerijen hier minder een probleem. Verschillende bloem- en sierstruiken konden gepland worden.[649] Beplanting moest vooral snel groeien, daarom ging de voorkeur van stedelijke plantsoendiensten uit naar inheemse soorten.[650] Een nieuw, tijdelijk plantsoentje werd ook aangelegd aan de Steenstraat. Daar was de uitbouw van het Natuurwetenschappelijk Museum (nu Wereldmuseum) platgebombardeerd tijdens aanvallen uitgevoerd door de geallieerden op 10 en 11 december 1944.[651] Met de wederopbouw werd in november 1945 vastgesteld dat de uitbouw op korte termijn niet herbouwd kon worden, ook was er een tekort aan tegels en klinkers om het terrein te bestraten. Daarom besloot de gemeenteraad, in overleg met de Rijksgebouwendienst, om 'met de beplanting rond het Politieposthuis in de eerstkomende jaren een verfraaiing rond

Afb. 107 Beplanting moest het museumcomplex verfraaien en de schade van een bombardement verhullen. Steenstraat 1(links: Gemeente Leiden Afdeling Monumentenzorg 1996 (ELO MO_1646_0018), rechts: ca. 1960, (HVOL beeldbank 024104).

[648] Idem, Rapport nr. 355 (19 juni 1945).
[649] Idem, Rapport nr. 355 (19 juni 1945).
[650] De Jong en Tjon Sie Fat, 'Stadsgroen als culturele opdracht', 34-35.
[651] Het doel van deze aanval was om overslaglocaties – waar Duitse V2 raketten van de goederentrein op vrachtwagens werden geladen – te bombarderen. Deze locaties lagen in de buurt van het centraal station en bij het goederenstation aan de Herensingel. De aanval trof veel omliggende bebouwing, waaronder huizen op de Stationsweg en een uitbouw van het Natuurwetenschappelijk Museum op de Steenstraat. Alphons Siebelt, 'Bombardementen en beschietingen', *Leiden4045.nl* (blog), 3 december 2019, https://www.leiden4045.nl/bombardementen-en-beschietingen/.

den ingang tot het museumcomplex te vormen' (zie afb. 107).[652] Ook hier stond de esthetische waarde van groen dus voorop.

De herbeplanting van de stad trok veel belangstelling. Museum De Lakenhal opende op 8 december 1945 een tentoonstelling met foto's en 'plaatwerken' die de stadsbeplanting toonden van 'voorheen en thans'.[653] Ook ontving de Directeur der Gemeentewerken specifieke verzoeken rond de herbeplanting van inwoners en belanghebbenden. De landelijke Vereeniging tot Bevordering der Bijenteelt in Nederland verzocht de gemeente bijvoorbeeld om bomen, heesters en vaste planten te planten die bijen zouden aantrekken.[654] Vanwege de oorlog waren veel bloemenvelden vernield, waardoor bijen minder nectar konden verzamelen. Hierdoor was er minder honing en bijenwas en bleef gewasbestuiving uit. Gewassen zouden daardoor minder goed groeien.[655] Dit verzoek hing dus sterk samen met de gebruikswaarde van groen. Bewoner van de Johan de Wittstraat zag juist zijn kans schoon om zijn straat vrij te houden van beplanting. Bomen zouden licht en zonnewarmte benemen.[656] Ook hier besloot de gemeente de nieuw te planten bomen op ruimere afstand van elkaar te planten en bij de keuze voor de boomsoort rekening te houden met de toelating van licht en warmte.[657] Een ander verzoek kwam van de Wethouder van Onderwijs, die verzocht bordjes bij verschillende bomen in de stad te plaatsen met daarop de soortnaam 'teneinde […] zoowel bij de jeugd als ouderen, meer kennis van de verschillende boomsoorten bij te brengen'.[658] Dit idee werd door de Directeur der Gemeentewerken als praktisch onuitvoerbaar gezien: bordjes zouden jonge bomen beschadigen en bovendien afleiden in het verkeer. Het was wel mogelijk om bordjes bij de bomen in plantsoenen te plaatsen.[659]

Een ander bijzonder voorstel op het gebied van educatie kwam van Galinka Kloots-Ehrenfest (1910-1979). Sinds 1941 publiceerde zij kinderboeken en -spellen samen met haar man Jaap Kloots.[660] Vanwege hun joodse afkomst deden zij dit onder de schuilnaam 'El Pintor' ('De schilder' in het spaans). Hun werkplaats, van waaruit zij ook verzetswerk deden, was gevestigd aan de Keizersgracht in Amsterdam. Galinka Kloots-Ehrenfest overleefde de oorlog doordat het haar in 1943 lukte haar inschrijving als Jood ongeldig te verklaren. Haar man werd vermoord in Sobibor. Na de oorlog probeerde Kloots-Ehrenfest haar uitgeversbedrijf voort te zetten. In Leiden richtte ze een El Pintor-werkplaats op aan de Kolfmakersteeg 8. Leiden was de stad waar Kloots-Ehrenfest opgroeide en waar haar

---

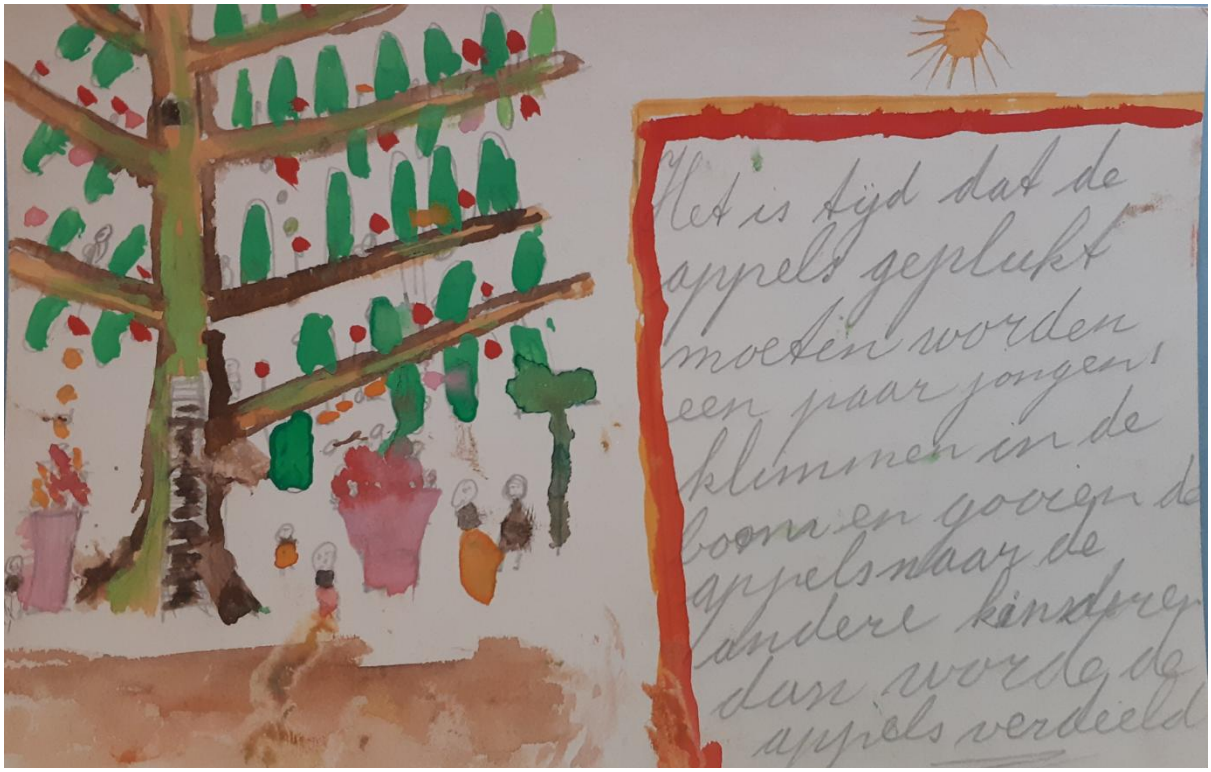
[652] Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA IV) 1001, inv. nr. 18933, 'Stukken betreffende de aanleg van een plantsoen voor het Museum voor Volkenkunde aan de Steenstraat' (1945).
[653] ELO, 1001, inv. nr. 18875: (1 december 1945).
[654] Idem: *Aanplant honinggevende gewassen* (januari 1946).
[655] Ibidem.
[656] Idem: (28 maart 1946).
[657] ELO, 1001, inv. nr. 18875: *Herplanting bomen* (5 april 1946).
[658] Idem: *Aangeven van namen der verschillende boomsoorten* (22 mei 1946).
[659] Idem, Rapport nr. 1717: *Het aanbrengen van naambordjes aan boomen* (15 augustus 1946).
[660] 'De mensen achter El Pintor', *Verzetsmuseum* (blog), geraadpleegd 12 mei 2025, https://www.verzetsmuseum.org/nl/kennisbank/de-mensen-achter-el-pintor.

moeder, de Russische wiskundige Tatiana Afanassjewa (weduwe van de natuurkundige Paul Ehrenfest, de vader van Galinka), nog altijd woonde aan de Witte Rozenstraat. [661]

Het was haar moeder die Kloots-Ehrenfest inspireerde om met behulp van kinderen uit de stad een verzoek in te dienen bij de burgemeester voor het planten van fruitbomen in de stad. Omdat kinderen in de laatste oorlogswinter 'hun activiteit [hadden kunnen] botvieren op straatstenen en bomen […] ongetemperd door schooldiscipline, zodat ten slotte niets meer veilig was', had haar moeder 'met één oog op de per ongeluk overgebleven fruitbomen in haar tuin en één oog op de te vullen buikjes van de straatjeugd', bedacht om fruitbomen in de stad te planten.[662] Galinka Kloots-Ehrenfest maakte het plan concreet:

> *Overal waar fruitbomen het redelijkerwijs zouden 'doen', worden deze, onder auspiciën van scholen, door de gemeente aangeplant. Waar de straten breed genoeg zijn, zou men de gebruikelijke dubbele rij bomen kunnen vervangen door één enkele in het midden. Voordelen: twee verkeersbanen en méér licht in de huizen.*[663]

Kloots-Ehrenfest stelde voor dat de bomen verzorgd zouden worden door schoolkinderen van hogere klassen en dat de uiteindelijke fruitopbrengst onder alle leerlingen verdeeld zou worden. De fruitbomen in de stad zouden 'een soort bliksemafleider zijn voor de bomen in de stadstuinen'. De kinderen ('ex-plunderaars') die bij haar werkplaats langskwamen en van

Afb. 108 Tekening van een van de kinderen van 'El Pintor's Club', 1945 (ELO 1001 inv. nr. 18875).

[661] Ibidem.
[662] ELO, 1001, inv. nr. 18875: *El Pintor's werkplaats* (14 oktober 1945).
[663] Ibidem..

dit plan hoorden, waren 'zo enthousiast, dat ze papier en penseel grepen'.[664] Het resulteerde in drie brieven en zes tekeningen van fruitbomen (zie afb. 108). Omdat Kloots-Ehrenfest niet wist hoe zij een verzoek bij de gemeenteraad kon indienen, stopte ze het hele pakket bij de burgemeester in de brievenbus.[665]

Nog dezelfde maand kreeg Kloots-Ehrenfest antwoord: Vruchtbomen zouden volgens de Directeur van Gemeentewerken 'niet kunnen groeien in een gesloten wegdek, niet bestand zijn tegen de voortdurende trillingen door het verkeer veroorzaakt en slecht het beschadigen van wortels verdragen, hetgeen dikwijls [zou moeten] geschieden in de straten voor herstellingen aan kabels en leidingen'.[666] Daarbij kwam dat vruchtbomen niet op voorraad waren in kwekerijen, de vruchtbomen die er waren werden aan boomgaarden geleverd die hersteld moesten worden.[667] Eerder had de burgemeester zelf al aan de Directeur der Gemeentewerken gevraagd of er bij de herbeplanting ook andere 'dan de vroegere' boomsoorten gebruikt konden worden.[668] Ook hij had daarbij expliciet vruchtbomen genoemd. Aan hem schreef de Directeur der Gemeentewerken dat 'niet alle soorten boomen als straatboomen gebruikt [konden] worden, omdat de heerschende zeewinden de groei van vele soorten verhinderen'.[669] 'Morellen, noteboomen en andere vruchtboomen' zouden bovendien vernield worden door de jeugd 'bij het poogen de vruchten te bemachtigen'. Tot slot konden dergelijke boomsoorten 'om hun korten stam niet gebruikt worden'.[670]

Galinka Kloots-Ehrenfest liet zich niet demotiveren door de afwijzing. In haar verdere werk bleef zij zich inzetten voor kinderen en stadsgroen. In Rotterdam zette zij in 1948 een Kinder-Bouwcentrum op waar kinderen vrijuit konden bouwen en afbreken. Fondsen daarvoor wierf zij met de slogan 'Geef de jeugd stadsgroen voor werk en spel'.[671] Op het terrein kwam onder andere een vijver met daaromheen wilde planten en klimbomen.[672] Het verhaal van Galinka Kloots-Ehrenfest illustreert, net als dat van de eerder genoemde Emilie Knappert, hoe vrouwen in de eerste helft van de twintigste eeuw zeggenschap hadden over groen wanneer zij dit combineerden met educatieve of opvoedkundige ideeën.

De nadruk op educatie en het betrekken van kinderen bij de herbeplanting kwam ook naar voren in andere initiatieven. Zo werden er boomplantdagen georganiseerd door de gemeentewerken waarbij scholen of buurtverenigingen van de wijk de bomen plantten.[673] Ook werd er door verschillende gemeentebesturen een verzoek ingediend bij de Stichting

---

[664] ELO, 1001, inv. nr. 18875: *El Pintor's werkplaats* (1945).
[665] Ibidem.
[666] Idem, Rapport nr. 1108: *Planten van vruchtboomen in straten* (25 oktober 1945).
[667] Idem, Rapport nr. 1108.
[668] Idem, Rapport nr. 355: *Herbeplanting van boomen langs straten en wegen* (19 juni 1945).
[669] ELO, 1001, inv. nr. 18875, Rapport nr. 355.
[670] Ibidem.
[671] Linda Horn, *Galinka Ehrenfest en El Pintor. 'Vraag Einstein of hij mijn viool meeneemt'* (Amsterdam: Uitgeverij de Buitenkant, 2019), 134; 'De mensen achter El Pintor'.
[672] Horn, *Galinka Ehrenfest en El Pintor*, 134.
[673] ELO, 1001, inv. nr. 18875, Rapport nr. 2413: *Boomplantdagen* (6 november 1946).

Nederlandsche Onderwijsfilm om een educatieve film over natuurschoon te maken. In de verzoekbrief stond dat de jeugd 'verwilderd' was geraakt door de oorlog en dat dit zich onder andere uitte in 'een volslagen gebrek aan eerbied voor openbare beplanting'. De jeugd moest dus heropgevoed worden om zo stadsbeplanting te beschermen. Dit kon volgens de gemeenten bereikt worden door de organisatie van boomplantdagen, natuurexcursies én door educatieve films over 'het plantenleven'.[674]

Speeltuinen in de binnenstad

Begin jaren '70 werd het idee sterker dat kinderen in hun eigen omgeving op avontuur moesten kunnen gaan.[675] Dit was deels een reactie op de naoorlogse trend van strakke gazons tussen nieuwbouwflats; door duurder wordende arbeid en toenemende machinatie in het groenonderhoud had een dergelijk makkelijk te onderhouden gazon vele voordelen.[676] Maar volgens critici moesten kinderen kunnen ravotten, verstoppertje spelen, fikkie stoken, hutten bouwen of in de modder spelen.[677] Deze visie werd populair in de jaren '70, maar was al eerder op gang gekomen, zoals ook bleek uit het verhaal van Galinka Kloots-Ehrenfest. Een Leids voorbeeld van deze ontwikkeling is de 'rommelspeelplaats' die ouders oprichtten in 1951 op een leegstaand terrein aan de Oranjegracht (waar ooit de Waardkerk gebouwd zou worden en waar tussen 1836 en 1936 een fabriek stond).[678] De rommelspeelplaats werd gezien als een experiment en was gebaseerd op een Deense rommelspeeltuin, opgezet in 1943 in Emdrup door de landschapsarchitect Carl Theodor

Afb. 109 'Rommelspeelplaats' bij de Doorbraak op het Waardkerkplein (1951). Foto door Nico van der Horst (ELO PV_PV7604.9b).

[674] Idem: *Bescherming natuurschoon* (21 maart in1946).
[675] Anna van Gerve, 'Een nieuwe dialoog met de natuur. De positie van Louis le Roy in de ontwikkeling van natuurlijker openbaar groen in de jaren zeventig', *Stadsgeschiedenis* 2, nr. 9 (2014) 130-148: 145.
[676] Smit, *Leiden met een luchtje*, 129-31.
[677] Van Gerve, 'Een nieuwe dialoog met de natuur', 145.
[678] Cor Smit, '(Om) De Doorbraak', *Toen en nu de Leidse Speeltuinen* (blog), 2023, https://speeltuinenleiden.nl/toen-en-nu/b-doorbraak/.

Sørensen (1893-1979).[679] De rommelspeelplaats in Leiden bestond uit zand, stenen, rioolbuizen, een dode klimboom en een autowrak (zie afb. 109). Er stonden dus geen speeltoestellen in.[680]

Omdat de speeltuin spontaan was begonnen door ouders en niet was verkregen door middel van een gemeentelijke vergunning, moest er een officiële vereniging komen om alsnog een vergunning voor het gebruik van de grond te verkrijgen.[681] In 1952 kwam die vereniging er onder de naam Om de Doorbraak. De vereniging kreeg nu ook financiële steun van de Koninklijke Nederlandse Grofsmederij en de Meelfabriek. Hoewel de voorzitter van de Leidse Bond van Speeltuinen opmerkte dat andere speeltuinen van de rommelspeeltuin konden leren, koos de vereniging ervoor de rommelspeeltuin te veranderen in een gewone speeltuin. De speeltuin werd in 1954 betegeld en kreeg een hoge dubbele glijbaan en draaimolen (zie afb. 110).[682] In 1976 moest de speeltuin plaatsmaken voor nieuwe bebouwing: de verkrotte omliggende wijk werd grotendeels herbouwd met sociale woningbouw (zie ook paragraaf 3.4.). Toen de wijk zestien jaar later geheel was herbouwd

Afb. 110 De Doorbraak nadat het een 'gewone' speeltuin was geworden (1970). Op de foto is ook goed te zien hoe verkrotte woningen nog deels overeind staan en hoe braakliggend terrein in de binnenstad begroeid raakte. (Gemeente Leiden Afdeling Monumentenzorg, ELO PV_PV29302).

[679] Roy Kozlovsky, 'Designing Modern Childhoods: History, Space, and the Material Culture of Children; An International Reader', in *Adventure Playgrounds and Postwar Reconstruction*, onder redactie van Marta Gutman en Ning de Coninck-Smith (Rutgers University Press, 2007); Smit, '(Om) De Doorbraak'.
[680] Smit, '(Om) De Doorbraak'.
[681] 'Geschiedenis van de Doorbraak', *Speeltuinvereniging de Doorbraak* (blog), geraadpleegd 12 mei 2025, https://svdedoorbraak.nl/over-de-speeltuin/geschiedenis/.
[682] Smit, '(Om) De Doorbraak'; 'Geschiedenis van de Doorbraak'.

richtten bewoners een nieuwe speeltuinvereniging op: De Doorbraak. In 1996 opende die nieuwe speeltuin in het Katoenpark. De speeltuin ligt er nog steeds en is sinds 2021 een natuurspeeltuin.[683]

Dat het initiatief van deze speeltuinen van onderop kwam laat zien hoe Leidenaren zich ook in de twintigste eeuw grond toe-eigenden, waarna de gemeente pas in tweede instantie volgde. In dit geval is de speeltuin, afgezien van groene omliggende struiken niet echt groen te noemen, maar het is wel een voorbeeld van de welzijnswaarde die stedelingen toekenden aan open ruimte in de binnenstad.

Speeltuin De Doorbraak was overigens niet de eerste speeltuin in de Leidse binnenstad. In 1946 was speeltuinvereniging De Demping opgericht, verwijzend naar het in 1935 gedempte Levendaal dat sinds die tijd een drukke en gevaarlijke verkeersweg was. In 1948 opende de speeltuin officieel op een terrein in de Haver- en Gortbuurt (tussen Levendaal en Plantsoen, zie afb. 111). Dit terrein was leeg komen te staan doordat bestaande krotwoningen gesloopt waren. De speeltuin heeft maar kort bestaan omdat het in 1954 moest worden afgebroken vanwege bouwplannen. De belofte vanuit de gemeente voor een nieuw speelterrein werd niet waargemaakt.[684]

Afb. 111 Speeltuin De Demping achter het Levendaal tussen de 1e Gortestraat en de 4e Binnenvestgracht (1948). (Foto door Nico van der Horst, ELO PV_PV29318.1).

3.3.2. Van ‘cityvorming’ naar een leefbare woonomgeving

De auto had vóór de Tweede Wereldoorlog al veel veranderingen teweeggebracht in de stad: De dubbele bomenrij op de singel was verdwenen, het Levendaal was gedempt in 1935 om de Hogewoerd te ontlasten van het stadsverkeer, het Gangetje was verbreed en overkluisd in 1938 ter bevordering van het verkeer en er waren plannen begin jaren ’30 om de Turfmarkt te verbreden om zo een nieuwe hoofdweg te creëren naar het station via

[683] Ibidem; Ibidem.
[684] Cor Smit, ‘Demping en Haven’, *Toen en nu de Leidse Speeltuinen* (blog), 2023, https://speeltuinenleiden.nl/toen-en-nu/demping-en-haven/.

molen De Valk.[685] Maar in de jaren zestig nam de auto pas echt de binnenstad over: lege ruimten werden parkeerplekken; het wegdek in de stad raakte beschadigd en de Breestraat, waar tot 1960 nog een tram reed, werd een knelpunt doordat geparkeerde auto's de weg blokkeerden. Er kwam nieuwe bestrating. Op de grotere doorgangswegen kwam asfalt, op middelgrote wegen werden de klinkers in visgraatpatroon gelegd (dit was bestendiger tegen het verkeer) en slechts op enkele plekken in de oude binnenstad bleven de keien

Afb. 112 Linksboven: Garenmarkt 1972; rechtsboven: Beestenmarkt 2969; linksonder: de Lange Sint Agnietenstraat (gezien vanaf het dak van het Caeciliagasthuis naar het zuiden) 1969; rechtsonder: Pieterskerkhof na sloop MULO-school, 1971 (v.l.n.r.: J.W.C. Postel, ELO PV_PV4364.18; Nico van der Horst ELO PV_PV3537.28; Nico van der Horst ELO PV_PV5412.9c; Gemeente Leiden Afdeling Monumentenzorg ELO PV_PV6283.21).

[685] Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden (SA IV) 1001, inv. nr. 11710, 'Stukken betreffende de wijziging van het ontwerp-uitbreidingsplan omgeving station in verband met plannen tot herbouw van het afgebrande "Zomerzorg"' (1932); Van Maanen en Waal, 'De stedelijke ruimte', 19, 27; Smit, *Leiden met een luchtje*, 123, 128, 134.

behouden.[686] Het 'Wegenplan en Basisplan Sanering en Stadsvernieuwing' van 1961 zou het verkeer in de stad nog eens ruimte geven. Dit plan ging uit van 'cityvorming' in de binnenstad: het wonen werd van ondergeschikt belang, terwijl winkels en bedrijven juist de overhand zouden krijgen in het centrum.[687] Daarbij stond de bereikbaarheid van de binnenstad met de auto centraal. Er zou een 'cityring' worden aangelegd: een verkeersweg om en door het centrum via onder meer de Langegracht, de Hooigracht en de Witte Singel.[688]

De twee aangewezen saneringsgebieden waren het Herengracht/Zijlsingelgebied en De Camp. In het eerste gebied zou een clustering van bedrijven komen. De onbewoonbaar verklaarde krotwoningen werden grotendeels gesloopt met behulp van de rijksvergoeding 'Beschikking bijdragen saneringsplannen' (1963), die vergoedde tachtig procent van de kosten die gemeenten maakten bij de aankoop en sloop van verouderde gebouwen.[689] Vanuit bedrijven bleek er echter geen animo te zijn om zich te vestigen in het Herengracht/Zijlsingelgebied. Leiden bleef daarom achter met een lege ruimte.[690] Buurtbewoner Ed Vijsma, tekenaar bij het Rijksherbarium in Leiden, trok naar het leegstaande terrein en zag hoe natuurlijke vegetatie daar opkwam.[691] Hij noteerde veertien grassoorten en onder de planten zag hij onder andere witte- en rode klaver, klein hoefblad, vogelwikke, zuring en herderstasje. Ook kwamen er kruipgewassen op afkomstig uit voormalige tuinen, onder andere rogge, haver, gerst, tarwe, maïs, vlas en aardappel (een tastbaar bewijs van de eeuwenlange gebruikswaarde die groen in dit gebied had). Tot slot zag Vijsma de vele insecten die op het veld afkwamen: honingenbijen, hommels, wespen, gaasvliegen, krekels, sprinkhanen, lieveheersbeestjes, dagpauwogen, koolwitjes, atalanta's en kleine beervlinders.[692] Buurtbewoners zaaiden tussen de opkomende vegetatie nog extra 'kruiden en bloemgewassen' waardoor het terrein een 'tuin- en plantsoenfunctie' kreeg: 'gepaard gaande met het luchtzuiverende gevolg [van het plantenterrein] [moest] de betekenis als recreatie voor de buurtbewoners niet onderschat [worden]'.[693] Voor het eerst stond in dit stedelijke gebied de welzijnswaarde van groen dus voorop. In de zomer van 1973 werd, vanwege werkzaamheden in de buurt, overtollige grond uit de bouwput op het veld gestort. Het bloemrijke karakter van het veld verdween en al snel werd ook door particulieren afval gedumpt op het terrein: 'men [kwam] zelfs uit andere stadsdelen met

[686] Smit, *Leiden met een luchtje*, 134-35.
[687] Broekhuizen, 'Jonge bouwkunst in Leiden', 20, 36-37; Moerman, *Niet gebouwd Leiden*, 50.
[688] Broekhuizen, 'Jonge bouwkunst in Leiden', 37; Van Maanen en Waal, 'De stedelijke ruimte', 30.
[689] Anita Blom en Peter Timmer, '"Hersteld verleden van dorpen en steden". Stads- en dorpsgezichten tijdens de stadsvernieuwing (1961-1985)' (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2019), 12; Moerman, *Niet gebouwd Leiden*, 50.
[690] Moerman, *Niet gebouwd Leiden*, 50.
[691] John Kroon, 'Eens bloeiden er boterbloemen... Fleur terug in "Leidse Jordaan"?', *Leidsch Dagblad*, 25 februari 1974.
[692] 'Verzoek resterende bewoners van saneringsgebied: Beplanting moet terug in gebied Waardgracht', *Nieuwe Leidsche Courant*, 1 maart 1974.
[693] Kroon, 'Eens bloeiden er boterbloemen'.

auto's om karrevrachten vuil te storten'.[694] Buurtbewoners verzochten de gemeente het veld waar nodig om te ploegen, zodat het puin zich zou mengen met de overige grond. Buurtbewoners zouden dan opnieuw bloemzaadjes strooien en zouden erop toe zien dat er geen afval werd gestort. Zo zou de 'wilde plantentuin' weer terugkomen (zie afb. 113).[695] Opnieuw kwam het initiatief om ruimte te geven aan groen van onderaf, waarna de gemeente volgde.

Afb. 113 J.W.C. Postel, zicht vanaf de Zuidsingel naar het noorden op de 'kaalslag' (1974).

Ook op een andere manier droegen buurtbewoners bij aan groen in dit gedeelte van de stad. In de brochure *Plantsoenen* dat in 1972 ter voorlichting werd uitgegeven door Buro Voorlichting Stadhuis, werden bewoners van de Vierde Binnenvestgracht en de Rijndijkstraat genoemd vanwege de bloembakken, heesters of rode geraniums die zij hadden aangebracht voor de ramen of langs de gevels: 'dáár knapt een binnenstadsstraatje van op!' (zie afb. 114).[696] Wie weet deden de straatbewoners mee met de Leidse bloembakkenwedstrijd die sinds 1965 georganiseerd werd door de Leidse Bloemist-Patroonvereniging.[697] Dit initiatief had, naast natuurlijk marketing, als doel de stad op te fleuren. Met name bewoners van hoogbouw konden met bloembakken toch zelf bloemen kweken en van het resultaat genieten, schreef het Leidsch Dagblad in 1966.[698] In 1968 konden ook collectieven meedoen,

[694] Ibidem.
[695] Ed Vijsma, 'Bloemen', *Leidsch Dagblad*, 28 maart 1974; Kroon, 'Eens bloeiden er boterbloemen'.
[696] *Plantsoenen* (Leiden: Buro Voorlichting Stadhuis / Drukkerij de Bink, 1972). Verkregen via ELO bibliotheek 20976-03.
[697] 'Geef uw gevel een corsage: Bloembakkenwedstrijd in Leiden', *Leidsch Dagblad*, 21 mei 1966.
[698] Ibidem.

zoals hofjes, een buurtje of zelfs een hele flat.[699] De esthetischewaarde van groen en de welzijnswaarde, die in verband gebracht werd met tuinieren, werden met deze initiatieven van onderop gepromoot bij een brede laag van de Leidse bevolking.

Afb. 114 4e Binnenvestgracht met alternatieve tuintjes. Foto's van Herman Kleibrink, genomen op 28 juli 1978 (links: ELO PV_PV3620.16-1, rechts: ELO PV_PV3620.16-2)

Artikel 12-gemeente

De plannen van 'cityvorming' en een 'cityring' keerden toen er in 1974 een nieuw gekozen links college zitting nam in de raad: de binnenstad zou juist verkeersluw worden en de woonfunctie kwam weer voorop te staan.[700] Het college kreeg de verantwoordelijkheid over een binnenstad die in zeer slechte staat was. De walmuren hadden hoognodig onderhoud nodig, onbewoonbaar verklaarde wijken stonden nog altijd te verkrotten en leeggevallen textiel- en conservenfabrieken gaven de stad een troosteloze uitstraling.[701] In 1970 had de gemeente een 'artikel 12-status' gekregen, waardoor de gemeente grotendeels haar financiële zelfstandigheid verloor, maar wel financiële steun kreeg uit het Gemeentefonds.[702] Een andere rijksbijdrage kreeg de gemeente vanaf 1977 via de Interim Saldoregeling, die financieel ondersteunde bij de herstelwerkzaamheden van historische binnensteden.[703] De herstelwerkzaamheden moesten dan gericht zijn op behoud van historische panden en niet op sloop daarvan.[704] Dat sloot aan bij de plannen van de gemeente Leiden zelf, die in 1975 de 'Nota te beschermen stadsgezicht' opstelde, waarin werd voorgesteld de vernieuwingsplannen aan te laten sluiten bij de historie van de stad.[705] De verschillende

---

[699] '"Geef uw gevel een corsage": Bloembakkenwedstrijd moet stad opfleuren', *Leidse Courant*, 5 juni 1968.
[700] Broekhuizen, 'Jonge bouwkunst in Leiden', 41.
[701] Erfgoed Leiden en Omstreken, Inventaris van het archief van de Stadsingenieur van Leiden mr.ir. L. Barendregt (1959-1992), 1015, inv. nr. 1859, aldaar: K.P. Post, 'Stedebouwkundige ontwikkelingen van Leiden vanaf 1945', in *Leiden 1980* (brochure ter gelegenheid van het NIDIG-congres, 1980); Smit, *Leiden met een luchtje*, 154.
[702] Smit, *Leiden met een luchtje*, 122.
[703] Van Es en Voerman, 'Stadsvernieuwing in Stroomversnelling', 4.
[704] Ibidem.
[705] Broekhuizen, 'Jonge bouwkunst in Leiden', 27, 47.

subsidies konden gestapeld worden want gemeenten konden ook nog steeds aanspraak maken op de Beschikking bijdragen saneringsplannen, opgesteld in 1963.[706] Eind jaren zeventig kon de gemeente daadwerkelijk aan de slag met de stadsvernieuwingen.

Het leegstaande gebied aan de Herengracht en Zijlsingel, waar tot voor kort nog de restanten van de dichtbevolkte arbeiderswijken lagen, zou geen kantorencomplex meer worden maar een (dichtbevolkt) woongebied.[707] Ditmaal kwamen er huizen die voldeden aan de woningwet. Om de plannen mogelijk te maken was de Waardgracht in 1973 gedempt en de Oranjegracht in 1976.[708] De slechte staat van de financiën van Leiden hield de start van de bouw in eerste instantie tegen. Er werd nog gewacht op de goedkeuring van de verbeteringsplannen door het Rijk, deze goedkeuring was noodzakelijk om in aanmerking te komen voor de financiële steun uit de Interim Saldoregeling. Weliswaar kreeg de herinrichting van het gebied rond de Herengracht en Zijlsingel als een van de eerste Leidse plannen goedkeuring, toch kwam die pas in 1978.[709]

Ook in het groenbeleid had het gebied rond de Herengracht en de Zijlsingel speciale aandacht: de komst van een dichtbevolkt nieuwbouwgebied zou de behoefte aan groen daar versterken.[710] Het plan om van de voormalige vestingwerken een 'groene gordel' te maken, kreeg dan ook aan de kant van de Zijlsingel de meeste prioriteit. Het leidde tot de aanleg van het Ankerpark en Blekerspark.[711] Het plan van een groene gordel sloot aan bij het toenemende historisch bewustzijn. In 1982 kreeg Leiden officieel een beschermd stadsgezicht.[712] De groene gordel, die aangelegd kon worden dankzij de sloop van leegstaande fabrieken, moest de historie van de vestingwerken tot leven brengen. Op het aangelegde Ankerpark kwam zelfs een (nog steeds bestaande) reconstructie van het oude bolwerk (maar dan minder steil).[713] Ook Waardgracht en Oranjegracht, die nog maar heel recent waren gedempt (respectievelijk in 1973 en 1976), werden weer opengegraven in 1979 en 1982 om de historische structuur te herstellen.[714] Naast het feit dat de groene gordel een historisch herkenningspunt zou zijn, werd de groene gordel ook gezien als noodzakelijke toevoeging aan het beperkte bestaande groen in de binnenstad.[715]

Omdat de impact van de vele werkzaamheden groot was, verspreidde de gemeente informatiebulletins om Leidenaren op de hoogte te houden van de ontwikkelingen.[716] Uit

---

[706] Idem, 19; Van Es en Voerman, 'Stadsvernieuwing in Stroomversnelling', 17, 26, 54.
[707] ELO 1015, inv. nr. 1859, aldaar Post, 'Stedebouwkundige ontwikkelingen van Leiden', 9 en G.H. Aletrino, 'Enkele aspecten van het verkeerscirculatieplan Leiden'.
[708] 'Historische ontwikkeling Leids stadswater', *Waterambacht Leiden*, 5; Van Maanen en Waal, 'De stedelijke ruimte', 33.
[709] Broekhuizen, 'Jonge bouwkunst in Leiden', 38.
[710] R.J.F. van Gulick, red., 'De groene gordel om de binnenstad', *Binnenstadsblad. Gemeentelijk informatiebulletin voor de Leidse binnenstad*, nr. mrt./apr. (1980): 9.
[711] Ibidem.
[712] Broekhuizen, 'Jonge bouwkunst in Leiden', 19, 47.
[713] Van Gulick, 'De groene gordel'.
[714] 'Historische ontwikkeling Leids stadswater', *Waterambacht Leiden*, 5.
[715] Frits van Oosten, *De stad en de wethouder. Hoe Cees Waal de binnenstad van Leiden vernieuwde* (Leiden: Ginkgo, 2017), 51.
[716] Broekhuizen, 'Jonge bouwkunst in Leiden', 42.

deze informatiebulletins is ook over het groenbeleid informatie te halen. Zo verscheen er in het voorjaar van 1980 een interview met G. Gaastra, chef van de afdeling Plantsoenen van de Dienst Gemeentewerken, en Evert Cornet, landschapsarchitect bij de Directie Groen.[717] Zij vertelden dat de Directie Groen het aantal bomen en plantsoenen in de binnenstad 'drastisch [kon] uitbreiden', omdat het gemeentebestuur het wonen en recreëren in de binnenstad wilde stimuleren. Zo kwam er bijvoorbeeld een 'fraai plantsoen' aan de Ir. Driessenstraat.[718]

Afb. 115 Oude Vest in januari 1983 (foto door Jan Holvast, ELO PV_PV33704.8).

Vanwege de herstelwerkzaamheden aan walmuren moesten bomen aan de kades weggehaald worden. In tegenstelling tot vroeger werden bomen niet meer gerooid, maar werden ze het liefst verplaatst naar andere delen in de stad: 'We zijn voortdurend met die grote bomen aan het slepen. De bomen van het Rapenburg zijn naar de Herengracht gegaan evenals die van de Botermarkt, noem maar op', vertelde Cornet in het *Binnenstadsblad*.[719] Ook op plekken waar de riolering of de bestrating werd aangepakt, moesten bomen verhuizen. Dat bomen verplant werden en niet simpelweg werden vervangen door jonge boompjes, had als reden dat volwassen bomen de omgeving direct 'opfleurden' en bovendien minder vaak vernield werden.[720] De esthetische waarde van bomen stond duidelijk voorop.

Aan de walkanten kwamen voornamelijk iepen en linden te staan. Jack Klijnstra,

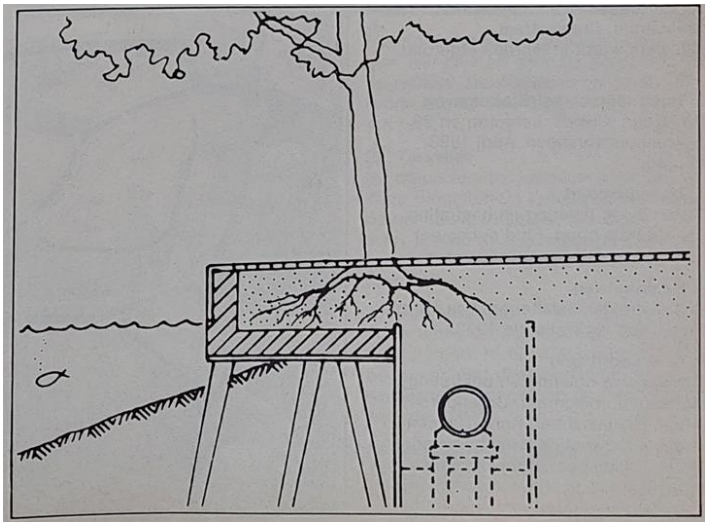
[717] R.J.F. van Gulick, red., 'Afdeling Plantsoenen: de Leidse groenmakers', *Binnenstadsblad. Gemeentelijk informatiebulletin voor de Leidse binnenstad*, nr. mrt./apr. (1980): 6-8.
[718] Van Gulick, 6.
[719] Ibidem.
[720] 'Het verplanten van bomen is weer begonnen', *Stadswerk. Gemeentelijk informatieblad over de stadsvernieuwing in Leiden*, december 1982, 17.

bomenspecialist bij de gemeentelijk Directie Groen, vertelde over deze keuze in *Stadswerk* (1982):

> *Bomen langs een gracht kunnen niet diep wortelen vanwege de betonnen vloer van de walmuur die onder de boom ligt* [zie afb. 116]. *[Iepen en linden] hebben het vermogen om redelijk goed in zo'n situatie te wortelen. Alleen jammer, dat iepen nogal eens door de iepenziekte worden aangetast.*[721]

Ook hoog grondwater en gaslekken zorgden voor problemen. Op de Beestenmarkt werden de kastanjes vanwege het grondwater op een grondophoging geplant.[722] En aan de Jan van Houtkade waren wortels door gaslekken aangetast. '[Het gaf] een hele strijd voordat daar de bomen weer volledig gezond waren', vertelde Cornet.[723]

Cornet en Gaastra streefden naar een zo groot mogelijke variëteit van bomen in de stad, mogelijke ziektes konden dan niet zo maar alle bomen in de stad wegvagen.[724] In 1983 stonden er in Leiden 100 verschillende soorten bomen, uniek vergeleken met andere steden.[725] De boomsoorten die het meest voorkwamen waren: iep, linde, plataan, esdoorn, els, meidoorn, wilg, sierkers, populier, kastanje, es en haagbeuk.[726] Op verschillende manieren werden de bomen verzameld. Allereerst door bomen binnen de stad te verplaatsen. Zo kwamen platanen uit het Noorderpark (die de ruimte van andere bomen belemmerden) op de Langegracht te staan.[727] Daarnaast werden bomen van de Bomenbank gehaald. Deze bomen waren afkomstig uit plekken in het land waar de bomen bouwplannen in de weg stonden. Via de Bomenbank kon de gemeente twaalf leilinden 'op de kop tikken', bomen die haast niet meer te krijgen waren volgens Cornet. De leilinden kregen een plek bij de Hooglandse Kerk.[728] De stadsbomen werden geplant in plantengaten van 2 bij 2 meter, 80 centimeter diep. Drainage werd aangelegd met beluchtingskokers en tegels met gaten

Afb. 116 Door de betonnen vloer van de walmuur konden bomen niet goed wortelen. Afbeelding uit: 'Het verplanten van bomen is weer begonnen', Stadswerk*, nr. 2-dec. (1982).*

[721] 'Het verplanten van bomen is weer begonnen', 17.
[722] Ibidem.
[723] Van Gulick, 'Afdeling Plantsoenen', 8.
[724] Ibidem.
[725] 'Bomen zijn belangrijk voor een stad', *Stadswerk. Gemeentelijk informatieblad over de stadsvernieuwing in Leiden*, november 1983, 23.
[726] Ibidem.
[727] 'Het verplanten van bomen is weer begonnen', 17.
[728] Van Gulick, 'Afdeling Plantsoenen', 7.

en er werd speciale boomgrond gebruikt om de bomen goed te laten groeien.[729]

Economische crisis en bezuinigingen op de groenvoorziening

Toch zat het de groenvoorziening niet geheel mee. In de jaren 1982 en 1983 kreeg Leiden weliswaar nog steeds financiële steun - als artikel 12-gemeente (tot 1992) en vanuit de Interim Saldoregeling voor het herstel van de historische binnenstad -, maar de economische crisis waar heel Nederland mee te maken had, maakte dat de gemeente alsnog flink moest bezuinigen begin jaren '80.[730] Het bezuinigingsplan van 1984-1987 kwam voor een groot deel op het bordje van de Directie Groen terecht: die moest bezuinigen met 430.000 gulden terwijl het gemeentelijk groen met de komst van polderpark Cronesteyn en Stevenshof juist groter was geworden.[731] Bovendien was de Directie Groen volgens medewerkers al heel spaarzaam doordat er al jaren 'eenvoudig en doelmatig' groen werd aangelegd met efficiënt onderhoud.[732] Zo kocht de Directie Groen planten die snel dicht zouden groeien waardoor onkruid minder kans had om op te komen en er dus minder onderhoudskosten waren; werden rozenvakken vervangen door gemengde heesterbeplanting of gras; en bloembakken en -vakken werden alleen geplaatst op plekken waar deze 'veel effect [sorteerden]'.[733] Dit effect was bijvoorbeeld groot op plekken waar de stad sterk versteend was en waar bomen

Afb. 117 Bloembakken in de Breestraat. Beide foto's door Jan Lagas van juli 1988 (links: ELO PV_PV3762.89t, rechts: ELO PV_PV3762.89u)

[729] Van Gulick, 8.
[730] H.L. Klaassen e.a., *Leiden, leed, geleden? De financiële verhouding tussen gemeenten en Rijk, toegespitst op een gewezen artikel 12-gemeente* (Rotterdam, 1992), 69.
[731] Inventaris van het archief van de Stadsingenieur van Leiden mr.ir. L. Barendregt (1959-1992), 1015, inv. nr. 1873: 'Adviescommissie alternatieve onderhoudsmethoden groenvoorziening aan het college van Burgemeester en Wethouders van Leiden', oktober 1984, 4; 'Door bezuinigingen: Minder bloemen en meer gras', *Stadswerk. Gemeentelijk informatieblad over de stadsvernieuwing in Leiden*, november 1983, 9.
[732] ELO 1015 inv. nr. 1873: 'Adviescommissie alternatieve onderhoudsmethoden', 6.
[733] Ibidem, 9.

geen kans op groeien zouden hebben (zie afb. 117).[734] Met dit beleid besteedde de directie minder aan groen dan de landelijke norm (vijf miljoen tegenover acht miljoen gulden). De directie vond de bezuinigingen daarom des te schrijnender.[735]

Het hoofd van de Directie Groen, C. Jochemsen, liet dan ook weten dat de geplande bezuiniging alleen behaald kon worden als de dienst overging op chemische onkruidbestrijding of door groenvoorzieningen 'drastisch te miniseren of geheel af te stoten'.[736] Dit laatste wilde de gemeente voorkomen. Het gemeentebestuur vond groen dus wel degelijk belangrijk. De keuze viel daarom op het inzetten van chemische onkruidbestrijding. Het besluit stuitte op veel verzet vanuit de stad en er werd een motie ingediend. Hierop werd een speciale adviescommissie opgesteld die naar alternatieven moest zoeken. Ondertussen kreeg de Directie Groen uitstel van de bezuiniging en een vermindering van het te bezuinigen bedrag.[737]

De adviescommissie 'Alternatieve onderhoudsmethoden groenvoorziening' adviseerde om de methode van chemische bestrijdingsmiddelen niet door te voeren. Onder andere omdat de chemische middelen ook andere flora en fauna beschadigden dan het beoogde 'onkruid', de giftige stoffen de gezondheid van werknemers van de plantsoendiensten en bezoekers in gevaar bracht en de gemeente met het gebruik van deze middelen een slecht voorbeeld zou geven.[738] In plaats daarvan kon op korte termijn bezuinigd worden door de maaifrequentie te verlagen, vaker vrijwilligers in te schakelen door percelen of bloembakken uit te geven aan particuliere burgers en goedkopere beplanting te planten die minder onderhoud vergde.[739] Op lange termijn zou een weloverwogen plan opgesteld moeten worden waarin mogelijke keuzes beoordeeld werden op verlies van kwaliteit en/of kwantiteit tegenover financiële opbrengsten. Op basis van dit plan kon het bestuur ad-hoc maatregelen voorkomen en gegronde beslissingen maken op het gebied van de groenvoorziening.[740]

Interessant is dat uit het rapport blijkt waarom stadsgroen nu precies belangrijk was, volgens de commissieleden. Het rapport weerspiegelt de vier waarden die voor dit onderzoek naar historisch groen zijn opgesteld. Zo spreekt de welzijnswaarde uit de opmerking dat 'de stedeling contact [nodig had] met de natuur' en de wisseling van seizoenen moest kunnen beleven.[741] Daarnaast bood groene ruimte in de woonomgeving de gelegenheid om 'aangenaam te verpozen', te ontmoeten en te spelen.[742] De esthetische waarde komt naar voren in het argument dat groen 'schaal en maat [gaf] aan de bebouwde [statische] omgeving', daarbinnen was groen het enige veranderlijke element, waardoor het

[734] *Plantsoenen*. Verkregen via ELO bibliotheek 20976-03.
[735] ELO 1015 inv. nr. 1873: 'Adviescommissie alternatieve onderhoudsmethoden', 6.
[736] Idem, 4.
[737] Idem, 4.
[738] Idem, 18, 22-23.
[739] Idem, 22-23.
[740] Idem, 24.
[741] Idem, 9.
[742] Ibidem.

‘identiteit [gaf] aan een monotone omgeving’.[743] Stedelijk groen maakte de omgeving dus tot een geheel. De economische waarde van groen zat niet langer in de houtopbrengst, maar wel in de wervende functie van groen op woningzoekers en – nog niet eerder zo expliciet genoemd – op toeristen.[744] De gebruikswaarde kwam tot slot naar voren in het argument dat groen schaduw gaf.[745] Opvallend zijn twee niet eerder gehoorde waarden van groen: groen zou het klimaat reguleren en luwte, voeding en schuilplekken bieden aan dieren in de stad. [746] Deze waarden benadrukken de ecologische waarde van groen als onderdeel van een ecosysteem en tonen een groeiend bewustzijn van het belang van groen in de stad voor het behoud van de leefomgeving. Een bewustzijn dat in de opvolgende decennia, waarin klimaatverandering waarneembaar werd, sterker is geworden.

[743] ELO 1015 inv. nr. 1873: ‘Adviescommissie alternatieve onderhoudsmethoden’, 9.
[744] Ibidem.
[745] Ibidem.
[746] Ibidem.

4. Conclusies

Met het oog op klimaatverandering en de daarmee gepaard gaande extremere weertypen, staat de gemeente Leiden voor de uitdaging om de stad klimaatbestendig te maken. De gemeente streeft naar een zichtbaar groenere stad in 2050 met een sterkere biodiversiteit. In de historische binnenstad is het van belang dat deze vergroening recht doet aan het beschermde stadsgezicht. Dit onderzoek naar vieren eeuwen openbaar- en particulier groen biedt houvast en inspiratie voor stedelijke landschapsontwerpers en voor inwoners om de binnenstad – tuinen inbegrepen – op een erfgoedinclusieve manier te vergroenen.

Een rode draad in dit onderzoek vormen de vier waarden van groen die in het verleden werden toegekend aan stedelijk groen, namelijk de gebruikswaarde, de economische waarde, de esthetische waarde en de welzijnswaarde. Deze waarden zijn opgesteld omdat ze bepalend zijn voor de groene identiteit van buurten en van de stad als geheel. Bovendien creëren de waarden een historisch kader waarbinnen stedelijke landschapsarchitecten de vrijheid houden om door middel van eigentijdse beplanting recht te doen aan de groene geschiedenis. Aan de hand van de vier waarden wordt in deze conclusie geschetst hoe het groen in Leiden zich door de eeuwen heen heeft ontwikkeld en welke factoren bijdroegen aan verandering op het gebied van groen.

In de vroegste periode van dit onderzoek, direct na het Leidens ontzet van 1574, had stedelijk groen in Leiden vooral een gebruikswaarde. Met name in het noorden van de stad, Marendorp, waren boerderijen te vinden met een open karakter. Ook particuliere tuinen hadden in die tijd nog een belangrijke gebruikswaarde: hofjestuinen dienden als bleekveld of moestuin en chiquere tuinen aan het Rapenburg werden weliswaar deels ingericht als siertuin (esthetische waarde), maar een ander deel bleef in gebruik als boomgaard, moestuin of bleekveld. Deze gebruikswaarden stonden in direct verband met huishoudelijke taken als het doen van de was en het bereiden van eten. Hierdoor behoorde dit type groen tot het domein van vrouwen en hadden zij er waarschijnlijk relatief veel zeggenschap over. Een ander type gebruikswaarde van groen kwam in deze periode tot uiting in de doornen en wilgen die aan de voet van de stadsmuur waren geplant ter verdediging van de stad en in de bomen die op verzoek van particulieren dicht tegen huizen, waaronder brouwerijen, werden geplant om koelte te geven.

De esthetische waarde werd in mindere mate toegekend aan groen in de stad eind zestiende eeuw. Dat neemt niet weg dat het esthetisch groen dát er was in de openbare ruimte enorm vernieuwend was. Nergens anders in Europa werden bomenrijen geplant langs grachten of straten in de stad. In de zeventiende eeuw werd dit groene karakter van steden in de Republiek nog sterker: steeds meer grachten, waaronder die in de stadsuitbreidingen, kregen bomen aan de kades. Deze bomen hadden overigens niet alleen een esthetische waarde, ze hadden ook een economische waarde doordat ze geld opbrachten voor de stad: bomen werden in opdracht van het stadsbestuur na verloop van tijd gerooid en verkocht als werkhout.

Door de toenemende bevolkingsdruk en de groei van de industrie eind zestiende- en begin zeventiende eeuw, werd ruimte binnen de stadsmuren schaars. Met het oog op de stedelijke inkomsten deed het stadsbestuur er alles aan om zowel de textielindustrie als de rijke elite binnen de muren te houden. Om de textielindustrie te behouden moesten de vele textielarbeiders binnen de stadsmuren kunnen wonen: het groen in de stad waarbij de gebruikswaarde voorop stond (agrarisch groen, raamvelden en blekerijen) moest veelal uitwijken naar buiten de muren om plaats te maken voor de bouw van woningen en werkplaatsen. Met name de stadsuitbreiding van 1659, waar arbeidershuisjes bovenop elkaar stonden en groen nauwelijks te vinden was, maakte de kloof tussen arm en rijk in Leiden fysiek en zichtbaar. De afwezigheid van groen in deze buurten – waaronder de Haver- en Gortbuurt en de Oranjegracht en Waardgracht – , tegenover de aanwezigheid van het esthetisch groen (siertuinen en stadsbomen) in de rijkere buurten – waaronder Rapenburg, Herengracht en de Oude Vest – versterkte deze kloof. Het gebrek aan groen in de buurt, betekende niet dat de gebruikswaarde van groen voor armere stedelingen verdween. Zij eigenden zich het groen in andere delen van de stad toe om te bleken, dieren te laten grazen of te spelen. In dat laatste geval werd aan groen een welzijnswaarde toegekend.

Naast het behouden van textielindustrie in de stad, wilde het stadsbestuur ook de rijkere – consumerende en belasting betalende – elite in de stad houden. Mede hierom werd ingezet op verfraaiing van de stad door steeds meer kades en straten met linden en iepen te beplanten. Deze vorm van stadsgroen had dus voor de elite een esthetische waarde, maar voor het stadsbestuur een economische waarde (het behield de elite in de stad én het bracht op lange termijn houtopbrengsten op). Deze combinatie van waarden gold ook voor de beplanting van de stadswal achter de singel. Eind zestiende eeuw was die vermoedelijk mede ter verdediging met bomen beplant, maar al snel werd de wal een goed onderhouden wandelroute voor de elite.

Opvallend in deze periode is dat het initiatief voor de Hortus Botanicus, inmiddels een iconisch stuk groen in Leiden, deels van onderaf kwam. Marie de Brimeu, de prinses van Chimay, overtuigde het universiteitsbestuur om de arts en botanicus Carolus Clusius aan te stellen als prefect van een universitaire botanische tuin. Tegelijkertijd haalde ze Clusius over om op dit aanbod in te gaan en naar Leiden te komen. De Brimeu behoorde niet tot het stadsbestuur of de universiteitsraad (dat kon ze ook niet als vrouw), maar drukte als liefhebber van botanie zo haar stempel op de stad. Ook de verdere aanleg van de Hortus kwam mede tot stand door particulieren. Zo was de plantencollectie deels afkomstig van particuliere botanisten – en een apotheker – in de stad. Initiatieven tot groen kwamen dus ook van onderop, in latere eeuwen keert dit telkens terug.

Rond 1670 nam de Leidse bevolkingsgroei af. De stad werd geteisterd door epidemieën, de textielindustrie raakte in verval en veel inwoners verlieten de stad. De voortdurende oorlogsdreiging waar de Republiek mee te maken had, zorgde bovendien voor een hoge belastingdruk op de stad. Huizen kwamen leeg te staan en werden, al dan niet onwetmatig, gesloopt. De waarde die Leidenaren toekenden aan de vrijgekomen ruimte, laat opnieuw de

kloof tussen arm en rijk zien. Een kloof die in de achttiende eeuw nog sterker werd. Armere, vrouwelijke Leidenaren zagen de gebruikswaarde van groen en eigenden zich de vrijgekomen grond toe door er bleekveldjes van te maken of 'tuintjes', in deze context vermoedelijk moestuinen. Rijkere Leidenaren zagen vooral de esthetische waarde van groen en eigenden zich de vrijgekomen grond toe door hun siertuinen te vergroten. De gebruikswaarde van hun particuliere tuinen verdween daarentegen naar de achtergrond: bleekveldjes of moestuinen werden in tegenstelling tot een eeuw eerder uit het zicht gehouden. De positie van vrouwen in de meer welgestelde tuinen verzwakte daarmee dan ook. De toe-eigening van grond in de achttiende eeuw illustreert opnieuw hoe initiatieven van onderaf de groene ruimte van de stad bepaalden.

De rijkdom die de stadstuinen uitstraalden, was ook terug te vinden op de Burchtheuvel. Deze exclusieve groene ruimte in het centrum van de stad werd door de pachter van het Heerenlogement uitgebaat. Om klanten te trekken werd de burchtheuvel al direct nadat de stad de Burcht in 1651 had gekocht, ingericht als ware het een buitenplaats, inclusief hertenkamp, fruitbomen en vanaf de achttiende eeuw classicistische tuinornamenten, prieeltjes en parterres. Vanwege de commerciële uitbating van het burchtterrein had het groen op de burchtheuvel in de eerste plaats een economische waarde, daarnaast had het een esthetische- en welzijnswaarde voor de bezoekers.

In de openbare ruimte van de achttiende-eeuwse binnenstad kwam de esthetische waarde van groen het sterkst tot uiting in de boombeplanting van de Hooigracht. Deze voormalige gracht kreeg de allure van een Franse boulevard, doordat de straat met een dubbele bomenrij was beplant. Terwijl in grote delen van Europa de steden in navolging van Parijs statige lanen en pleinen kregen, hadden veel steden in de Republiek niet het geld of de noodzaak om uit te breiden en dergelijke lanen of pleinen aan te leggen. Dat de Hooigracht dus toch de allure en status van een boulevard had overtuigde rijkere stedelingen mogelijk weer om in de stad te (blijven) wonen.

Tijdens en na de Franse bezetting (tussen 1795 en 1813) centraliseerde de macht in het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden en ook het gemeentebestuur werd bureaucratischer ingericht. De groenvoorzieningen vielen onder de verantwoordelijkheid van de stadsarchitect die werd gecontroleerd door de Commissie van Fabricage. In de verarmde stad Leiden, met een relatief laag inwoneraantal, werd het aanwezige groen ingericht naar de gebruikswaarde ervan. De stad verhuurde grond in de armere buurten als bleekveld, warmoesland of als open ruimte voor het plaatsen van meststalen of droogrekken. Terwijl gebruikers in de eeuw daarvoor zich leegstaande grond al toe-eigenden ter gebruik, zag de gemeenteraad er inmiddels de economische waarde van in voor de stad.

Met de industrialisering en de daarmee gepaard gaande groei van de Leidse economie, investeerde de gemeente rond de jaren '30 van de negentiende eeuw in de aanleg van plantsoenen (in Engelse landschapsstijl). Weliswaar kon de stad zich het ontwerp van dure landschapsarchitecten niet permitteren, maar Leiden kon zich ook niet veroorloven achter te blijven bij andere Nederlandse steden die al stadsparken hadden aangelegd: dan

dreigde de elite te vertrekken naar de groene ruimte buiten de stad. Opnieuw hadden de plantsoenen voor het stadsbestuur dus een economische waarde. Voor de elite was de welzijnswaarde van de plantsoenen, met name het Plantsoen, belangrijk. In de groene ruimte op de voormalige bolwerken konden ze bewegen en frisse lucht inademen in een verder stinkende stad. De armere bevolking had daarentegen minder toegang dan ooit tot groen. De lange werkdagen van fabrieksarbeiders maakten dat zij een gebrek aan tijd en energie hadden om groen op te zoeken. Het is bovendien aannemelijk dat het werk in de fabrieken ertoe leidde dat deze stedelingen kennis van tuinieren verloren. De gebruikswaarde van groen werd door hen waarschijnlijk minder sterk gevoeld dan voorheen.

De welzijnswaarde van groen was daarentegen belangrijker dan ooit voor de armere stedelingen. Toen de komst van villa's aan het Plantsoen het weidse uitzicht en de toegang tot frisse lucht van bewoners uit achterliggende arbeidersbuurten dreigde te ontnemen, dienden de bewoners een bezwaarbrief in bij de gemeente. Het toont aan hoe belangrijk dit stuk groen in hun buurt - waar zij op uitkeken, maar vermoedelijk nauwelijks betraden - voor hen was. De bezwaarbrief had geen succes, de welzijnswaarde die groen had voor de armere laag van de Leidse bevolking was voor de gemeente ondergeschikt aan de economische waarde die zij aan het groen hechtte: de bouw van villa's in het groen behield de rijke elite in de stad.

Weliswaar was de welzijnswaarde eind negentiende eeuw nog lang niet doorslaggevend voor de gemeente om te investeren in groen voor alle lagen van de bevolking, toch werd de welzijnswaarde van groen in de sterk geïndustrialiseerde Europese steden langzaamaan erkend. De zware epidemieën die met name de armste bevolking in deze steden trof, droeg hieraan bij. In Londen kwam de roep om 'open spaces' al in de eerste helft van de negentiende eeuw. In Leiden financierden filantropische instellingen de bouw van arbeiderswoningen voor 'nette werklieden' waarbij kleine tuintjes werden aangelegd.

Eind negentiende eeuw nam de economische waarde van stadsbomen af. Door industrialisering en internationale handel werd gezaagd hout geïmporteerd uit andere landen. De bomen in de stad behielden hun esthetische waarde. Langs vele grachten stonden bomen op zo'n vijf à zes meter afstand van elkaar. Nadat bomen op het Kort Rapenburg in 1902 gerooid moesten worden doordat ze een risico vormden voor de naastgelegen trambaan, werden de bomen om esthetische redenen vervangen door bomen die verder van de rails lagen. Tegelijkertijd nam voor huiseigenaren de gebruikswaarde van bomen af doordat zonnewering de schaduwfunctie overnam. Steeds vaker verzochten huiseigenaren de gemeente om bomen weg te halen die het licht in hun huis blokkeerden. De esthetische waarde van bomenrijen die het algemeen nut dienden, moest het dus steeds vaker afleggen tegen individuele bezwaren van huiseigenaren.

Met de sociale hervorming eind negentiende- en begin twintigste eeuw kwam er meer oog voor de welzijnswaarde van groen voor de arbeidersklasse en de noodzaak de toegang tot groen voor deze groep te verbeteren. In dezelfde periode ontstond door toegenomen plantenkennis een waardering voor inheemse planten en biotopen. De stedelijke

plantsoenen oogden plots nep en stedelingen trokken er met de tram, trein, auto of bus op uit om de 'echte' natuur te bezoeken. Groen werd dus opgezocht búiten de stad. Deze focus op het groen buiten de stad werd versterkt door de aanleg van grote (volks)parken buiten de Singel, waaronder de Leidse Hout. Groenaanleg buiten de Singel was mogelijk geworden doordat de gemeente Leiden eind negentiende eeuw nieuwe grond had geannexeerd. Terwijl het belang van groen voor het welzijn van de bevolking dus steeds meer werd ingezien, kwamen de meeste groenvoorzieningen buiten de historische binnenstad te liggen. Ín de historische binnenstad verdwenen groene ruimten juist door de komst van de auto, die steeds meer ruimte innam in de stad.

Na de Tweede Wereldoorlog was de esthetische waarde van groen doorslaggevend voor de herbeplanting van stadsbomen. Die moesten voorname straten en grachten weer aanzien geven. Bij de herbeplanting kwamen er opnieuw initiatieven van onderaf. Het initiatief van illustrator Galinka Ehrenfest, waarbij zij samenwerking zocht met kinderen uit de buurt, laat zien dat vrouwen zeggenschap over groen konden verkrijgen wanneer zij dit combineerden met opvoedkundige ideeën. De stadsbomen kwamen overigens niet in dezelfde mate terug als vóór de oorlog, bomen werden verder uit elkaar geplant om de bomen natuurlijker te laten groeien, zonlicht in huizen toe te laten en etalages en historische gevels zichtbaar te houden. De esthetische waarde van stadsbomen was er dus nog altijd, maar had een andere vorm gekregen.

De zwaar verarmde stad Leiden kon in de tweede helft van de twintigste eeuw, dankzij verschillende subsidieregelingen, grootschalige herstelwerkzaamheden uitvoeren in de deels verkrotte binnenstad. Doordat er in dezelfde periode een toenemend internationaal milieubewustzijn ontstond, kreeg de auto niet langer alle ruimte bij deze herstelwerkzaamheden. De binnenstad moest juist autoluw worden en bovendien weer een woon- en recreatiefunctie krijgen. De welzijnswaarde werd toegekend aan groen in drukbevolkte gebieden, voor iedereen moest groen in de directe omgeving toegankelijk zijn. Een 'groene gordel' op de voormalige stadswallen, zoals die in de negentiende eeuw al was begonnen door Van der Paauw, zou dit mogelijk maken. Bovendien zou deze gordel het historische belang van de voormalige bolwerken accentueren.

Er ontstond protest vanuit de stad toen de gemeente wegens bezuinigingen in de jaren '80, overwoog bestrijdingsmiddelen in te zetten bij het groenbeheer. Een adviescommissie wees op de negatieve effecten van deze middelen op flora en fauna en de gezondheid van mensen. Bij het opstellen van alternatieve bezuinigingen rond de groenvoorzieningen werden ook de waarden geformuleerd die de adviescommissie aan groen toekende. Niet alleen de esthetische-, welzijns-, economische- en gebruikswaarde kwamen voorbij, ook een nieuwe waarde kreeg vorm. Volgens de commissie reguleerde groen het klimaat en bood het luwte, voeding en schuilplekken aan dieren in de stad. Stedelijk groen werd zo geplaatst in de context van een breder ecosysteem en kreeg daarmee een ecologische waarde. Weliswaar is het rapport van de adviescommissie de eerste bron binnen dit onderzoek waar deze waarde van groen indirect is beschreven, toch kreeg deze waarde gedurende de twintigste eeuw vorm. Eind negentiende eeuw groeide

wetenschappelijke kennis over de samenhang tussen planten, bomen en hun omgeving; als gevolg kwam gedurende de twintigste eeuw meer aandacht voor ‘wilde natuur’ en natuureducatie; en door toenemende milieuproblematiek na de Tweede Wereldoorlog ontstond er een bewustzijn dat de aarde uitgeput kon raken. De noodzaak de aarde te beschermen en de eigen omgeving leefbaar te houden, werd steeds meer gevoeld.

De ecologische waarde van groen is een nieuwe waarde die haar stempel zal drukken op het stedelijk groen van de eenentwintigste eeuw. De huidige plannen van de gemeente Leiden om de stad te vergroenen en daarbij in te zetten op biodiversiteit - voor het behoud van een leefbare stedelijke omgeving - gaan al uit van deze waarde. Er zal een nieuwe laag aangelegd worden op voorgaande lagen die het stedelijk groen bepaalden. Dit onderzoek laat zien uit welke lagen dit groen heeft bestaan en welke waarden hierin een rol speelden. Het creëert daarmee een historisch bewustzijn rond stedelijk groen dat stedelijke landschapsontwerpers kan helpen de nieuwe groene laag te verweven met voorgaande lagen. Tegelijkertijd kunnen de vele groene initiatieven van stadsbewoners uit het verleden, huidige inwoners inspireren om aan de slag te gaan met hun groene ideeën en de gemeente stimuleren ruimte te geven aan deze ideeën en ze aan te moedigen. Stedelijk groen is altijd veranderlijk geweest en telkens, van onderaf en bovenaf, aangepast naar de behoeften van de tijd. De behoeften van deze tijd, die samenhangen met klimaatverandering maar ook met een sterk historisch bewustzijn, zullen zichtbaar zijn in de groene laag van de toekomst.

Literatuurlijst

Abrahamse, Jaap Evert, '"Soete lucht , cieraet en plaisantie". De introductie van de stadsboom in Amsterdam', *Amstelodamum* 1, nr. 96 (2009) 13-22.

Amptmeijer, Herman, en Cor Smit, 'Onzalige partijschappen: bestuur en politiek', in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, door R.C.J. van Maanen, onder redactie van Boudien de Vries, vol. 3 1795-1896 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2004).

Andela, Gerrie, 'De stad als natuurverschijnsel', in *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, onder redactie van Ed Taverne en Irmin Visser (Nijmegen: Uitgeverij SUN, 1993).

Andela, Gerrie, *J.T.P. Bijhouwer. Grensverleggend landschapsarchitect*, Monografieën van Nederlandse stedebouwkundigen (Rotterdam: Uitgeverij 010, 2011).

Baar, P.J.M de, e.a., red., *Het Jean Pesijnhofje. Uit de geschiedenis van bouw en bewoning* (Leiden: Stichting Leidse Hofjes, 1983).

Backer, Anne Mieke, *Er stond een vrouw in de tuin. Over de rol van vrouwen in het Nederlandse landschap* (Rotterdam: HEF, 2016).

Bakx, Michiel, 'Lessons from the past. Historical landscape elements for passive outdoor microclimate control' (Masterscriptie WUR, 2019).

Bekkers, Gaston, *Het omheinde land. De geschiedenis van het Leidse stadspark* (Leiden: Gemeente Leiden, 1998).

Benthem Jutting, W.C.S. van, 'Index op zaken/personen in de Aflezingboeken 1574 – 1649', (1966-1967) (gedigitaliseerd door H.M. van den Heuvel, 2016), https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/uw-verhalen/uw-verhalen/verhaal/id/647.

Berkhout, Lenneke, *Hoveniers van Oranje. Functie, werk en positie 1621-1732* (Hilversum: Verloren 2020).

Blom, Anita, en Peter Timmer, '"Hersteld verleden van dorpen en steden". Stads- en dorpsgezichten tijdens de stadsvernieuwing (1961-1985)' (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2019).

Blom, J.C.H., 'Nederland sinds 1830', in *Geschiedenis van de Nederlanden*, onder redactie van J.C.H. Blom en E. Lamberts, 4de dr. (Amersfoort: ThiemeMeulenhoff, 2013), 327-31.

'Bomen zijn belangrijk voor een stad', *Stadswerk. Gemeentelijk informatieblad over de stadsvernieuwing in Leiden*, november 1983, 23.

Bosman-Jelgersma, H.A., 'Clusius en Clutius', *Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux* 64 (1983) 6-10.

Bosman-Jelgersma, H.A., 'De lotgevallen van een apothekersleerling in het 17e-eeuwse Leiden', *Leids jaarboekje*, nr. 79 (1987) 62-81.

Broekhuizen, Dolf, 'Jonge bouwkunst in Leiden. Cultuurhistorische analyse' (Rotterdam, 15 oktober 2022).

Brons, J.C., 'De Leidse kerkhuizen', *Leids jaarboekje,* nr. 75 (1983) 46-71.
Brusse, Paul, en Wijnand M. Mijnhardt, *Towards a new template for Dutch history*, vol. 4, Balance between city and countryside (Utrecht: Uitgeverij Waanders, 2011).
Centraal College van Deskundigen Restauratiekwaliteit, 'Uitvoeringsrichtlijn hovenierswerk. Historische tuinen en parken', *Uitvoeringsrichtlijn* (Amersfoort: Stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg, 2016).
Cornet, E., *Geschiedenis van de plantsoenen* (1951) (via bibliotheek ELO LB 327).
Cuypers, Joseph, 'Tuinaanleg. Klimplanten', *Architectura. Orgaan van het genootschap 'Architectura et Amicitia'* 15, nr. 12 (1904).
De vermakelyke Leidsche buiten-cingels, aangenaame dorpen en landstreken, rondom die stad gelegen (Quirinum Visser, Leiden 1734).
Deursen, Th. Van, 'De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1579-1780)', in *Geschiedenis van de Nederlanden*, onder redactie van J.C.H. Blom en E. Lamberts, 4de dr. (Amersfoort: ThiemeMeulenhoff, 2013).
'Door bezuinigingen: Minder bloemen en meer gras', *Stadswerk. Gemeentelijk informatieblad over de stadsvernieuwing in Leiden*, november 1983, 9.
Downer, William, 'Het huis Rapenburg 65, zijn eigenaren en bewoners', *Leids jaarboekje*, nr. 52 (1960): 116-140.
Driessen, L.A., 'Pieter de la Court van der Voort. Millionnair en dilettant-tuinarchitect 1664-1739', *Leids Jaarboekje* 37(1945) 152-164.
Dröge, J.F., 'De Ruïnebouwers. Bouwplannen voor het rampgebied', in *Het fataal evenement. De buskruitramp van Leiden in 1807*, Leidse historische studiën (Leiden: Ginkgo, 2007).
Dulm, F.J.L van, 'Register van beschermde stads- en dorpsgezichten. Gemeente Leiden, Zuid-Holland', 1 februari 1982.
Egmond, Florike, 'Trefpunt van kennis. Clusius en de plantenliefhebbers in Leiden', in *Bloeiende kennis. Groene ontdekkingen in de Gouden Eeuw.*, onder redactie van Esther van Gelder (Hilversum: Verloren, 2012).
Es, Evelien van, en Lara Voerman, 'Stadsvernieuwing in Stroomversnelling. Inventarisatie stadsvernieuwingsplannen Interim Saldo Regeling 1977 – 1985' (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2018).
Essink-Essink, Hennie, 'Bijenplant Belicht: Wilde Wingerd (Parthenocissus planch)', *Maandblad voor bijenhouders*, nr. 9 (2007).
Fischer, A.D., e.a., 'Urban farming and ruralisation in The Netherlands (1250-1850): Unravelling farming practice and the use of (open) space by synthesising archaeological reports using text mining', *Nederlandse Archeologische Rapporten* (Amersfoort: Cultural Heritage Agency of the Netherlands; Universiteit van Amsterdam, 2021).
Floet, Willemijn Wilms, 'Het hofje 1400-2000. (On)zichtbare bouwstenen van de Hollandse stad' (Proefschrift TU Delft, 2014).

Fock, C.W., ‘Willem van Mieris als ontwerper en boetseerder van tuinvazen’, *Oud Holland* 87, nr. 1 (1973) 27-48.
Fohr, P.G., ‘Van wilde bevloeiing tot moderne afvalwaterzuivering’ (H. Veenman & Zonen N.V. Wageningen, 23 juni 1996).
Fournier, Marian, en Peter de Clercq, ‘De binnenplaats van het Caeciliagasthuis’, in *Flora in Leiden: de verborgen tuinen van de stad* (Den Haag, 1990).
Galjaard, A., *Van bolwerk tot speelweide. De groenvoorziening van Leiden* (Leiden, 1954).
Geneste, David, ‘De bouwgeschiedenis van het Kamerlingh Onnes Laboratorium te Leiden, 1856-2004’, *Leids jaarboekje* 97 (2005) 147-160.
Gerve, Anna van, ‘Een nieuwe dialoog met de natuur. De positie van Louis le Roy in de ontwikkeling van natuurlijker openbaar groen in de jaren zeventig’, *Stadsgeschiedenis* 2, nr. 9 (2014) 130-148.
Golen, Janneke van, ‘Achttiende-eeuwse wooncultuur in Leiden. Een onderzoek naar vier panden en hun eigenaren: Breestaat 117 en 24, Hogewoerd 144, Hooigracht 27’, Stageverslag (Leiden: Gemeente Leiden: Monumenten & Archeologie, 2012).
Gramsbergen, Esther, ‘“Tot gerief van dezes stads ingezetenen”. De Amsterdamse Plantage, een publiek project’, *OverHolland. Architectonische studie voor de Hollandse stad* 11/11, nr. 7 (2011) 199-217.
Groen, Joannes, *Den Nederlandtsen hovenier* (De Wed. van Michiel de Groot en Gijsbert de Groot, 1669).
Groenveld, S., ‘Korte introductie’, in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, onder redactie van S. Groenveld, vol. 2 1574-1795 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2003).
Gulick, R.J.F. van, red., ‘Afdeling Plantsoenen: de Leidse groenmakers’, *Binnenstadsblad. Gemeentelijk informatiebulletin voor de Leidse binnenstad*, nr. mrt./apr. (1980).
Gulick, R.J.F. van, red., ‘De groene gordel om de binnenstad’, *Binnenstadsblad. Gemeentelijk informatiebulletin voor de Leidse binnenstad*, nr. mrt./apr. (1980).
‘Het verplanten van bomen is weer begonnen’, *Stadswerk. Gemeentelijk informatieblad over de stadsvernieuwing in Leiden*, december 1982.
Heybroek, H. M., ‘Cultuurhistorie van de eik’, *Nederlands bosbouwtijdschrift* 6, nr. 61 (1989) 159-64.
Heybroek, H.M., Leo Goudzwaard, en Hans Kaljee, *Iep of Olm. Karakterboom van de Lage Landen* (Zeist: KNNV Uitgeverij, 2009).
Hoogdalem, Herbert van, en Kees Walle, ‘Het Armenbolwerk. Of de geschiedenis van een vergeten begraafplaats’, in *Leids Jaarboekje* 109 (2017) 130-54.
Hooidonk, Herman van, en Kees Walle, ‘“Haalt neer nu ied’re vunze hut Die zonde kweekt en nood”. Over de Leidse poorten en hun bewoners’, *Leids jaarboekje* 112 (2020): 69-93.

Horn, Linda, *Galinka Ehrenfest en El Pintor. 'Vraag Einstein of hij mijn viool meeneemt'* (Amsterdam: Uitgeverij de Buitenkant, 2019).

Hunt, John Dixon, en Erik de Jong, *The Anglo-Dutch garden in the age of William and Mary / De Gouden Eeuw van de Hollandse Tuinkunst* (tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum Paleis Het Loo, Taylor & Francis: 1988).

Johnson, Lisa, 'Pieter De La Court Van Der Voort and Innovations in Pineapple Cultivation in Early Eighteenth-Century Gardens', *Garden History* 47, nr. 1 (2019) 23-41.

Jong, Erik de, *Natuur en kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (Amsterdam: Uitgeverij Thoth, 1993).

Jong, Erik de, en Leslie Tjon Sie Fat, 'Stadsgroen als culturele opdracht. Naar een nieuwe toekomst van het negentiende-eeuwse Nederlandse stadspark', in *Een aangenaame publieke wandeling. Een schets van historische stads- en singelparken*, door Ed van der Vlist, Clemens Steenbergen, en Erik de Jong (Zuthpen: Walburg Pers, 1997).

Jong, Erik de, en Wouter Reh, 'De tuin en stad. De Amsterdamse grachtentuin in vogelvlucht', in *Amsterdamse grachtentuinen. Keizersgracht* (Zwolle: Waanders Uitgevers, 1997).

Jong, Nancy de, 'Bedrijvig groen. Van bleekvelden en lijnbanen', onder redactie van Gonna de Reus, Harry de Raad, en Nancy de Jong, *Alkmaars groene verleden*, 2012, 121-125.

Klaassen, H.L., e.a., *Leiden, leed, geleden? De financiële verhouding tussen gemeenten en Rijk, toegespitst op een gewezen artikel 12-gemeente* (Rotterdam, 1992).

Kleibrink, Herman en Ruud Spruit, *Hofjes in Leiden* (Leiden, 1979).

Knappert, L., *De ramp van Leiden na honderd jaar herdacht* (Schoonhoven: S.&W.N. van Nooten, 1906).

Köhler, Manfred, 'Green facades. A view back and some visions', *Urban Ecosyst*, nr. 11 (2008) 423–436.

Kooij, Ben, 'Historische zonwering', *Gids Cultuurhistorie* (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) 7:2013.

Korsse, C., 'Herinneringen aan de Lange mare en haar bewoners (1878-1900)', *Leids jaarboekje* 45 (1953) 158-171.

Kozlovsky, Roy, 'Designing Modern Childhoods: History, Space, and the Material Culture of Children; An International Reader', in *Adventure Playgrounds and Postwar Reconstruction*, onder redactie van Marta Gutman en Ning de Coninck-Smith (Rutgers University Press, 2007).

Kret, W.J., 'Herinneringen uit mijn jeugd door W.J. Kret', in: *De Stem van Leiden* (ELO, 25 februari 1917). Via: https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/uw-verhalen/uw-verhalen/verhaal/id/839

Kuitert, Wybe, en Jan Freriks, *Hovenierskunst in Palmet en Pauwstaart. Geschiedenis en techniek van het snoeien van leifruit* (Rotterdam: De Hef, 1994).

Laarse, Rob van der, 'Burgers als buitenlui. Het landschap der notabelen', *Stijlen van burgers* (speciale uitgave) nr. 176 Bis (2007) 7-38.
Lawrence, Henry W., *City trees. A historical geography from the Renaissance through the nineteenth century* (Charlottesville: University of Virginia Press, 2006).
Leechburch Auwers, Marcel, en Evelyn de Regt, *De Leidse architect W.C. Mulder (1850-1920)* (Leiden: Primavera Pers, 2022).
Leur-de Loos, J. van, 'Vereniging Oud-Leiden. Verslag over het jaar 1947', *Leids jaarboekje*, nr. 40 (1948) 15.
Lunsing Scheurleer, Th.H., C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, vol. 1. Groenhazenburch (Leiden, 1986).
Lunsing Scheurleer, Th. H. C.W. Fock, en A.J. van Dissel, 'Rapenburg 65', in *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, vol. VIa: Het Rijck van Pallas (Leiden, 1992).
Luyendijk-Elshout, A.M., (red.), *Wandelen met Boerhaave in en om Leiden* (Leiden: Caecilia Stichting 1994).
Maanen, Rudi C.J. van, 'De Leidse bevolkingsaantallen in de 16de en 17de eeuw: Enkele kanttekeningen', *Leids jaarboekje,* nr. 101 (2009) 41-70.
Maanen, Rudi C.J. van, 'De ruimtelijke ontwikkeling van Leiden tot 1896' in: D. de Vries ed., *Historische plattegronden van Nederlandse steden,* dl. 7: Leiden (Alphen aan de Rijn 1997).
Maanen, Rudi C.J. van en C.J.D. Waal, 'De stedelijke ruimte', in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad.*, onder redactie van J.C.H. Blom, vol. 3 vanaf 1896 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2004).
Maanen, Rudi C.J. van, 'Het stadsbeeld en de invulling van de stedelijke ruimte', in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, door R.C.J. van Maanen, onder redactie van Boudien de Vries, vol. 3 1795-1896 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2004).
Maanen, Rudi C.J. van, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, onder redactie van S. Groenveld, vol. 2 1574-1795 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2003).
Medema, Geert, *Achter de façade van de Hollandse stad. Het stedelijk bouwbedrijf in de achttiende eeuw* (Nijmegen: Vantilt, 2011).
Meijer-van der Waerden, M. de, *Zoekt een ster niet te ver. Emilie Charlotte Knappert* (Amsterdam, 1960).
Mieris, Frans van, *Beschryving der stad Leyden*, Tweede deel (Weduwe Abraham Honkoop, 1770), https://books.google.be/books?id=itRIAAAAcAAJ.
Moens, Frank, en Roelie de Weerd, red., *Bomen en mensen. Een oeroude relatie* (Amsterdam: Boom, 2000).
Moerman, Ingrid W.L., *Niet gebouwd Leiden* (Utrecht: Matrijs, 1987).
Müller, Edmée, 'Houtindustrie', Pie Rapportenreeks (Zeist: Stichting Projectbureau Industrieel Erfgoed, 1995).

Noordam, Dirk Jaap, ‘Een stukje paradijs. De bewoners van het Rapenburg, 15e-20e eeuw’, vol. IIIa, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* (Leiden, 1988).

Noordam, Dirk Jaap, ‘Nieuwkomers in Leiden, 1574-1795’, in *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000*, onder redactie van Jaap Moes e.a. (Leiden: Dirk van Eck-Stichting, 1996).

Oerle, H.A. van, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, vol. Beschrijving (Leiden, 1975).

Oerle, H.A. van, ‘Waarachtige afcunter-feitinge der stad en universiteit Leiden in Holland’, *Leids jaarboekje*, 66 (1974) 155-57.

Oosten, Frits van, *De stad en de wethouder. Hoe Cees Waal de binnenstad van Leiden vernieuwde* (Leiden: Ginkgo, 2017).

Oosten, Roos van, e.a., ‘Leidse wevershuizen in seriebouw. Een materiële getuigenis van “projectontwikkeling” in de Gouden Eeuw’, *Archeologie in Nederland*, nr. 3 (2017) 36-45.

Oosten, Roos van, en S.T.D. Muurling, ‘Smelly business. De clustering en concentratie van vieze en stinkende beroepen in Leiden in 1581’, *Holland. Historisch Tijdschrift* 3, nr. 51 (2019) 128-32.

Orlers, Jan Jansz., *Beschrijvinge der stad Leyden*, vol. 1 (Leiden: DBNL, 1641), https://www.dbnl.org/tekst/orle001besc01_01/orle001besc01_01_0001.php?q=linden#hl1.

Overvoorde, J.C., ‘De ruïne’, *Leids jaarboekje*, nr. 4 (1907) 33-47.

Parival, Jean-Nicolas de, *Les Délices de La Hollande* (Amsterdam, 1669).

Pelinck, E., ‘De functionarissen belast met de zorg voor de stadsbouwwerken te Leiden (1575-1818)’, *Leids jaarboekje* 59(1967) 59-76.

Pelinck, E., ‘De gravenramen van Willem Thybout en andere merkwaardigheden van de Leidse Doelens’, *Leids jaarboekje*, nr. 43 (1951) 77-93.

Pelinck, E., ‘Het Koninginnehof’, *Leids jaarboekje*, nr. 47 (1955) 107.

Plantsoenen (Leiden: Buro Voorlichting Stadhuis / Drukkerij de Bink, 1972). Verkregen via bibliotheek ELO 20976-03.

‘Pieterskerkhof geen auto-kerkhof’, *Stadswerk. Gemeentelijk informatieblad over de stadsvernieuwing in Leiden*, februari 1985.

Pot, C.W. van der, ‘Een zilveren jubileum. Bijdrage tot de geschiedenis van de volkshuisvesting in Leiden’, in *Sociaal-economische opstellen aangeboden aan mr. H. B. Greven, oud-hoogleeraar aan de rijksuniversiteit te Leiden* (Haarlem, 1916).

Pot, G.P.M., ‘Arm in Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854’ (Hilversum, Universiteit Leiden, 1994).

Rooijen, Maurits van, *De groene stad. Een historische studie over groenvoorziening in de Nederlandse stad* (Den Haag, Cultuurfonds van de Bank voor Nederlandse Gemeenten, 1984).

Roijen, R. van, ‘De “oude lijn” en het eerste station van Leiden’, *Leids jaarboekje*, nr. 46 (1954) 146-160.

Rooijen, Maurits van, ‘De wortels van het stedelijk groen. Een studie naar ontstaan en voortbestaan van de Nederlandse groene stad’ (Proefschrift, Universiteit Utrecht, 1990).

Schweizer, Stefan, ‘Modelle urbaner Begrünung im 18. Jahrhundert’, in *Grün in der Stadt. Vom Hortus conclusus zum Urban gardening*, onder redactie van Andrea Pühringer en Holger Gräf, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 30 (Innsbruck; Wenen: StudienVerlag, 2023).

Sluijter, Ronald en Ariadne Schmidt, ‘Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg’, in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, onder redactie van S. Groenveld, vol. 2 1574-1795 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2003).

Smit, Cor, *Leiden met een luchtje. Straten, water, grond en afval in een Hollandse stad, 1200-2000* (Leiden: Primavera Pers, 2001).

Smit, Cor, ‘Leiden op stoom, veranderingen in de economische structuur’, in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, door R.C.J. van Maanen, onder redactie van Boudien de Vries, vol. 3 1795-1896 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2004).

Smit, Cor, *Strijd om kwaliteit. De geschiedenis van volkshuisvesting in de regio Leiden*, vol. 18, Leidse Historische Reeks (Leiden: Primavera Pers, 2006).

Smit, Josi, *J.D. Zocher jr. Architect en tuinarchitect 1791-1870*, Bibliografieën en oeuvrelijsten van Nederlandse architecten en stedebouwkundigen (Rotterdam, 2008).

Smith, Paul J., ‘Wandelen in de Délices de Leide (1712)’, *De Zeventiende Eeuw*, nr. 22 (2006) 185-208.

Steenbergen, Clemens, ‘De kantlijn van de stad. Het singelpark als type en uitdaging’, in *Een aangenaame publieke wandeling. Een schets van historische stads- en singelparken*, door Ed Van der Vlist, Clemens Steenbergen, en Erik de Jong (Zuthpen: Walburg Pers, 1997).

Stevin, Simon, *Onderscheyt vande oirdeningh der steden* (Leiden 1649, geschreven in 1600).

Strien-Chardonneau, Madeleine van, ‘Leiden, metropool der muzen en tuin van Holland’. Leiden in Jean Nicolas Parivals Les Délices de la Hollande’, *De zeventiende eeuw* 22:2006, 171-184.

Strien, C.D. van, *British travellers in Holland during the Stuart period. Edward Browne and John Locke as tourists in the United Provinces* (Proefschrift, Vrije Universiteit, 1993).

Swan, Claudia, ‘Apotheker, tuinman, verzamelaar. Christiaen Porrets omgang met de wonderen van de natuur.’, in *Bloeiende kennis. Groene ontdekkingen in de Gouden Eeuw*, onder redactie van Esther van Gelder (Hilversum: Verloren, 2012).

Stynen, Andreas, en Bart Tritsmans, ‘Stadsgroen onder spanning: Debatten over ruimtegebruik in negentiende-eeuws Antwerpen’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 128, nr. 1 (2015) 45-68.

Taverne, Ed, ‘In ’t land van belofte: in de nieue stadt. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680’ (Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen, 1978).

Tjalsma, H.D., ‘De bevolking’, in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad.*, door R.C.J. van Maanen, onder redactie van Boudien de Vries, vol. 3 1795-1896 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2004).

Tjalsma, H.D., ‘Een karakterisering van Leiden in 1749’, in *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studie over Leiden in de achttiende eeuw*, Hollandse Studiën 17 (Hilversum, 1985).

Veen, Hermien van, ‘Knappert, Emilie Charlotte’, *BWSA*, nr. 3 (2002): 95-98.

Vogelaar, Christiaan, ‘Schilderen en bouwen voor burgerij en stad’, in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, door R.C.J. van Maanen, onder redactie van S. Groenveld, vol. 2 1574-1795 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2003).

Vlist, Ed van der, ‘De aanleg en ontwikkeling van het Plantsoen in Leiden’, in *Een aangenaame publieke wandeling. Een schets van historische stads- en singelparken* (Zuthpen: Walburg Pers, 1997).

Vlist, Ed van der, *De burcht van Leiden*, Leidse Historische Reeks 14 (Leiden: Primavera Pers, 2001).

Vlist, Ed van der, ‘Geen koste of moeite is gespaard geworden om dit werk in orde te brengen: De aanleg en de ontwikkeling van het Plantsoen in Leiden’, in *Een aangename publieke wandeling: Een schets van historische stads- en singelparken* door Ed van der Vlist, Clemens Steenbergen, en Erik de Jong (Zuthpen: Walburg Pers, 1997).

Vries, Boudien de, e.a., ‘Het economisch leven. Spectaculair succes en diep verval’, in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, door R.C.J. van Maanen, onder redactie van S. Groenveld, vol. 2 1574-1795 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2003).

Vries, Boudien de, ‘Korte introductie: 1795-1896, een dynamisch tijdvak’, in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, door R.C.J. van Maanen, onder redactie van Boudien de Vries, vol. 3 1795-1896 (Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2004).

Vroomans, Lotte, Michael Stech, en Marco Roos, ‘Historisch hart, groene toekomst. Toolbox voor een biodivers en klimaatbestendig historisch centrum van Leiden’ (Rapport, Naturalis Biodiversity Center, 2025).

Walda, Minke, ‘Bouwen in de krimpende stad: Renovatie, functieverandering en vergroening in Haarlem en Leiden rond 1800’, *Bulletin KNOB* 119, nr. 1 (2020) 25-46.

Wees, Trudy van der, *Het groene laboratorium. Honderd jaar Botanische Tuin TU Delft* (Utrecht: Eburon, 2017).

Weiss, Antonia, 'The city of nature. Women and making green space in eighteenth-century Amsterdam and Berlin' (Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 2025).

'Wie ontwerpt de mooiste inrichting van het Pieterskerkhof? Stichting Pieterskerk Leiden organiseert prijsvraag', *Stadswerk. Gemeentelijk informatieblad over de stadsvernieuwing in Leiden*, december 1982.

Wiel, Kees van der, *Leidse wevershuisjes. Het wisselende lot van de 17e-eeuwse Leidse arbeiderswoningen* (Leiden: Primavera Pers, 2001).

Zantkuyl, Henk, e.a., *Erf en tuin in oud-Amsterdam*, Amsterdams Historisch Museum (Amsterdam: Stadsdrukkerij van Amsterdam, 1982).

Zuilen, Vincent van, 'Het Leidse Heeren Logement onder de Bagh familie. Over het leven en bedrijf van twee logementhouders (1746-1771)', *Jaarboek De Achttiende Eeuw* 49, nr. 1 (2017) 67-78.

Blogs

Bok, Leon, 'Leiden - De oude (en verdwenen) begraafplaatsen', *Dodenakkers. Funerair erfgoed* (blog), 8 november 2009, https://www.dodenakkers.nl/zuid-holland/leidenoud.html.

'Cornelis van Eesteren en Jakoba Mulder. Tuinsteden', Van Eesteren Museum (blog), z.d., https://www.vaneesterenmuseum.nl/tuinsteden.

'De mensen achter El Pintor', *Verzetsmuseum* (blog), geraadpleegd 12 mei 2025, https://www.verzetsmuseum.org/nl/kennisbank/de-mensen-achter-el-pintor.

'Frans-classicisme (tuinstijl)', *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed* (blog), 20 augustus 2024, https://kennis.cultureelerfgoed.nl/index.php/Begrip:122c3297-ad74-4704-838d-5dbde358ae1c.

Gemeente Leiden; Gemeente Leiden, 'Erfgoed Deal Onderzoek', *Erfgoed Deal Leiden* (blog), 2024, https://leidenkennisstad.nl/erfgoeddealleiden/erfgoed-deal-leiden/.

Gemeente Leiden, 'Over de Erfgoed Deal Leiden', *Erfgoed Deal Leiden* (blog), 2024, https://leidenkennisstad.nl/erfgoeddealleiden/erfgoed-deal-leiden/.

Gemeente Leiden, 'Over ons', *Erfgoed Deal Leiden* (blog), 2024, https://leidenkennisstad.nl/erfgoeddealleiden/erfgoed-deal-leiden/.

'Geschiedenis', *Kolfbond. Koninklijke Nederlandsche Kolfbond* (blog), z.d., https://kolfbond.nl/geschiedenis/#scroll.

'Geschiedenis van de Doorbraak', *Speeltuinvereniging de Doorbraak* (blog), geraadpleegd 12 mei 2025, https://svdedoorbraak.nl/over-de-speeltuin/geschiedenis/.

'Het is hier iedere maand november slachtmaand', *Vleesmagazine* (blog), 3 november 2022, https://vleesmagazine.nl/nieuws/het-is-hier-iedere-maand-november-slachtmaand.

‘Hertenkampen’, *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed* (blog), 14 mei 2022, https://kennis.cultureelerfgoed.nl/index.php/Hertenkampen.

‘Historie’, Hortus Botanicus Leiden (blog), https://hortusleiden.nl/zien-en-doen/ontdek-de-botanische-tuin/historie.

‘Historische ontwikkeling Leids stadswater: dempingen en overkluizingen’, *Waterambacht Leiden* (blog), 25 april 2016.

‘Invloedrijke personen’, *Hortus Botanicus Leiden* (blog), https://hortusleiden.nl/zien-en-doen/ontdek-de-botanische-tuin/historie/invloedrijke-personen.

Landesbergen, Walter, ‘Sering, de biografie van een Aalsmeers icoon’, *Bloemenkrant* (blog), 14 mei 2019, https://www.bloemenkrant.nl/nieuws/algemeen/49492/sering-de-biografie-van-een-aalsmeers-icoon-.

Leeuwen, A. van, ‘Verhaal: Gevelsteen van het gesloopte Koninginnehof’, *Erfgoed Leiden en Omstreken: Geveltekens Data* (blog), 5 mei 2020, https://www.erfgoedleiden.nl/component/lei_verhalen/verhaal/id/613.

Loosbroek, Sebastiaan van, ‘De Leidse veemarkt was een van de grootste van Nederland. Interview met Cor Smit’, *Museum De Lakenhal* (blog), 2015, https://www.lakenhal.nl/nl/verhaal/cor-smit.

Nieuwpoort, Wout van, ‘Geen kermisjool maar arbeiderstuinen. Volkstuinen in Leiden’, *Tuinvereniging OTV* (blog), 15 mei 2024, http://www.tuinverenigingotv.nl/geschiedenis/geschiedenisvolkstuineninLeiden.pdf.

Siebelt, Alphons, ‘Bombardementen en beschietingen’, *Leiden4045.nl* (blog), 3 december 2019, https://www.leiden4045.nl/bombardementen-en-beschietingen/.

Smit, Cor, *Toen en nu de Leidse Speeltuinen* (blog), 2023, https://speeltuinenleiden.nl/toen-en-nu/.

Storms, Martijn, ‘Mapping Epidemics: Nineteenth-Century Cholera Maps of Leiden’, leidenspecial-collectionsblog (blog), 4 juni 2020, https://www.leidenspecialcollectionsblog.nl/articles/mapping-epidemics-nineteenth-century-cholera-maps-of-leiden (25-02-2025)

Vollering, Martha, ‘De opkomst van de tuinbouw’, *Geschiedenis van Zuid-Holland* (blog), 5 juni 2024, https://www.geschiedenisvanzuidholland.nl/verhalen/verhalen/de-opkomst-van-de-tuinbouw/.

Wortel, Dick, ‘De Leidsche Tramway Maatschappij (1879-1911). De romantiek van de Leidse paardentram’, *Historische Vereniging Oud Leiden* (blog), z.d., https://www.oudleiden.nl/publicaties/leidse-verhalen/5841-de-leidsche-tramway-maatschappij-1879-1911.

Databases

Historisch Leiden in Kaart: Percelen, *Erfgoed Leiden & Omstreken*, https://historischleideninkaart.nl/percelen/.

Tjalsma, H.D., *Leiden Historical Population Databank 1700-1850, Population data Leiden 1671-1895,* DANS: Data Station Social Sciences and Humanities, https://doi.org/10.17026/dans-xtw-vgtr.

W*oordenboek der Nederlandsche Taal: 1500-1976,* https://gtb.ivdnt.org/search/.

Algemeen Nederlands Woordenboek (1970-heden), https://anw.ivdnt.org/article/parterre%20de%20broderie.

Krantenartikelen

Biegman, G.J.F., 'Ingezonden', *Leidsch Dagblad*, 26 april 1913. Via https://leiden.courant.nu/issue/LD/1913-04-26/edition/0/page/6.

'Brokken uit het Dagboek van den Oude van het Meer', *Arnhemsche courant*, 06-02-1836, 2. Via Delpher: https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010150251:mpeg21:p002.

'Burcht-restauratie vraagt extra bedrag van 4,5 ton', *Leidsch Dagblad*, 14 september 1967. Via https://leiden.courant.nu/issue/LD/1967-09-14/edition/0/page/3.

'Burchtcomplex moet beter toegankelijk worden', *Leidsch Dagblad*, 13 december 1975. Via https://leiden.courant.nu/issue/LD/1975-12-13/edition/0/page/3.

'Commissie kies plan-Piret. Herinirchting van Pieterskerkhof op eenvoudige wijze', *Leidsch Dagblad*, 28 maart 1985. Via https://leiden.courant.nu/issue/LD/1985-03-28/edition/0/page/4.

'De Leidsche Lustrumfeesten', *Leidsch Dagblad*, 20 juni 1900. Via https://leiden.courant.nu/issue/LD/1900-06-20/edition/0/page/1.

'De verdwijning van het Leidsche stadsschoon. Uiteenzetting van den heer J. Jonker', *Leidsch Dagblad*, 27 februari 1936. Via https://leiden.courant.nu/issue/LD/1936-02-27/edition/0/page/1.

'De volkstuinen van het Leidsche Nutsdepartement', *Leidsch Dagblad*, 5 december 1911. Via https://leiden.courant.nu/issue/LD/1911-12-05/edition/0/page/2.

'Het gaat goed met de bomen', *Leidsch Dagblad*, 19 oktober 1978. Via https://leiden.courant.nu/issue/LD/1978-10-19/edition/0/page/3.

'Gat in Leidse begroting grootste van Nederland', *Nieuwe Leidsche Courant*, 22 oktober 1980. Via https://leiden.courant.nu/issue/NLC/1980-10-22/edition/0/page/6.

'Geef uw gevel een corsage: Bloembakkenwedstrijd in Leiden', *Leidsch Dagblad*, 21 mei 1966. Via https://leiden.courant.nu/issue/LD/1966-05-21/edition/0/page/15.

'"Geef uw gevel een corsage": Bloembakkenwedstrijd moet stad opfleuren', *Leidse Courant*, 5 juni 1968. Via https://leiden.courant.nu/issue/NLC/1968-06-05/edition/0/page/6.

'Gemeentelijke plantsoenendienst bestaat 75 jaar', *Leidsch Dagblad*, 16 september 1954. Via https://leiden.courant.nu/issue/LD/1954-09-16/edition/0/page/3.

Koenekoop, Hans, ‘Grimmige opening Beestenmarkt’, *Leidsch Dagblad*, 20 juli 1996. Via https://leiden.courant.nu/issue/LD/1996-07-20/edition/0/page/13.
‘Kenmerkende Beets-beuk bij de Burcht vanaf nu risicoboom. ‘Er is niets aan te doen’’. *Leidsch Dagblad.nl* (9 januari 2025).
Kok, Ruurd, ‘Dichterbij de omstreden burgemeester Pieter van der Werf kun je haast niet komen. Sporen van de Tachtigjarige Oorlog’, *Leidsch Dagblad*, 23 november 2022.
Kroon, John, ‘Eens bloeiden er boterbloemen... Fleur terug in “Leidse Jordaan”?’, *Leidsch Dagblad*, 25 februari 1974. Via https://leiden.courant.nu/issue/LD/1974-02-25/edition/0/page/3.
‘Naar de Maskerade!’, *Leidsch Dagblad*, 16 juni 1900. Via https://leiden.courant.nu/issue/LD/1900-06-16/edition/0/page/7.
‘Nederlanden. Leyden den 9den Februarij’, *Leydse Courant*, 10 februari 1836, 1. Via https://leiden.courant.nu/issue/LYC/1836-02-10/edition/0/page/1.
‘Nederlanden. Leyden den 17den Junij’, *Leydse Courant*, 18 juni 1838. Via https://leiden.courant.nu/issue/LYC/1838-06-18/edition/0/page/1.
‘Omgeving De Burcht opgeknapt’, *Leidse Courant*, 20 juni 1980. Via https://leiden.courant.nu/issue/LLC/1980-06-20/edition/0/page/3/.
‘Restauratie van “Burcht” duurt nog twee jaar’, *Leidsch Dagblad*, 13 maart 1965. Via https://leiden.courant.nu/issue/LD/1965-03-13/edition/0/page/3.
Smit, Cor, en Jan Laurier, ‘En toen was er opeens cholera’, *Leidsch Dagblad*, 10 juli 2020, sec. Regio.
‘Silte keert weer op het Pieterskerkhof’, *Leidsch Dagblad*, 25 februari 1985. Via https://leiden.courant.nu/issue/LLC/1985-02-25/edition/0/page/7.
‘Stadsnieuws. De Burcht’, *Nieuwe Leidsche Courant*, 19 februari 1926. Via https://leiden.courant.nu/issue/NLC/1926-02-19/edition/0/page/1.
Jaap Tielbeke, ‘Over de grenzen aan de groei. Vijftig jaar na de oerwaarschuwing van de Club van Rome’, *De Groene Amsterdammer*, 16 februari 2022, https://www.groene.nl/artikel/over-de-grenzen-aan-de-groei.
‘Verzoek resterende bewoners van saneringsgebied: Beplanting moet terug in gebied Waardgracht’, *Nieuwe Leidsche Courant*, 1 maart 1974. Via https://leiden.courant.nu/issue/NLC/1974-03-01/edition/0/page/3.
Vijsma, Ed, ‘Bloemen’, *Leidsch Dagblad*, 28 maart 1974. Via https://leiden.courant.nu/issue/LD/1974-03-28/edition/0/page/11.
‘Voormaals en nu’, *Leidsch Dagblad*, 16 mei 1881. Via https://leiden.courant.nu/issue/LD/1881-05-16/edition/0/page/1.
Waarsenburg, Timoteus, ‘Leegloop dreigt op Beestenmarkt’, *Leidsch Dagblad*, 24 juni 1997. Via https://leiden.courant.nu/issue/LD/1997-06-24/edition/0/page/11.
‘Wat er voor de afgeschafte kermis in de plaats moet komen’, *Leidsch Dagblad*, 3 november 1910. Via https://leiden.courant.nu/issue/LD/1910-11-03/edition/0/page/1.

Wetten

De gemeentewet van 29 julij 1851 (Staatsblad no. 85) regelende de zamenstelling, inrigting en bevoegdheid der gemeentebesturen, aangevuld met de Wet van 7 Julij 1865 (Stb. no. 79): met aanteekeningen aan de litteratuur en administratie en regterlijke beslissingen ontleend (J.B. Wolters, 1866).

Archiefmateriaal

Stadsarchief Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken

Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A, ‘Keurboek van Leiden, 1583’.

Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A, inv. nr. 12, ‘Keurboek van Leiden, 1658’.

Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A, inv. nr. 16, ‘Aflezingsboek’ (16 augustus 1589 - 27 augustus 1602).

Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A, inv. nr. 17, ‘Aflezingsboek’ (4 september 1602 - 11 december 1620).

Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A, inv. nr. 145 A, ‘Burgemeestersdagboeken’ (1592).

Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A inv. nr. 192 B, ‘Notulboeken gehouden op de kamer van heeren burgemeesteren’, (1692).

Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A inv. nr. 1549, ‘Aantekeningen omtrent inkomsten uit verkoop van bomen en oud hout, en omtrent verpachting van het grasgewas en het tolhek aan de Zijl, (begin 19e eeuw)’.

Stadsarchief Leiden (SA III) 0516 inv. nr. 3428, ‘Ingekomen stukken betreffende geconstateerde veranderingen aan de beplanting op de Burcht’ (1863).

Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A inv. nr. 3883, ‘Brieven van de klerken van de verpondingskamer en de rekenkamer, en van de stadsbazen aan het Gerecht betreffende verschillen tussen de door hen waargenomen situaties van percelen en de omschrijving waaronder deze in de verpondingskohieren bekend zijn, en betreffende de invloed daarvan op de aanslag, 1768, 1769’.

Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A inv. nr. 5284, ‘Stukken betreffende het rooien of onderhoud van bomen’ (1776).

Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A inv. nr. 6695, ‘Lijst van bestaande kolfbanen’ (1769).

Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A, inv. nr. 8530, ‘Rekeningen van de tresorier extra-ordinaris of stadsfabriek’ (1685).

Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A, inv. nr. 8531, ‘Rekeningen van de tresorier extra-ordinaris of stadsfabriek’ (1686).

Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A, inv. nr. 8740, ‘Bijlagen bij de rekeningen van de vestmeester, sedert 10 nov. 1579 van de tresorier extra-ordinaris, 1578-1787’ (1658, deel 2).

Stadsarchief van Leiden (SA III) 0516 inv. nr. 23 C, ‘Besluiten van burgemeesters, sedert 1824 van Burgemeester en Wethouders 1816-1851’ (1816).

Stadsarchief van Leiden (SA III) 0516, inv. nr. 96 A, ‘Besluiten van de raad van de stad Leiden’ (1816-1818).

Stadsarchief van Leiden (SA III) 0516 inv. nr. 1424 ‘Notulen van Burgemeester en Wethouders inzake de fabricage, met bijlagen’ (1831), bijlage 17.

Stadsarchief Leiden (SA III) 0516 inv. nr. 1554, ‘Stukken betreffende eigendom, verkoop en beheer van aan de gemeente toebehorende bomen’ (1852).

Stadsarchief van Leiden (SA III) 0516 inv. nr. 3401, ‘Conceptrapport van de Commissie van Fabricage omtrent restauratie van de Burcht’ (1821).

Stadsarchief van Leiden (SA III) 0516 inv. nr. 3428, ‘Ingekomen stukken betreffende geconstateerde veranderingen aan de beplanting op de Burcht’ (1863).

Stadsarchief van Leiden (SA III) 0516 inv. nr. 4205, 'Notulen van de Commissie van Fabricage’ (1833-1836).

Stadsarchief van Leiden (SA III) 0516, inv. nr. 4206, 'Notulen van de Commissie van Fabricage’ (1837-1842).

Stadsarchief Leiden (SA IV) 1001, inv. nr. 8532, ‘Ingekomen brieven van burgers betreffende de verbetering van Leiden als woonstad’ (1929).

Stadsarchief Leiden (SA IV) 1001, inv. nr. 11710, ‘Stukken betreffende de wijziging van het ontwerp-uitbreidingsplan omgeving station in verband met plannen tot herbouw van het afgebrande "Zomerzorg"’ (1932).

Stadsarchief Leiden (SA IV) 1001, inv. nr. 12124, ‘Stukken betreffende het rooien en snoeien van bomen en de bestrijding van de iepziekte’ (1932-1935).

Stadsarchief Leiden (SA IV) 1001, inv. nr. 12499, ‘Stukken betreffende de beplanting van de Oude Singel en Oude Vest’ (1933).

Stadsarchief Leiden (SA IV) 1001, inv. nr. 12638, ‘Stukken betreffende de verbetering van het Pieterskerkhof’ (1933-1935, 1938, 1940, 1941, 1943, 1944).

Stadsarchief Leiden (SA IV) 1001, inv. nr. 18780, ‘Stukken betreffende de wijziging van de verordening op de Straatpolitie inzake het algehele verbod zich in de parken en plantsoenen te bevinden’ (1945).

Stadsarchief Leiden (SA IV) 1001, inv. nr. 18875, ‘Stukken betreffende de herbeplanting van bomen langs de straten en in de plantsoenen’ (1945-1948).

Stadsarchief Leiden (SA IV) 1001, inv. nr. 18933, ‘Stukken betreffende de aanleg van een plantsoen voor het Museum voor Volkenkunde aan de Steenstraat’ (1945).

Handelingen van de Raad

'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 30 oktober 1862', Nr. 72 (1862), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1862-10-30/edition/null/page/4.

'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 7 januari 1864', § VI *Nadere voordragt aangaande het rooijen der boomen op den Ouden Singel, tuschen de mare en de Janvossensteegbrug* (1864), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1864-01-07/edition/null/page/3.

'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 24 december 1864', § IX *Voordragt tot verkoop van boomen* (1864), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1864-12-24/edition/null/page/3.

'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 14 oktober 1867', Art. 92 (1867), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1867-10-14/edition/null/page/2

'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 9 januari 1868', nr. 6 *P. van der Meer, tot het droogen op de brug over de Langegracht aan de N. Volmolengracht, met de daaraan verheelde brug*, https://leiden.courant.nu/issue/HR/1868-01-09/edition/null/page/7.

'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 20 februari 1868', § VIII *Adres van C.P. de Brauw c.s., tot het wegnemen van eene rij boomen langs de huizen op de Vischmarkt* (1868), https://leiden.courant.nu/index.php/issue/HR/1868-02-20/edition/null/page/1.

'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 10 juli 1873', nr. 118 *Leiden, 22 juli 1873*, 38, https://leiden.courant.nu/index.php/issue/HR/1873-07-10/edition/null/page/35.

'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 30 september 1875', nr. VI *Voordracht tot vernieuwing van het plantsoen op een gedeelte van het Rapenburg*, https://leiden.courant.nu/issue/HR/1875-09-30/edition/null/page/1.

'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 26 oktober 1876', nr. 1, https://leiden.courant.nu/issue/HR/1876-10-26/edition/null/page/1.

'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 4 februari 1892', nr. XI *Idem betrekkelijk de afwerking van de Gedempte Binnenvestgracht*, 3-7, https://leiden.courant.nu/issue/HR/1892-02-04/edition/null/page/3.

'Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 2 augustus 1894', nr. XVII *Idem als voren van een boom aan het Kort Rapenburg*. Via https://leiden.courant.nu/issue/HR/1894-08-02/edition/null/page/4.

‘Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 19 april 1900’, § XI (1900), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1900-04-19/edition/null/page/7.

‘Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 14 februari 1901’ (1901), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1901-02-14/edition/null/page/7.

‘Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 16 december 1902’, nr. 312 *Leiden, 16 December 1902*, 178, https://leiden.courant.nu/issue/HR/1902-12-04/edition/null/page/2.

‘Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 18 mei 1905’, § XXI (1905), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1905-05-18/edition/null/page/7.

‘Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 19 augustus 1907’, § 239 (1907), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1907-08-14/edition/null/page/1.

‘Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 3 september 1907’, § XII (1907), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1907-09-03/edition/null/page/5.

‘Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 8 januari 1915’, § 10 (1915), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1914-12-30/edition/null/page/3.

‘Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 22 februari 1926’, § XI (1905), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1926-02-22/edition/null/page/3.

‘Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 20 januari 1927’, § 33 (1927), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1927-01-20/edition/null/page/3.

‘Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 11 maart 1930’, § 53 (1930), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1930-03-11/edition/null/page/1.

‘Handelingen van de Raad Gemeente Leiden. 19 april 1947’, § 80 (1947), https://leiden.courant.nu/issue/HR/1947-04-19/edition/null/page/3.

Overig bronmateriaal Erfgoed Leiden en Omstreken

Inventaris van het archief van de Dienst Gemeentewerken Leiden 1010, inv. nr. 369, ‘Stukken betreffende het aanleggen en het opheffen van kleine plantsoenen’ (1931).

Inventaris van het archief van de Dienst Gemeentewerken Leiden 1010, inv. nr. 1576, ‘Stukken betreffende het niet aanbrengen van beplanting om het urinoir op het parkeerterrein aan de Steenstraat’ (1935).

Inventaris van het archief van de Dienst Gemeentewerken Leiden 1010, inv. nr. 4543, ‘Stukken van algemene aard betreffende plantsoenen en parken’ (6 januari 1945).

Inventaris van het archief van de Stadsingenieur van Leiden mr.ir. L. Barendregt (1959-1992), 1015, inv. nr. 1859: Brochure 'Leiden 1980' uitgegeven ter gelegenheid van het NIDIG-congres, 1980.

Inventaris van het archief van de Stadsingenieur van Leiden mr.ir. L. Barendregt (1959-1992) 1015, inv. nr. 1868: *Lucht, water, bodem,* Nota Milieuhygiëne Leiden (januari 1982).

Inventaris van het archief van de Stadsingenieur van Leiden mr.ir. L. Barendregt (1959-1992), 1015, inv. nr. 1873: 'Adviescommissie alternatieve onderhoudsmethoden groenvoorziening aan het college van Burgemeester en Wethouders van Leiden', oktober 1984,

Jean Pesijn-hofje 1087 inv. nr. 24, 'Bijlagen bij de rekening, 1686'.

Schout en schepenen van Zoeterwoude (oud rechterlijk archief) 0500D inv. nr. 80, 'Registers van transporten van onroerend goed' (1686).

Schilderijen en kaarten die niet als afbeelding zijn opgenomen

Berckenrode, Balthasar Florisz van, *Hof te Honselersdijk* (1638) (schilderij, Van Sandick Archief).

Blaeu, J., *Lugdunum Batavorum Vernaculo Leyden 1649* (reproductie door Cartografisch Instituut Bootsma 1966) (1649) (kaart, collectie ELO PV_PV351B).

Elandts, Cornelis, *Haga comitis in Hollandia, 1663* (1663) (schilderij, collectie Haags Historisch Museum, inv. nr. 0000-0051-SCH).

Gemeente Leiden, 'Kaart met situatie Nieuwe Beestenmarkt' (lichtdruk, 1935) (collectie ELO PV_PV35141.21).

Gheyn, Jacques de (II), *Plattegrond 's-Gravenhage* (1598) (schilderij, collectie Rijksmuseum, objectnummer RP-P-1938-476).

Milheuser, Julius, *Gezicht op Huis ter Nieuburch in Rijswijk* (1644) (ets en gravure, Collectie Rijksmuseum).

Stadsplattegrond van Gemeentewerken Leiden (1966) (collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, LO PV555C).

Trap, P.W.M., en A.J. Wendel, *Kaart der Stad Leiden aanwijzende de sterfte aan cholera en typhus gedurende de jaren 1853-1869 benevens sommige ophopingen van schadelijk vuil* (kaart, Vereniging voor Volksgezondheid, 1870) (collectie ELO PV_PV449).

Afbeeldingen

Afb. 1 Elias Kikkert, Jan, *Levendaal*, 1918 (aquarel, collectie ELO PV_PV5493.22).

Afb. 2 Werven, Jacob van, *Waarachtige Afcunterfeitinge der Stad en Universiteit Leiden in Holland* (kopie van de plattegrond van Hans Liefrinck uit 1578, gekopieerd in 1744) (fotolithografie, collectie ELO PV_PV321.1).

Afb. 3 Idem, uitsnede.

Afb. 4 Timmermans, Jacob, *Sint Jacobs- of Crayenboschhofje*, 1787 (tekening in kleur, collectie ELO PV_PV27575).

Afb. 5 Hooch, Pieter de, *Vrouw en kind bij een bleekveld in Delft*, 1657-1659. (schilderij, Rothschild Collection, Waddesdon).

Afb. 6 Timmermans, Jacob, *Het Bethaniënhof*, 1787 (tekening in kleur, collectie ELO PV_PV26851).

Afb. 7 Banchem Jacob van, *Stick van Leyden*, 1592 (tekening in kleur, collectie ELO PV_PV1731.2).

Afb. 8 Werven, Jacob van, *Waarachtige Afcunterfeitinge der Stad en Universiteit Leiden in Holland* (kopie van de plattegrond van Hans Liefrinck uit 1578, gekopieerd in 1744) (fotolithografie, collectie ELO PV_PV321.1).

Afb. 9 Idem, uitsnede.

Afb. 10 Bast, Pieter, *Lugduni Batavor. Leyden in Hollant*, 1600 (Kopergravure ingekleurd, collectie ELO PV_PV329.1a).

Afb. 11 Visscher. Claes Jansz van, *S Catrijnen ofte Nieuwe-Kerck t'Amsterdam*, 1613 (uitsnede van een prent, Stadsarchief Amsterdam, 010097010901).

Afb. 12 Houbraken, Antonina, en Andries Schoemaker, *Het Karthuyser Kerkhof van buyten aante sien,* 1728 (Stadsarchief Amsterdam, 010097000011).

Afb. 13 Werven, Jacob van, *Waarachtige Afcunterfeitinge der Stad en Universiteit Leiden in Holland* (kopie van de plattegrond van Hans Liefrinck uit 1578, gekopieerd in 1744) (fotolithografie, collectie ELO PV_PV321.1).

Afb. 14 Idem, uitsnede.

Afb. 15 Bast, Pieter, *Lugduni Batavor. Leyden in Hollant*, 1600 (Kopergravure ingekleurd, collectie ELO PV_PV329.1a).

Afb. 16 Passe, Crispin, *Jardin de printemps, de 'Hortus Floridus',* 1614, in ‘Den Blom-hof, inhoudende de rare oft ongemeene blommen die op ten tegenwoordighen tijdt by lief-hebbers in estimatie ghehouden werden: ghedeelt naer de vier deelen des jaers’ (tekening uit boek, collectie Universiteitsbibliotheek Utrecht, MAG: R qu 851 obl (Rariora)).

Afb. 17 Blaeu, Joan, *Lugdunum Batavorum Vernaculo Leyden*, 1649 (litho, reproductie in kleur door Cartografisch Instituut Bootsma (1966), collectie ELO PV_PV351B).

Afb. 18 Bast, Pieter, *Lugduni Batavor. Leyden in Hollant*, 1600 (Kopergravure ingekleurd, collectie ELO PV_PV329.1a).

Afb. 19 Werven, Jacob van, *Waarachtige Afcunterfeitinge der Stad en Universiteit Leiden in Holland* (kopie van de plattegrond van Hans Liefrinck uit 1578, gekopieerd in 1744) (fotolithografie, collectie ELO PV_PV321.1).
Bast, Pieter, *Lugduni Batavor. Leyden in Hollant*, 1600 (Kopergravure ingekleurd, collectie ELO PV_PV329.1a).

Afb. 20 Blaeu, Joan, *Lugdunum Batavorum Vernaculo Leyden*, 1649 (litho, reproductie in kleur door Cartografisch Instituut Bootsma, 1966, collectie ELO PV_PV351B).

Afb. 21 Hagen, Christiaan, *Lugdunum Batavorum anno 1675*, 1675 (reproductie in kleur door F.W. Wilde, 1960, collectie ELO PV_PV370B).

Afb. 22 Blaeu, Joan, *Lugdunum Batavorum Vernaculo Leyden*, 1649 (litho, reproductie in kleur door Cartografisch Instituut Bootsma, 1966, collectie ELO PV_PV351B).

Afb. 23 Hagen, Christiaan, *Lugdunum Batavorum anno 1675*, 1675 (reproductie in kleur door F.W. Wilde, 1960, collectie ELO PV_PV370B).

Afb. 24 Stadsarchief Leiden (SA II) 0501A, inv. nr. 8740, 'Bijlagen bij de rekeningen van de vestmeester, sedert 10 nov. 1579 van de tresorier extra-ordinaris, 1578-1787' (1658, deel 2).

Afb. 25 Leeuwen, S. van, *Saaihal,* 1672 (kopergravure, collectie ELO PV_PV20124).

Afb. 26 *Oude Varkensmarkt,* 17e eeuw (tekening, collectie ELO PV_PV6115.1).

Afb. 27 Beijer, J. de, *Gezicht op de Vischmarkt en het Fontein te Leyden*, 1763 (kopergravure, reproductie door A. Delfos in Van Mieris, *Beschryving der stad Leyden*, tweede deel (Weduwe Abraham Honkoop, 1770) (collectie ELO PV_PV7466.7a).

Afb. 28 Rademaker, Abraham, *Gesigt van de Loots Kerk*, tussen 1692 en 1735 (ingekleurde kopergravure, collectie ELO PV_PV23752).

Afb. 29 Gerstecoren, Joris, *Gront-teickeninge van de west ende noort syde van Ste. Pieters kerchof, mitsgaders vant gevangenhuijs als oock de gront vant tuchthuijs, in 14 erven verdeelt, ende voorts de gelegenheijt daer ontrent*, 1644 (ontwerptekening, collectie ELO PV_PV1072.8).

Afb. 30 Idem, opgeplakt deel omgeslagen.

Afb. 31 Rademaker, Abraham en Leonardus Schenk, *De Kerk tot Slooten met haar Cierlijk beplant Kerkhof*, 1727 (prent, collectie Stadsarchief Amsterdam, 010097002328).
Hagen, Cristiaan, *Pieterskerk,* 1670 (kopergravure, collectie ELO PV_PV21881).

Afb. 32 *De Burcht,* in P. Schriverius, *Beschrijvinge van Out Batavien*, 1646, (houtsnede, collectie ELO PV_PV18408.1).

Afb. 33 Hagen, Christiaan, *Den Burg…*, 1670 (kopergravure, collectie ELO PV_PV18416.1).

Afb. 34 Idem, uitsnede.

Afb. 35 Idem, geheel.

Afb. 36 Schijnvoet, Jacobus, *De Leidsche Burg, te sien van de Plaatz,* 1675 (kopergravure naar C. Hagen, 1675, collectie ELO PV_PV18419.1).

Afb. 37 Hagen, Christiaan, *Lugdunum Batavorum - Anno 1675,* 1675 (kopergravure, collectie ELO PV_PV370C1).

Afb. 38 De Wed. A. Honkoop en A. Kallewier, *Leyden 1762,* 1762 (stadsplattegrond, Universitaire Bibliotheken Leiden COLLBN Port 14 N 25).

Afb. 39 Idem, uitsnede.

Afb. 40 *Hooigracht,* ca. 1870 (foto, collectie ELO PV_PV4742.4).

Afb. 41 Hagen, Christiaan, *Lugdunum Batavorum vulgo Leyden*, ca. 1670 (kopergravure, collectie ELO PV_PV362).
Campen, Willem Jacob van, *Nieuwe kaart der stad Leyden 1850*, 1850 (litho, collectie ELO PV_PV432.5).

Afb. 42 Hagen, Christiaan, *Lugdunum Batavorum vulgo Leyden*, ca. 1670 (kopergravure, collectie ELO PV_PV362).
De Wed. A. Honkoop en A. Kallewier, *Leyden 1762*, 1762 (stadsplattegrond, Universitaire Bibliotheken Leiden COLLBN Port 14 N 25).

Afb. 43 Werven, Jacobus van, *Concept van de Plantagie in den Doelen*, ca. 1725 (ontwerptekening, collectie ELO PV_PV20503).

Afb. 44 Rademaker, Abraham, *Gesicht van de achterste Doelen,* tussen 1692 en 1735 (kopergravure, collectie ELO PV_PV20512).
Delfos, Abraham, *Gesigt op den Schutters-Doelen te Leyden,* 1763 (kopergravure, collectie ELO PV20516.1).

Afb. 45 Delfos, Abraham, *Gezigt op den Leydschen Burg*, 1763 (kopergravure, collectie ELO PV_PV18427).

Afb. 46 Delfos, Abraham, *Gezigt in den Burgh te Leyden, bij het opkomen der groote trap ter regter zijde op den Put en hoogste omwandeling de gantsche Stad Leyden te Zien*, 1798 (tekening in potlood, collectie ELO PV_PV18507).

Afb. 47 Philips, Jan Caspar, *De Burgt te Leiden*, 1742 (ingekleurde kopergravure, collectie ELO PV_PV18429.2).

Afb. 48 Delfos, Abraham, *Gezigt op den Leydschen Burg*, 1763 (kopergravure, collectie ELO PV_PV18427).

Afb. 49 Hagen, Christiaan, *Lugdunum Batavorum vulgo Leyden*, ca. 1670 (kopergravure, collectie ELO PV_PV362).

Campen, Willem Jacob van, *Nieuwe kaart der stad Leyden 1850*, 1850 (litho, collectie ELO PV_PV432.5).

Afb. 50 Gerstecoren, Joris, *Kaart met percelen aan het Rapenburg en omgeving* (kopie van vóór 1652) (collectie ELO PV_PV1012.13).
Plattegrond van percelen aan het Rapenburg, 1679 (tekening in kleur, collectie ELO PV_PV1012.16).

Afb. 51 *Grondt kaart van het Huijs gebouwt in het jaar 1668*, 1716 (plattegrond, collectie ELO PV_PV31348.3).

Afb. 52 Rademaker, Abraham, *Gesigt van het Dol-huys op de binnen plaats*, ca. 1725 (kopergravure, collectie ELO PV_PV28392).

Afb. 53 *Theekoepel bij Hogewoerd 144*, 2021 (uitsnede van Google Maps).
Hagen, Christiaan, *Lugdunum Batavorum vulgo Leyden*, ca. 1670 (kopergravure, collectie ELO PV_PV362). Afbeelding uit: Golen, Janneke van, 'Achttiende-eeuwse wooncultuur in Leiden. Een onderzoek naar vier panden en hun eigenaren: Breestaat 117 en 24, Hogewoerd 144, Hooigracht 27', Stageverslag (Leiden: Gemeente Leiden: Monumenten & Archeologie, 2012).
Campen, Willem Jacob van, *Nieuwe kaart der stad Leyden 1850*, 1850 (litho, collectie ELO PV_PV432.5).

Afb. 54 Hagen, Christiaan, *Lugdunum Batavorum vulgo Leyden*, ca. 1670 (kopergravure, collectie ELO PV_PV362).
Trap, P.W.M., en A.J. Wendel, *Kaart der Stad Leiden aanwijzende de sterfte aan cholera en typhus gedurende de jaren 1853-1869 benevens sommige ophopingen van schadelijk vuil* (kaart, Vereniging voor Volksgezondheid, 1870) (collectie ELO PV_PV449).

Afb. 55 Paauw, Salomon van der, *Plattegrond der stad Leyden, volgens opneming in den jare 1825*, 1825 (ingekleurde plattegrond, Universitaire Bibliotheken Leiden, COLLBN Port 14 N 50).

Afb. 56 Idem, uitsnede.

Afb. 57 Broeck, B. van den, en Reinier Vinkeles, *Gezigt van het Plein der Ruïnes te Leyden Zoo als het zig na de Opruiming vertoont'*, 1808 (kopergravure, collectie ELO PV_PV46199).

Afb. 58 *Verhuuradvertentie van 'grasgewas'*, 1831 (foto van archiefstuk, ELO 0516, inv. nr. 1424, bijlage 17).

Afb. 59 Groenewoud, Wilhelmus van, *Zoeterwoude Singel*, 1837 (aquarel, collectie ELO PV_PV7915.7b).

Afb. 60 *Burg 1836*, 1836 (lithografie, collectie ELO PV_PV18448.2).

Afb. 61 Obreen, Henri Guillaume Arnaud (Verzamelaar), *De Burcht,* tussen 1860 en 1900 (foto, collectie ELO PV_PV16AM-6).

Afb. 62 *De Burcht*, begin twintigste eeuw (foto, collectie ELO PV_PV18454.14).

Afb. 63 *Noorderstraat*, eind negentiende eeuw (glasnegatief, collectie ELO PV_PV5993.3).

Afb. 64 *Steenschuur*, begin twintigste eeuw (foto, collectie ELO PV_PV7045.18A)
Leerlingen van de Kweekschool voor Zeevaart aan het roeien ter hoogte van het Steenschuur, 1908 (glasnegatief, collectie ELO PV_PV19602.3).

Afb. 65 *Langegracht,* eind 19e eeuw (glasnegatief, collectie ELO PV_PV5397.7).

Afb. 66 Campen, Willem Jacob van, *Nieuwe kaart der stad Leyden 1850*, 1850 (litho, collectie ELO PV_PV432.5).

Afb. 67 Goedeljee, Jan, *Sint Jacobsgracht,* ca. 1900 (foto, collectie ELO PV_PBK0923).
Doezastraat, ca. 1900, (foto, collectie ELO PV_GN000278).
Obreen, Henri Guillaume Arnaud (Verzamelaar), Van der Werfstraat (ELO PV_PBK1098).

Afb. 68 *1e Huigdwarsstraat*, eind negentiende eeuw (foto, collectie ELO PV_PV4790.2).

Afb. 69 Obreen, Henri Guillaume Arnaud, *Jan Paulushof*, ca 1900 (glasnegatief, collectie ELO PV_GN002866).

Afb. 70 Nat, Willem van der, *Gezicht op de Waardgracht in Leiden*, ca. 1915 (schilderij, collectie Lakenhal S 5654).

Afb. 71 Goedeljee, Jan, (vermoedelijk), *Tuin en achtergevel van Boisotkade nr 9*, ca. 1875 ((glasnegatief, collectie ELO PV_GN005450).

Afb. 72 Goedeljee, Jan, *Noordeinde nrs. 1 en 3*, ca. 1885 (kabinetfoto, collectie ELO PV_PV12.22).

Afb. 73 Goedeljee, Jan, *Oefening van soldaten met paarden en kanonnen op het terrein van de Grote Ruïne in Leiden*, ca. 1880 (glasnegatief, collectie ELO PV_GN005225).

Afb. 74 Schaap, J.W., *Ontwerp tot bebouwing van het Ruïneplein*, (ontwerptekening in kleur, 1883 (of iets later) (collectie ELO PV_PV1394.23).

Afb. 75 *Schets illuminatie Van der Werfpark*, 1898 (ontwerptekening in pen, collectie ELO PV_PV37929).

Afb. 76 *Pieterskerkhof*, tweede helft negentiende eeuw (foto, collectie ELO PV_PV6283.2).

Afb. 77 *Westgevel van de Pieterskerk*, begin twintigste eeuw (foto, collectie ELO PV_PV22002.6).

Afb. 78 *Hartebrugkerk*, begin twintigste eeuw (foto, collectie ELO PV_PV24628.2).
Campen, Henry Leonardus Antonie, van, *Kaart der Stad Leiden*, ca. 1879 (litho, collectie ELO PV_PV459).

Afb. 79 *Stille Mare,* ca. 1875 (foto, collectie ELO PV_PV7078.3).

Afb. 80 Campen, Willem Jacob van, *Nieuwe kaart der stad Leyden 1850*, 1850 (litho, collectie ELO PV_PV432.5).

Afb. 81 Bomli, A., *Koffiehuis 'Zomerzorg'*, 1850 (lithografie, collectie ELO PV_PV7036.3).

Afb. 82 *Blauwpoortsbrug,* ca. 1900 (foto, collectie ELO PV_PV8060.10).

Afb. 83 *Leiden, Veemarkt, Steenstraat*, ca. 1900 (prentbriefkaart, collectie ELO PV_PBK0213).

Afb. 84 *Leiden, Kort Rapenburg,* ca. 1895 (prentbriefkaart, collectie ELO PV_PV5284.4.1).
Kort Rapenburg, eind 1900 (foto, collectie ELO PV_PV5284.4b).

Afb. 85 *Kort Rapenburg*, 1906 (glasnegatief, collectie ELO PV_GN002820).
Kort Rapenburg in Leiden, 1909 (glasnegatief, collectie ELO PV_PV5284.27).

Afb. 86 Goedeljee, Jan, *Gezicht op de Stationsweg,* ca. 1884 (glasnegatief, collectie ELO PV_PV7036.7).

Afb. 87 Gemeentewerken Leiden, *Plattegrond der Gemeente Leiden 1951*, 1951 (fotolithografie, collectie ELO PV_PV522).

Afb. 88 Bartholomeus Marie Jansen, Balthus, *Lammermarkt*, 1960 (foto, collectie ELO PV_PV5391.17).
Horst, Nico van der, *Schapen- en rundermarkt op de Lammermarkt*, 1954 (foto, collectie ELO PV_PV35130.5-2).

Af. 89 J. Sleding (uitgever), *Leiden, Parkeerterrein Beestenmarkt*, 1938 (prentbriefkaart, collectie ELO PV_PBK0226).

Afb. 90 Spaarnestad Photo, *Oude Rijn*, 1933 (foto, collectie ELO PV_GN20160079).

Afb. 91 Rembrandt Uitgeversmaatschappij, *Leiden, Pieterskerk-Achterzijde*, ca. 1930 (foto, ELO PV_PBK1932).

Afb. 92 Pieterskerkhof en Pieterskerkplein met westgevel Pieterskerk, 1944 (foto, collectie ELO PV_PV6283.13).

Afb. 93 Gemeente Leiden Afdeling Monumentenzorg, *Pieterskerkhof,* 1967 (foto, collectie ELO PV_PV6283.19).

Afb. 94 *Bestaande toestand van het Pieterskerkplein, nr. I IV 60*, 1933 (ontwerptekening, collectie ELO 1001, inv. nr. 12638).

Afb. 95 *Voorstelontwerp Pieterskerkplein, nr. I IV 58*, 1933 (ontwerptekening, collectie ELO 1001, inv. nr. 12638).

Afb. 96 *Voorstelontwerp Pieterskerkplein, nr. I IV 61*, 1933 (ontwerptekening, collectie ELO 1001, inv. nr. 12638).

Afb. 97 Directeur der Gemeentewerken, *Voorstelontwerp Pieterskerkplein* (ontwerptekening, collectie ELO 1001, inv. nr. 12638).
Voorstelontwerp Pieterskerkplein, nr. I IV 61a, 1933/34 (ontwerptekening, collectie ELO 1001, inv. nr. 12638).

Afb. 98 Kooyker, fa. C. (uitgever), *Ridderslag te Leiden*, 20 juni 1900 (foto en briefkaart, collectie HVOL 001656).

Afb. 99 *Panorama vanaf het Stadhuis,* ca. 1909 (foto, collectie ELO PV_GN003009).

Afb. 100 *Verkoping door het Notarishuis op het Burchtplein,* ca. 1930 (foto, collectie HVOL 004923).

Afb. 101 Spaarnestad Photo (Primaire vervaardiger), *Toegang tot den Burcht 10 cent,* ca. 1920 (foto, collectie ELO PV_GN20160010).

Afb. 102 Muva (uitgever), *De Burcht – Leiden,* ca. 1930 (foto, collectie ELO PV_PBK1762).

Afb. 103 Gebroeders Spanjersberg (Uitgever), *Leiden - de Burcht*, ca. 1960 (foto, collectie ELO PV_PBK1765).

Afb. 104 Gemeente Leiden Afdeling Monumentenzorg, *De Burcht*, 1972 (foto, collectie ELO PV_PV18526.1).

Afb. 105 Bartholomeus Marie Jansen, Balthus, *Hek aan de voet van de Burcht*, 1984 (foto, collectie ELO PV_DIA20083829).

Afb. 106 *Rapenburg*, 1930 (foto, collectie ELO PV_PV6499.43).
Rapenburg, 1938 (glasnegatief, collectie ELO PV_PV6499.55a).

Afb. 107 Gemeente Leiden Afdeling Monumentenzorg, *Steenstraat 1A*, 1996 (foto, collectie ELO MO_1646_0018).
Boerhaave Laboratorium, ca. 1960 (foto, collectie HVOL 024104).

Afb. 108 *Tekening van een van de kinderen van 'El Pintor's Club'*, 1945 (tekening, collectie ELO 1001 inv. nr. 18875).

Afb. 109 Horst, Nico van der, *Speelplaats bij de Doorbraak op het Waardkerkplein*, 1951 (foto, collectie ELO PV_PV7604.9b).

Afb. 110 Gemeente Leiden Afdeling Monumentenzorg, *De Doorbraak*, 1970 (foto, collectie ELO PV_PV29302).

Afb. 111 Horst, Nico van der, *Speeltuin De Demping*, 1948 (foto, collectie ELO PV_PV29318.1).

Afb. 112 Postel, J.W.C., *Garenmarkt,* 1972 (foto, collectie ELO PV_PV4364.18).
Horst, Nico van der, *Beestenmarkt,* 1969 (foto, collectie ELO PV_PV3537.28)
Horst, Nico van der, *Lange Sint Agnietenstraat,* 1969 (foto, collectie ELO PV_PV5412.9c).
Gemeente Leiden Afdeling Monumentenzorg, *Pieterskerkhof*, 1971 (foto, collectie ELO PV_PV6283.21).

Afb. 113 Postel, J.W.C., *Kaalslag, Oranjegracht, Waardgracht, Looierstraat en Zuidsingel,* 1974 (foto, collectie ELO PV_PV7939.35).

Afb. 114 Kleibrink, Herman, *4e Binnenvestgracht*, 1978 (foto, collectie ELO PV_PV3620.16-1).
Kleibrink, Herman, *4e Binnenvestgracht*, 1978 (foto, collectie ELO PV_PV3620.16-2).

Afb. 115 Holvast, Jan, *Oude Vest,* 1983 (foto, collectie ELO PV_PV33704.8).

Afb. 116 ‘Het verplanten van bomen is weer begonnen’, in *Stadswerk*, nr. 2-dec. (1982) (tekening).

Afb. 117 Lagas, Jan, *Gezicht in de Breestraat vanaf de Koornbrugsteeg naar het westen*, 1988 (foto, collectie ELO PV_PV3762.89t).
Lagas, Jan, *Gezicht in de Breestraat vanaf de Koornbrugsteeg naar het oosten*, 1988 (foto, collectie ELO PV_PV3762.89u).

Afbeeldingen bij Bijlage 1. Interview met bioloog Marco Roos

Afb. 1 *Oranjegracht,* eind negentiende eeuw (glasnegatief, collectie ELO PV_GN003151).

Afb. 2 *De Groete uit Leiden*, 1900 (foto, collectie ELO PV_PV101672).

Afb. 3 Fargue, Paulus Constantijn, la, *Zoeterwoudsesingel*, 1771 (tekening in penceel, collectie ELO PV_PV7915.2).

Afb. 4 *Rapenburg 82*, ca. 1880 (foto, collectie ELO PV_PV31350.41).

Afb. 5 Goedeljee, Jan*, Rapenburg 40*, 1900 (foto, collectie ELO PV_PV31350.20).

Afb. 6 Goedeljee, Jan, *Tuin van familie De Fremery*, ca. 1875 (glasnegatief, collectie ELO PV_GN005451).
Goedeljee, Jan, *Tuin van familie De Fremery*, ca. 1875 (glasnegatief, collectie ELO PV_GN005455).

Bijlage 1. Interview met bioloog Marco Roos

Een kruidenweitje met boterbloemen en koekoeksbloemen

Wat vertellen oude foto's over de biodiversiteit van het vroegere Leiden?

Fenna IJtsma, 04-02-2025

De gemeente Leiden heeft de ambitie om biodiversiteit in de stad te versterken en tegelijkertijd het historische stadsgezicht te behouden. Hoe sterk was de biodiversiteit in het verleden eigenlijk? En biedt het verleden houvast voor toekomstig groenbeleid? Historicus Fenna IJtsma doet voor de Erfgoed Deal Leiden onderzoek naar historisch groen in de Leidse binnenstad en legde een aantal historische foto's en prenten voor aan bioloog Marco Roos, gespecialiseerd in stedelijke biodiversiteit. Welke informatie over vroegere biodiversiteit haalt hij uit deze afbeeldingen?

Erfgoed Deal Leiden

Hoe maak je een eeuwenoude binnenstad bestand tegen klimaatverandering? Dat is de uitdaging waar veel Nederlandse steden voor staan. De gemeente Leiden streeft ernaar de vergroening van de stad samen te laten gaan met het historische karakter. Om tot een duurzaam groenbeleid te komen zette het de Erfgoed Deal op, een meerjarig project om groene ontwerpprincipes te ontwikkelen die toekomstbestendig zijn en die het historisch stadsgezicht versterken.

Om te beginnen nog even de vraag: wat is biodiversiteit eigenlijk en waarom is het belangrijk om biodiversiteit in de stad te versterken? 'In feite is er altijd een vorm van biodiversiteit', vertelt Marco Roos. 'Biodiversteit is heel complex. Behalve soortenrijkdom gaat het ook om habitatvariatie, genetische diversiteit en de wisselwerking tussen al deze aspecten in ruimte en tijd.' In de stad valt op dat ook daar de natuur onontkoombaar doordringt: 'dieren en planten passen zich aan aan de verstedelijkte omgeving', vertelt Roos. Maar door stedelijke stressfactoren als luchtvervuiling, verstening en ondergrondse kabels is de mate van de soortenrijkdom, als we ons daartoe beperken, binnen de hoog stedelijke natuur anders en vaak geringer. 'De natuur kan zich door deze stressfactoren niet ontwikkelen tot een ecologisch systeem dat zelfredzaam is', volgens Roos. Hoe sterker de biodiversiteit van een gebied, hoe beter het bestand is tegen bijvoorbeeld klimaatverandering en ziektes. 'Bovendien zorgt een sterke biodiversiteit voor een gezondere leefomgeving met een schonere lucht en voor een échtere natuurbeleving.'

Om biodiversiteit in de stad te creëren moeten we anders gaan denken over natuur in de stad, stelt Roos. 'Nu doen we aan decordenken: die boom heeft een mooie kleur in het najaar, die bloembollen wisselen elkaar af in bloeiseizoen… Natuurlijk komen daar wat hommels op af, maar het geheel heeft geen ecologische basis; het natuurlijke 'decor' blijft

enkel bestaan omdat er ieder jaar opnieuw bemest, beplant of bijgegoten wordt'. Roos pleit ervoor om de natuur meer haar gang te laten gaan in de stad: 'dan krijgt de natuur de kans om zich aan te passen aan omstandigheden'. Natuurbeheer blijft nodig, maar dat kan volgens Roos door te snoeien of te maaien op een manier die aansluit op de ecologische processen en het habitattype.

Dan nu naar het verleden. Veel van de negentiende-eeuwse foto's die IJtsma voorlegt, zijn gemaakt door de Leidse fotograaf Jan Goedeljee (1824-1905). Naast portretfoto's van de stedelijke elite, fotografeerde hij de Leidse binnenstad. Vele straten zijn door hem vastgelegd, waaronder enkele foto's genomen in armere volkswijken. Mede dankzij Goedeljee krijgen we een indruk van het aanwezige groen in de negentiende-eeuwse stad. 'In het algemeen valt mij op dat de iep wel een héle dominante stadsboom was', zegt Roos. De foto van de Oranjegracht eind negentiende eeuw (afb. 1) laat bijvoorbeeld een 'eindeloos lange rij' aan vermoedelijk iepen zien: 'Die hebben dezelfde vruchtjes en bloeien tegelijkertijd, tussendoor is er niets. Van die monotone bomenrijen moeten we af, al was het maar vanwege het verhoogde risico van ziektes en plagen. Door afwisseling te creëren in bijvoorbeeld soorten, leeftijd en kroonvormen verbetert de biodiversiteit'. Daarnaast is ook de ondergrond en omgeving van de stadsboom cruciaal: 'studenten van mij toonden aan dat de hoeveelheid verstening rond een boom binnen een straal van vijftig meter minstens zo bepalend is voor de mate van biodiversiteit als de boomsoort.' Dat de bomen op deze foto direct in een versteende ondergrond staan, maakt dus ook dat ze voor de biodiversiteit

Afb. 1 De Oranjegracht gezien van de Nieuwe Rijn naar de Zuidsingel, eind 19e eeuw (ELO PV_GN003151).

weinig betekenen. Tot slot merkt Roos de strakke, onbeplante kades op: ‘hierdoor ontstaat er geen verbinding tussen water en land; een ontwikkeld ecosysteem kan hier lastig ontstaan’.

Een foto van de Rijnsburgersingel rond 1900 laat een oever zien die wel afloopt naar het water (afb. 2). Heeft deze oever meer te bieden op het gebied van biodiversiteit? ‘Deze oever is beplant met sierbloemen die daar van nature niet groeien, het gaat opnieuw om

Afb. 2 Rijnsburgersingel bij de Rijnsburgerbrug, ca. 1900 (ELO PV_PV101672).

Afb. 3 Gezicht op de Zoeterwoudsesingel gezien ter hoogte van de huidige Fruinlaan naar het westen, door Paulus Constantijn la Fargue, 1771 (ELO PV_PV7915.2).

decor-denken. Door gebrek aan spontaan opkomende vegetatie zoals riet, lisdodde of waterplanten missen bijvoorbeeld libellen schuil- of broedplekken.' Een veel oudere prent van de singeloever uit 1771 laat een gevarieerder beeld zien: 'hier zie je natuurlijke oeverbeplanting, het is een doorlopend stuk groen met hier en daar een struik en een rijtje van vier knotwilgen. De oever heeft veel meer spontaniteit' (afb. 3). Deze oever heeft ook nog als voordeel dat er een bocht in zit: 'Je krijgt verschillende instralingen van de zon. Ook dat zorgt weer voor afwisseling in de vegetatie'.

Naast het straatbeeld bekijkt Roos enkele foto's van Leidse binnentuinen. Op een foto van circa 1880 is de tuin van Rapenburg 82 te zien (afb. 4). Kleermaker T.M. Cornelissen en zijn familie zitten op een klein strookje gras, omringd door struiken en bomen. Duidelijk een groene omgeving. Toch zegt dat niet direct iets over de biodiversiteit volgens Roos: 'Natuurlijk is deze tuin ideaal voor vogels, maar vogels zijn net als egels structuurbeesten, die maakt het niet uit in welke boom of struik ze zitten, als ze zich maar kunnen terugtrekken. Dat deze dieren in zo'n tuin kunnen leven zegt nog niets over het bestaan van een ontwikkeld ecosysteem'. Voor Roos is het bestaan van een plantengemeenschap die zichzelf in stand kan houden veel doorslaggevender. 'Juist zo'n gemeenschap lijkt in deze tuin beperkt. Het zijn allemaal aangeplante soorten die het decor van de tuin als lusthof dienen en die enkel kunnen bestaan door menselijke ingrepen'.

Afb. 4 Rapenburg 82, woonhuis van kleermaker T.M. Cornelissen in circa 1880 (ELO PV_PV31350.41).

Het is ook van belang te weten of deze tuin in verbinding staat met andere tuinen of stedelijk groen: ‘Op de foto is dat lastig te zien, maar als de tuin volledig ommuurd is kunnen egels er bijvoorbeeld niet komen.’ De tuin van Rapenburg 40, die te zien is op een foto uit 1900, grenst zichtbaar aan buurtuinen. ‘Het groenoppervlak is daardoor ruimer en bereikbaarder voor dieren’, vertelt Roos (afb. 5). Ook de tuin van P.I. de Fremery (1809-1894), directeur van de Leidsche Zoutkeet, biedt meer mogelijkheden voor biodiversiteit (afb. 6).[747] ‘Hier valt mij op dat er geen strak gazon is, maar dat ze een kruidenweitje hebben met boterbloemen en misschien koekoeksbloemen. De kruiden zijn naar mijn idee niet ingezaaid, maar spontaan opgekomen. Daar ben ik positief over.’

Afb. 5 Gezicht op de tuin van Rapenburg nummer 40 gezien vanuit Rapenburg 38. Jan Goedeljee, 1900 (ELO PV_PV31350.20).

Is er in een historische stad als Leiden wel ruimte voor de natuur om haar gang te gaan? ‘Er is meer mogelijk dan je denkt’, zegt Roos, ‘maak gebouwen onderdeel van het ecosysteem door dakbegroeiing, laat muurflora toe op historische muren en koester grond waar nooit bebouwing is geweest’. De bodem van de vele binnentuinen of van het Plantsoen op het oude bolwerk heeft een organische gelaagdheid die in de loop der eeuwen is opgebouwd. ‘Zolang deze grond niet door graafwerkzaamheden overhoop is gehaald heeft het een uniek rijpingsproces dat de groei van bijzondere levensgemeenschappen mogelijk maakt.’

Ook stoepplantjes mogen wat Roos betreft blijven. ‘Als je het over historisch erfgoed

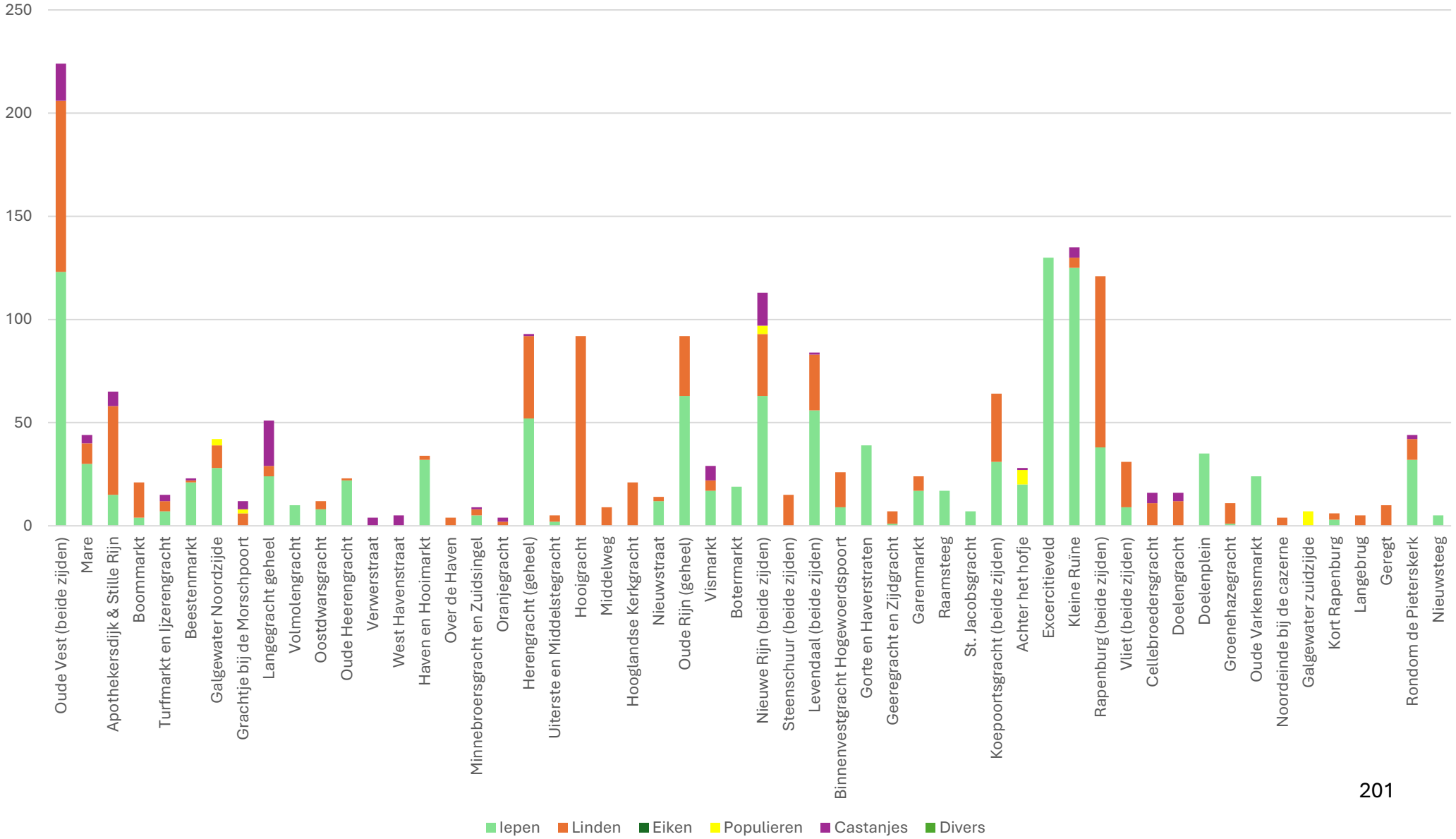
[747] Vermoedelijk gaat het hier om de tuin gelegen aan de Morssingel en de Stationsweg, waar De Fremery zijn woonhuis had.

hebt, dan moet je juist die plantjes laten staan. Op laat middeleeuwse schilderijen van bijvoorbeeld Hubert van Eyck en Albrecht Dürer kun je verschillende kruiden goed onderscheiden. Zij schilderden heel natuurgetrouw kruiden als weegbree, beemdgras, madeliefjes of goudsbloem op een gazon of langs de straat. Op het Lam Gods, van Hubert van Eyck, zijn wel 76 verschillende plantensoorten te zien. Die spontaan opgekomen planten werden natuurlijk niet zoals nu met gasbranders verwijderd, ze hoorden erbij.'

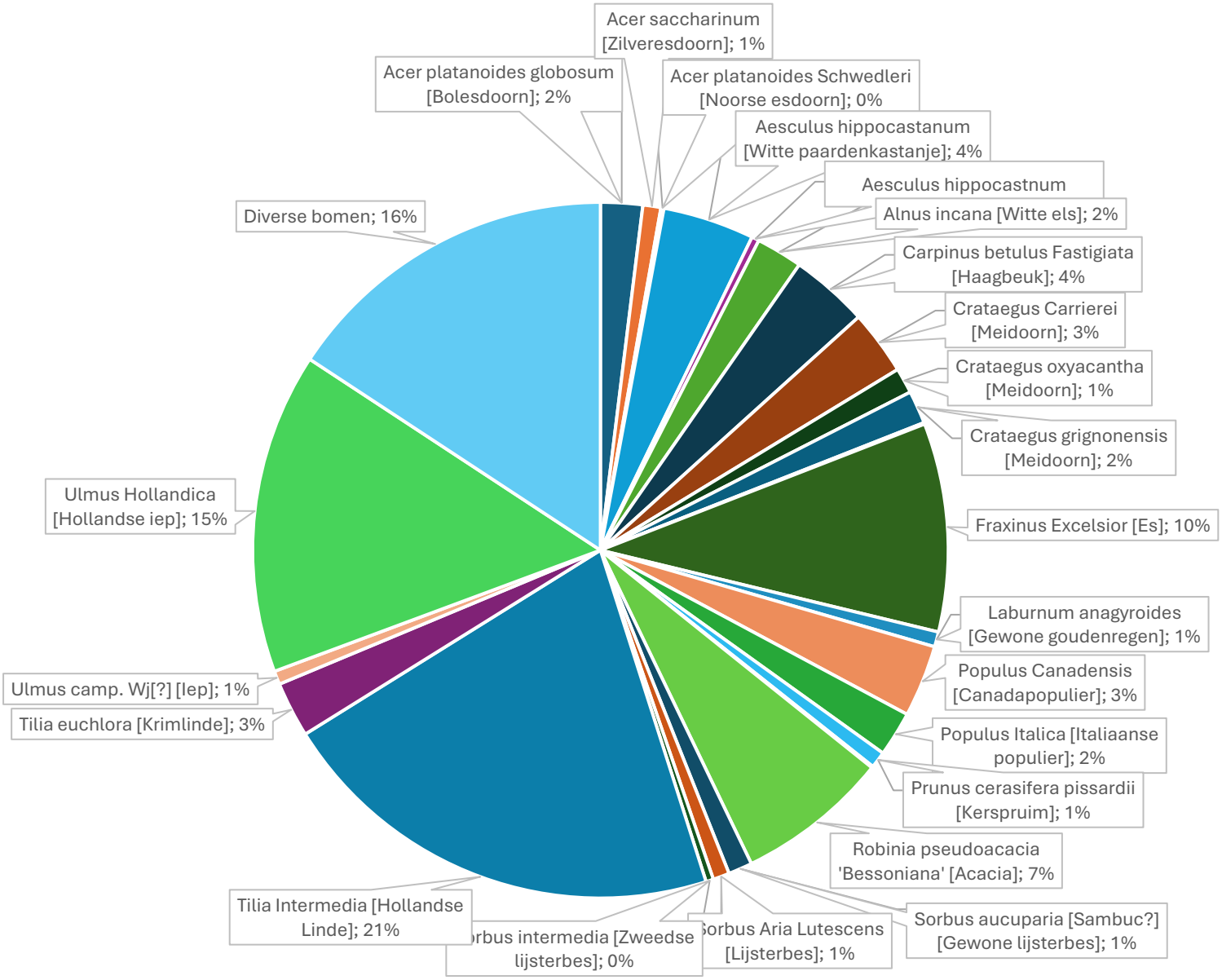

Afb. 6 Tuin van familie De Fremery, vanwege de groootte van de tuin gaat het hier vermoedelijk om de tuin van het woonhuis aan de Morssingel en Stationsweg. De fotograaf is waarschijnlijk J. Goedeljee (ca. 1875) (boven: ELO PV_GN005451, onder: ELO PV_GN005455).

Bijlage 2. Bomenbestand 1852: ‘binnen de stad’

Bijlage 3. Bomenbestand 1944: Soortenoverzicht binnenstad

- Acer platanoides globosum [Bolesdoorn]
- Acer saccharinum [Zilveresdoorn]
- Acer platanoides Schwedleri [Noorse esdoorn]
- Aesculus hippocastanum [Witte paardenkastanje]
- Aesculus hippocastnum plena[?] [Paardenkastanje]
- Alnus incana [Witte els]
- Carpinus betulus Fastigiata [Haagbeuk]
- Crataegus Carrierei [Meidoorn]
- Crataegus oxyacantha [Meidoorn]
- Crataegus grignonensis [Meidoorn]
- Fagus Sylvatica [Beuk]
- Fraxinus Excelsior [Es]
- Laburnum anagyroides [Gewone goudenregen]
- Populus Canadensis [Canadapopulier]
- Populus Italica [Italiaanse populier]
- Prunus cerasifera pissardii [Kerspruim]
- Pterocarya [...] [Vleugelnoot]
- Robinia pseudoacacia 'Bessoniana' [Acacia]
- Sorbus aucuparia [Sambuc?] [Gewone lijsterbes]
- Sorbus Aria Lutescens [Lijsterbes]
- Sorbus intermedia [Zweedse lijsterbes]
- Tilia Intermedia [Hollandse Linde]
- Tilia euchlora [Krimlinde]
- Tilia Americana [Amerikaanse linde]
- Tilia cordata [Winterlinde]
- Ulmus camp. Wj[?] [Iep]
- Ulmus Hollandica [Hollandse iep]
- Diverse bomen

Universiteit
Leiden
Geesteswetenschappen